شيخ اياز

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

شيخ اياز

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1989ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **هڪ سؤ سورنهن**

ڇپائيندڙ — نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ — نيو فيمس پرنٽنگ پريس
هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد.

پهريون ايڊيشن — فيبروري 1989ع

قيمت — 45/- رپيا

آفسيٽ پيپر ۽ پڪي جلد سان — 65/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

KARACHI JA DEENHAN AIN RATIYOON. (A MEMOIR) by SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sind. Pakistan. First Edition February 1989. Price Per Copy Rs. 45/-

فهرست

انتساب	
ٻه لفظ	
’ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون‘	١٣—٢٣٦
٢٨ جولاءِ، ١٩٨٨ع	١٣
٢٩ جولاءِ، ١٩٨٨ع	١٨
٣٠ جولاءِ، ١٩٨٨ع	١٤٩
٣١ جولاءِ، ١٩٨٨ع	١٥٢
٢ آگسٽ، ١٩٨٨ع	١٥٤
٤ آگسٽ، ١٩٨٨ع	١٥٥
٥ آگسٽ، ١٩٨٨ع	١٥٦
پيرسترائڪا ۽ روسي ادب	١٥٩—٢٣٦

انتساب

ماهتاب محبوب جي نالي

شيخ اياز

ٻه لفظ

مون هي ڪتاب آگسٽ ١٩٨٨ع جي وچ ڌاري پورو ڪيو هو. اُنهيءَ عرصي ۾ پتو نه پوندو هو ته سچ ڪڏهن ٿو اُڀري ۽ لهي. شايد جيڪي اچي رهيو هو اُن جا منهنجي من تي پاڇاوان پئجي رهيا هئا. مون کي ائين ٿي لڳو ته گهڙو ڀرجي ڀرجي هاڻي ڇلڪندو. اوچتو جنرل ضياالحق اُڏامي ويو. جيستائين ادل سومرو ڪتاب نقل ڪري ٿي ڪري، اليڪشن ٿيءَ سنڌ ۾ رجعت پرست پاڙان پٽجي ويا، ۽ ساري سنڌي قوم جي اتفاق راءِ ۽ ٻين صوبــن ۾ اڪثريت جي ووٽــن سان شهيد ڀٽي جي ڌيءَ محترمه بينظير اقتدار ۾ آئــي. ايشيا جي بدترين آمريت کان هن ڌرتيءَ کي نجات ملي ۽ آئينده امن ۽ محبت جا امڪان پيدا ٿيا. جيئن هــي ڪتاب پورو ٿيو هو تيئن فيروزاحمد پنهنجن ڪتابن ۾ ان جيءِ عنقريب اشاعت لاءِ اشتهار ڏنا هئا. ٻه سال اڳ جڏهن مون حيدرآباد ۾ ادبي سنگت جي ساليانې ميڙ تي پهرين صدارت ڪئي هئي، ته مون من ۾ فيصلو ڪيو هو ته، پنهنجي صحت کي مدنظر رکي، هڪ سياستدان وانگر ته مان سياست ۾ ڀهرو نه وٺندس ۽ ون يونٽ واري دوُر وانگر ساريءَ سنڌ جي شهر شهر ۾ ادبي جلسن ۾ شريڪ ٿي، پنهنجي ادب کي ڪاٻيءَ ڌر جي سياست جو همرڪاب نـــه بڻائي سگهندس، پر ڏينهن رات پــورهيو ڪري، ڪتاب لکي، اُنهن جي اشاعت سان هن دوُر جي ترقي پسند سياست کي هٿي ضرور ڏيندس.

مون کي اهو ڏسي خوشي ٿي آهي ته منهنجي محنت سڄائي ٿي آهي، منهنجون تحريرون سنڌ جي نئين ۽ پراڻي نسل ۾ باهه وانگر ڦهلجي ويــون آهن ۽ منهنجي ادبــي حاصلات لاءِ ساڳيو احترام ۽ محبت اُڀــري آئي آهي، جا ڏهاڪو سال اڳي هئي، بلڪ اُن جو

اظهار اڳ ڪان به وڌيڪ ٿي رهيو آهي. جي منهنجو ادب اُن وقت سنڌ کي ڪم اچي سگهي، جنهن وقت سنڌ جو وجود ئي خطري ۾ هجي، ته مون کي اِن جي پرواهه نه آهي ته آهو صدين تائين زنده رهي يا نه.

مان چاهيان ته سوويت ادب تي به ٽي سؤ صفحا لکي سگهان ها، پر ڪتاب ڏاڍو وڏو ٿي وڃي ها. اِن ڪري مون اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ اُن تي مختصر نگاهه وڌي آهي، پر سولزي نتسن تي ڪجهه تفصيل سان لکيو آهي، ڇوته آهو ئي مزاحمت جي وڏي ۾ وڏي ۽ زنده نشاني آهي.

مون في الحال روس جو سفرنامو، اڌ ۾ لکي، رکي ڇڏيو آهي، ڇو ته هاڻي ته ظاهر ٿي پيو آهي ته روس جي تاريخ ۽ ترقيءَ جي باري ۾ انگ اکر غلط آهن.

آخر ۾ مان پنهنجي نوجوان دوست، ادل سومري، جو ٿورائتو آهيان، جنهن نهايت لگن سان هن ڪتاب جو نقل ڪيو آهي. هو مدد نه ڪري ها ته، منهنجين بي انتها مصروفيتن سبب، هن ڪتاب جي اشاعت ۾ وڌيڪ دير لڳي وڃي ها.

(شيخ اياز- ڊسمبر ۲۵، ۱۹۸۸ع)

٢٨ جولاءِ ١٩٨٨ع

٢٧ جولاءِ تي اسلم اظهر* فون ڪيو تہ ڪراچي پريس ڪلب ۾ ٢٨ تاريخ تي سادي ٽين وڳي شام جو گڏجاڻي آهي، جنهن ۾ شريعت آرڊيننس، حدود آرڊيننس ۽ نئين قانونِ شهادت جي مذمت ڪئي ويندي. منهنجي طبيعت ٺيڪ نہ هئي پر هن جي اصرار تي هن کي لنوائي نہ سگهيس. هن چيو تہ ٢٨ تاريخ تي هو يا نسرين يا هوري نوراني مون کي گهران ڪٺندا. دراصل مون اڳ ئي چاڙهو تي تہ اڪثرمقررچوندا تہ هيءَ يا اهو آرڊيننس شريعت مطابق ناهي، اسلام جي روح جي منافي آهي ۽ ان ڪري منسوخ ڪيو وڃي. مون لاءِ مسئلو ايترو دقيق نہ هو. سڌي ڳالهہ هئي. شريعت آرڊيننس، حدود آرڊيننس يا قانون شهادت (Law of Evidence) شريعت مطابق آهن يا نہ، اهي سارا قانون اقوام متحده جي انساني حقن تي ٺهرائن (Declaration on Human Rights) ۽ آن سان لاڳو اقوام متحده جي انساني حقن تي ويهاريل ڪميٽيءَ جي پروانن (Charters)، اقرارن (Covenants) ۽ عهدنامن (Protocals) جي خلاف آهن، ۽ ڇاڪاڻ تہ پاڪستان اقوام متحده ۾ شامل آهي، آهي مٿي ڄاڻايل شريعت وغيره جا قانون بحال نٿا ڪري سگهجن. مون

* اسلم اظهر- ڀٽي صاحب جي دؤر ۾ پاڪستان ٽي-ويءَ جو ڊائريڪٽر جنرل هو. هن بلراج ساهنيءَ وانگر ڪراچيءَ ۾ "دستڪ" نالي سان پيپلز ٿيٽر شروع ڪيو آهي. جرمن ڊراما نويس بريخت جا ڪجهہ ڊراما، جنهن ۾ هن جو ڊرامو گئليلو بہ شامل آهي، اسٽيج تي آندا اٿائين. هو ڪابيءَ ڌر جي تحريڪن ۾ سرگرم حصو وٺندو آهي ۽ نوجوانن ۾ ڪافي آتساهہ ڦوڪيو اٿائين.

نسرين – اسلم اظهر جي زال.

هوري – "مڪتبہ دانيال" جي مالڪياڻي، مرحوم ملڪ نورانيءَ جي ڌيءَ.

اسلم اظهر کي چيو ته ڪراچيءَ ۾ بارش ڪان پوءِ مون کي زڪام ۽ کنگهه ٿي پئي آهي ۽ مان سانده ڳالهائي نٿو سگهان، جنهن تي هن چيو ته تون ڳالهائين يا خاموش رهين، هرصورت ۾ تنهنجي موجودگي ضروري آهي. مون کي اهو سوچي کل آئي ته ڪيئن نه ترقي پسند هر ماڻهوءَ کان ڪم وٺي چاڻن ٿا! ۱۹۷۰ع ۾ سارتر (Sartre) ۽ سيمان دي بيو (Simone de Beauvoir) فرانس جي سياست ۾ ڪائي مرڪزي حيثيت نه رکندا هئا، پوءِ به نه رڳو هو ڪابيءَ تر جي اخبار La Cause de People ("عوام جو مقدمو") جا مدير بڻايا ويا هئا، پر آن جا پرچا پئرس جي چوڙنڪ چوڙنڪ تي وڪڻڻ لاءِ به آماده ڪيا ويا هئا، ۽ اهڙا پرچا ورهائيندي هنن جا فوٽوگراف ڪڍيا ويا هئا، جي نه رڳو اخبارن ۾ ڇاپيا ويا هئا پر نوجوانن ۾ اُتساهه پيدا ڪرڻ لاءِ اُنهن ۾ ورهايا به ويا هئا. مون به اهي فوٽوگراف ڪنهن ڪتاب ۾ ڏٺا آهن، جن ۾ ٿوتريل ۽ ڪرڙوڙي سيمان کي اخبارون هٿن ۾ آهن ۽ ڏبرو ۽ پوڙهو سارتر هن جي پرسان بيٺو آهي! فوٽو ڏسي، مون کي کل به آئي هئي ۽ هنن لاءِ بي‌انتها عزت به پيدا ٿي هئي. پيريءَ ۾ جوانيءَ سان ساٿ ڏيڻ جو اهو بهترين طريقو آهي. نوجوانن جي سڌ تي، زندگيءَ کي بدلائڻ لاءِ پيرسن دانشورن جو اهو ساٿ، هُنن لاءِ دل ۾ عزت ئي پيدا ڪري سگهي ٿو. مان به جيتوڻيڪ وهيءَ جي هن موڙ تي سارتر ۽ سيمان وانگر پنهنجو زياده تر وقت لکڻ پڙهڻ کي ڏيڻ ٿو چاهيان، ڇو ته اهوئي مون لاءِ دنيا کي بدلائڻ جو بهترين وسيلو آهي ۽ مان اِن ريت ئي پنهنجي ڳالهه وڌيڪ اثرائتي طور پيش ڪري سگهان ٿو، پر مان نوجوانن سان پنهنجو طبعي ساٿ صفا ٽوڙڻ به نه ٿو چاهيان، ۽ ڪڏهن ڪڏهن اُنهن جي صحبت ۾ رهي، دنيا کي هُنن جي اکين سان ڏسي، پنهنجي ديدن ۽ دل کي تروتازه ڪرڻ چاهيان ٿو.

اڄ ۲۸ تاريخ صبح کان وٺي، مينهن جون اوڙڪون وسي رهيون هيون ۽ رستن تي پاڻي ريلا ڪري ٿي وهيو. هوري نوراني

بيمار هئي ۽ پنهنجو ڏير موڪليو هئائين ته مون کي ڪار ۾ پريس ڪلب وٺي وڃي. هو سادي ٽين بجي شام جو پهتو. اڃا زوردار بارش پئجي رهي هئي. جڏهن پريس ڪلب پهتاسين تڏهن به بارش ٿي پئي ۽ نه رڳو احاطي ۾ رکيل ڪرسيون آليون ٿي ويون هيون پر آنهن جي مٿان لڳل پنڊال جتي ڪٿي ٽپڪي رهيو هو. اسلم اظهر ۽ هن جي زال نسرين پنڊال هيٺان بيٺا هئا ۽ منهنجي آجيان ڪري هٿن هڪ ڪرسي مون کي آڇي. نسرين چيو ته جيڪڏهن مان تقرير نه ڪرڻ چاهيان ته پنهنجو ڪوئي نظم پڙهان، پر مون هن کي چيو ته ”منهنجو گلو خراب آهي ۽ جيڪڏهن مان ڪجهه به پڙهندس ته ڪنگهه اُبرندي.“ پريس ڪلب جو هال ٻيءَ ڪنهن ميٽنگ لاءِ چئين بجي کان مخصوص رکيل هو، ۽ هوئن به اُنهيءَ ننڍي هال ۾ سڀ آيل ماڻهو ماپي نه سگهن ها. هونءَ ته شايد بينظير به اچي ها، پر ساڳئي وقت ڪنهن هوٽل ۾ هن کي انساني حقن لاءِ آسٽريا حڪومت جي برونو ڪريسڪي انعام (Bruno Kriesky Award) ملڻ تي ڪائي تقريب رکيل هئي. ليڪن ٻيا ڪجهه سياسي ليڊر اچڻا هئا. اينري ۾ سپريم ڪورٽ جو اڳوڻو جج، جسٽس دوراب پٽيل، جنهن پٽي صاحب تي پنهنجي اختلاف راءِ سان فتوي (Dissenting Judgement) ڏني هئي ۽ ان ڪري پنهنجي نوڪري وڃائي هئي، اچي ويو، ۽ هن کي اسٽيج تي صدارت لاءِ سڏيائون. ان کان پوءِ مون کي ۽ ڪجهه ٻين کي سڏ ڪري چيائون ته ”اسٽيج تي اچي ويهو“ ٻيا اسٽيج تي سڏايل هئا: ڪوئٽا يونيورسٽيءَ جو سابق وائيس چانسيلر پروفيسر ڪرار حسين؛ قومي محاذ آزاديءَ جو چيئرمن معراج محمد خان، جو ويجهڙائيءَ ۾ جي-ايم سيد سان سنڌ نئشنل الائنس ۾ شامل ٿيو آهي؛ پاڪستان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو نمائندو جام ساقي، جنهن ويجهڙائيءَ ۾ جي. ايم. سيد سان احتجاج ان ڪري ڪيو آهي، جو آلائنس جا ٻه ميمبر، محمود هارون ۽ الاهي بخش سومرو، مرڪزي وزير ٿاقيا ويا آهن؛ غلام مصطفيٰ جتوئيءَ جي اين.پي.پي. جو اهم رڪن ڪمال

اظفر، اسمي جهانگير؛ اعتزاز احسن؛ افتخار جيلانيءَ؛ اسلم اظهر؛ نسرين اظهر؛ ۽ زهرا دائودي. سيني شريعت آرڊيننس وغيره جي ۽ جنرل ضياءُ الحق جي خلاف نهايت شدت سان ڳالهايو. انهن ٻـ ر ڳـو پاڪستان ۾ هندو، مسلم، سک، عيسائي، پارسي وغيره جي هڪجهڙن حقن تي زور ڏنو، پر ڪن ته اهو به چيو تـه جي فرض ڪجي ته شريعت ۾ آهي قانون هئا، تڏهن به ڪين آهي قبول نه هئا، ڇو ته آهي اقوامِ متحده جي تسليم شده حقن جي خلاف هئا. اهو به بار بار دهرايو ويو ته "زالون هر ڳالهه ۾ مردن جـي برابر آهن ۽ ڪوئي به صحيح دماغ ماڻهو ان موضوع تي مُلن جا ويچار قبولڻ لاءِ تيار نه آهي." برسات جي باوجود، پنڊال ۾ هزار ڪن زالون ۽ مرد ڪٺا ٿيا هئا. جلسي ۾ ڪيترائي اشتهار ورهايا ويا، جن مان هڪ ويجهيءَ چڪ ۾ گلگت ۽ بلتستان ۾ ظلمن جي باري ۾ هو، جي اُتان جي عوام تـي افغان مجاهدن ڪيا هئا. افغان مجاهدن ڪوشش ڪئي هئي تـه افغانستان جي پرسان اهڙي جـاءِ حاصل ڪري ويهن جتان هو افغانستان جي اندر وڃي حملا ڪري سگهن، پر چاڪاڻ جو گلگت ۽ بلتستان جي مقامي ماڻهن سندن مخالفت ڪئي هئي، گلگت ۽ بلتستان ۾ رتوڇاڻ ڪئي وئـي هئي، جنهن تـي پاڪستان جـي حڪومت چشم پوشي ڪئي هئي. اُن ڏس ۾ "گلگت ۽ بلتستان جمهوري محاذ" جو رسالو "جمهور" به ورهايو ويو. "بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن" به هڪ اشتهار

"On Shariat and Hudood Ordinance and politico-Constitutional Dilemmas of Pakistan."

ورهايو، جنهن ۾ جنرل ضياءُالحق جـي غير جمهوري حڪومت، ملٽري بيوروڪريسيءَ ۽ مُلاشاهي گٺ - جوڙ ۽ ملڪ جـي گهڻ - قومي، گهڻ - ثقافتي ۽ گهڻ - مذهبي ڪردار کان انحراف تي نهايت سخت تنقيد ٿيل هئي. "بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن" جو رسالو "سنهب" به ورهايو ويو، جنهن ۾ هوچي منهه ۽ قومي جمهوري آزاديءَ تي چگيرڙا مضمون هئا.

مان اٽڪل ٩ بجي رات جو موٽي آيو آهيان. لڳاتار برسات جون اوڙڪون وسي رهيون آهن. چاهيان ٿو ته آندري ييد (Andre Gide) وانگر روزنامچا (Journals) لکان، پر پهريون ٢٥ جون کان (جڏهن کان مان ڪراچي آيو آهيان) اڄ تائين سربستو احوال لکان. هاڻي ڪجهه ويسر ٿي پئي آهي، ۽ وقت پوي ٿو ته گهڻو ڪجهه وسري ٿو وڃي. ●

٢٩ جولاءِ ١٩٨٨ع

مان هونءَ ڪراچيءَ هر سال ١ جولاءِ تي يا اُن کان هڪ ٻه ڏينهن پوءِ ايندو آهيان، ڇو ته ١ جولاءِ کان ٦/٧ آگسٽ تائين نه رڳو هاءِ ڪورٽ بند هوندي آهي، پر سيشن ڪورٽ کي ٻه-ٽي وڪيشن هوندي آهي. هيل ٢٢ جون تي منهنجي پٽ سليم ويانا مان فون ڪيو ته هو ۽ هن جي زال لُبنا ٥ ٢ تاريخ تي موٽي رهيا هئا ڇو ته لبنا جو ڀاءُ سهيل لاهور ۾ ڪار جي حادثي ۾ فوت ٿي ويو هو. سليم گذريل سال "پوسٽ گريجوئيٽ تعليم" لاءِ ويانا ويو هو ۽ هُن کي غالباً ٻهرينءَ جون تي ڊپلوما ملي هئي. ان ڪري هن لبنا کي سير تفريح لاءِ گهرائي ورتو هو. لبنا جو سؤٽ، شوڪت خواجه، بان (جرمني) ۾ وڏيج واپار ڪندو آهي، ۽ سندس ماءِ، محمود پرويز، ناروي ۾ پنهنجي مستقل رهائش اختيار ڪئي آهي. شوڪت جي ته زال به جرمن آهي. لبنا جو ڀاءُ، سهيل، جو لاهور ۾ ڪنهن خانگي فرم ۾ ملازم هو، جون جي ٻئي هفتي ۾ ڪار جي حادثي ۾ گذاري ويو، جڏهن لبنا سليم سان گڏ بان ۾ هئي. سهيل ڇئن ڀينرن جو هڪ ئي ڀاءُ هو ۽ ان ڪري مصلحتاً لبنا جي پيءُ لبنا کي فون تي اهو اطلاع نه ڏنو هو- اهو سوچي ته متان لبنا کي بيحد صدمو پهچي ۽ هوءَ پرديس ۾ دلگير ٿي پوي. مون کي سليم وڏيڪ فون تي ٻڌايو ته لبنا جي ڀيڻ، نيينا، جا مڙس سان گڏ قطر ۾ رهندي آهي، تنهن پنهنجي مامي کي ناروي ۾ اهڙو اطلاع فون ذريعي ڏنو هو ۽ هُن جي مامي جڏهن اهڙو اطلاع شوڪت خواجه کي فون تي ڏنو ته هُن کي خبر نه هئي ته سليم ۽ لبنا شوڪت وٽ رهيل هئا. هو ٻئي اچان رڳو ويانا، بان، ڪلون، سئزرلئنڊ، زورچ، جنيوا ۽ ميونخ گهمي سگهيا هئا، ته هُنن کي اطلاع ملندي ئي ٥ ٢ تاريخ واپس ورڻو پيو (سليم روس کان سواءِ سارو يورپ اڳ ئي ڏسي چڪو هو). سليم سان منهنجي ننڍڙي پوٽي، ثمين تارا، به گڏ

هئي، جا ٽن سالن جي آهي ۽ هن جي ماءُ هن کي پيار مان ”بيٽُو“ چوندي آهي. سليم ٢٥ جون تي اچڻو هو. ان ڪري مان ۽ زرينه سڪر مان شاليمار ايڪسپريس ۾ ٢٥ تاريخ تي رزرويشن ڪرائي، پر چاڪاڻ جو لبنا روئي روئي بيحال ٿي پئي هئي، مون سليم کي ويانا فون ڪيو ته هو اسان لاءِ نه ترسي ۽ لبنا کي پيءُ ماءُ وٽ سڌو لاهور وٺي وڃي. مون اهڙو اطلاع هن جي سهري کي لاهور فون تي ڏيئي ڇڏيو، جو اُتي ڪامرس ڪاليج جو پرنسپال آهي.

شاليمار ۾ اسان سان منهنجي ڌيءَ ياسمين، ۽ هن جون ڌيئر به گڏ هيون، جي حيدرآباد موتي رهيون هيون. ياسمين، محمد ابراهيم جويي جي فرزند سان پرڻيل آهي، ۽ هن جي وڏي ڌيءَ روماسا، منهنجي اثر هيٺ رهي آهي ۽ ڏاڍي ذهين آهي. ان ڪري اسان معمول وانگر بوڪنگ ۾ رزرويشن نه ڪرائي هئي ۽ هن پيري ڌيءَ ۽ ڏوهٽين سان گڏ شاليمار ايڪسپريس ۾ وياسين. روماسا تي اهو نالو به مون رکيو آهي. هوءَ ٻارهن ورهن جي آهي ۽ لکڻ پڙهڻ جو ڏاڍو شوق اٿس. حيدرآباد اسٽيشن تي منهنجو نياڻو مظفر جويو، جو انجنيئر آهي، ياسمين ۽ پنهنجين ڌيئن کي وٺي ويو. مان حيدرآباد کان ڪراچيءَ تائين زرينه سان ڳالهائيندو ويس. هوءَ ڪجهه اڳهي هئي ۽ هن کي دل جو ڌڪو ٿي پيو هو. مون هن کي چيو ته هينئر لهندي سج جا پويان پاڇاوان آهن، پر انهن کي به پنهنجي خوبصورتي آهي. سرءُ جي مند ڪنهن وقت ته بسنت کان به پياري لڳندي آهي. هن زندگيءَ جو پل پل غنيمت آهي ۽ بهتر آهي ته اُن لاءِ اُنهيءَ قوت جو احسانمند رهجي، جا اسان کي هلائي رهي آهي. هينئر ته پٽ ڌيئر، پوٽا پوٽيون، ڏوهٽا ڏوهٽيون آهن، جن جون زندگيون اسان کان پوءِ به هلنديون ۽ جڏهن پاڻ نه هونداسين تڏهن به ڇڻ اُنهن ۾ هونداسين. زندگيءَ جو سلسلو ايئن هلي ٿو ۽ بالآخر فتح زندگيءَ کي موت تي آهي ۽ نه موت کي زندگيءَ تي. مون هن کي چيو ته منهنجي پوئين ڪتاب ”بـرُ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي“ جي هڪ باب ۾ موت جو ذڪر ڪجهه زياده آهي، پـر

اُن ۾ به مون اِنهيءَ سلسلي جو ذڪر ڪيو آهي جو مون ڪان پوءِ به جاري ساري رهندو. ماهتاب محبوب اَهو ڪتاب پڙهي مون کي فون تي چيو هو ته هن کي هيٺيون نظم پڙهي، اکين ۾ لڙڪ اچي ويا هئا:

ڪڏهن هوا دروازو کولي،
منهنجي گهر ۾ پيهي ايندي،
۽ مون کي ڪرسيءَ تي ڳولي،
مايوسيءَ سان موٽي ويندي؛
منهنجيءَ ميز مٿان سوَ ڪاغذ
ڪِلڪِل هوندا، آنءُ نه هوندس!
گيت اَڌورا، آنءُ نه هوندس!
۽ بيو چاچا، آنءُ نه هوندس!

مان پانيان ٿو ته جڏهن هوءَ به چار مهينا اڳ منهنجي گهر سڪر آئي هئي، تڏهن هن منهنجي کاڌي جي ميز تي ڪيئي ڪتاب، نوٽ بوڪ ۽ پنا ڏٺا هئا. مان اُنهيءَ ميز تي لکندو به آهيان ۽ ماڻيءَ وقت ڪتاب سوري پوري، پليٽون به رکندو آهيان (اِها عادت مون ۾ حشوڪيولراماٽيءَ سان پئي هئي. هُن جي فليٽ ۾ چوڌاري ڪتاب، رسالا، اخبارون، جنديءَ ۽ ڪاشيءَ جون شيون، جهونا سِڪا وغيره پيا هوندا هئا ۽ هُو آهي سوري سمهڻ لاءِ جاءِ ٺاهيندو هو. آها لاَاُبالي زندگي -Bohemian life- مون کي اڄ تائين وڻندي آهي). پر آهو زندگيءَ جي لازمي خاتمي جي پوڙن، جنهن جو ذڪر مون مٿئين نظم ۾ ڪيو آهي، مون ۾ ٿورو وقت هلندو آهي ۽ ڪنهن صوفيءَ وانگر فنا جو تصور منهنجي زندگيءَ تي هميشه لاءِ ڇانئجي نه ويندو آهي. مون شاليمار ايڪسپريس ۾ ڪجهه پنجابي ڇوڪريون ڏٺيون، جي اسان جي پرسان ويٺيون هيون. جوانيءَ کي ڪيتري نه ڪشش آهي! هڪڙي ته رقيہ عتيق وانگر هئي، جا مون کي منهنجي دوست، احمد سليم، واقف ڪرائي هئي. هُن کي شفتالوءَ جهڙا ڳل هئا ۽ هُن جي اکين ۾ ڪتڪليءَ جي

ويندا هئي. هڪ ڀيري اسين اسلام آباد ۾ راول ڍنڍ تي ڪشتيءَ ۾ ويٺا هئاسين. هُن مون کان روس جي سفر جي باري ۾ ٿي پڇيو، تہ مون هُن کي ٻڌايو تہ روس جون عورتون ايئن آزاد هيون جيئن هوا ۾ پکي هوندا آهن. هڪ ڀيري اسان سمرقند کان تاشقند وڃي رهيا هئاسين تہ ڏٺوسين تہ تاجڪ مزدور عورتون هڪ ٽرڪ ۾ ڳائينديون نچنديون ٿي ويون. قدسيہ بانوءَ هنن کي هٿ ڏيکاري ٽرڪ بيهاري، ۽ اسان جي ٽئين همسفر، خاطر غزنويءَ، هنن کي پارسيءَ ۾ چيو تہ ”مهرباني ڪري اسان کي ٽرڪ مان لهي نچي ڏيکاريو!“ اُن تي هو ٽرڪ مان لهي، زمين تي نچڻ لڳيون هيون! مان چامشوري ۾ ائين پکي گداميءَ جي وڻ تي نچندا ڏٺا هئا — اجهل، بيپرواهہ، بيفڪر ۽ آزاد! ان کان پوءِ مون هُن کي پنهنجي روسي گائيڊ، آرينا، جي باري ۾ ٻڌايو. هوءَ ”ٿارين ٻولين جي اداري“ (Institute of Foreign Languages) جي گريجوئيٽ هئي ۽ ڪجهہ وقت فرانس ۾ روسي سفارتخاني ۾ رهي هئي ۽ پاسترناڪ جو ناول ”ڊاڪٽر زواگو“ فرانسيسي ترجمي ۾ پڙهيو هيائين. مون جڏهن هُن سان پاسترناڪ جي ناول ۽ شاعريءَ تي ڳالهايو، تہ هوءَ وائڙي ٿي وئي ۽ حيران ٿي چيائين: ”تو سنڌ ۾ رهي پاسترناڪ جو ايترو گهرو مطالعو ڪيئن ڪيو آهي!“ پوءِ اسان روسي شاعريءَ تي وڏيڪ گفتگو ڪئي ۽ آندريئي ووزنيسينسڪي، رسول حمزاتوف، ايوگيني يوتوشينڪو وغيره جي شاعريءَ تي ڳالهائي، مون هن کي ٻڌايو تہ آننا اخماتووا تي لينن گراڊ جي گهيراو ۾ ڇا گذريو هو ۽ شاعر مينڊلستام کي ڇو اسٽالن ماڙايو هو. آهو ٻڌي هوءَ مون سان ڪافي گهري ٿي وئي ۽ اسان تاشقند هوٽل جي ڪمري ۾ روسي شئمپين بہ پيئندا رهياسين ۽ شاعرن، سرگيئي يسينن ۽ ولاديمير مايا ڪوفسڪيءَ ۽ آلڪساندر بلوڪ، جي دؤر، اُن جي افراتفريءَ ۽ ٽئين ماحول ۾ کُٽڻ جي نهايت ڏکيءَ ڪوشش تي اڌ رات تائين ڳالهائيندا رهياسين. شئمپين جي ٽين بوتل آرينا جي چهري تي موتئي جي گلن وانگر تزي پئي هئي ۽ روسيءَ ۾ ڪجهہ

ڳالهائيندي هن منهنجي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وڌيون هيون. اهو ٻڌي، رقيہ عتيق* مون کي ٿورو رڪائيءَ سان چيو هو: ”مون کي معلوم نہ هو تہ تو ۾ ايتري (Male Chavinism) آهي“. ۽ مان اهو ٻڌي لڄي ٿي ويو هوس. شاليمار ايڪسپريس ۾ مون اُن وقت، سوچيو تہ پڪي جڏهن هم عمر خوبصورت ڇوڪرين کي ڏسندا هوندا تہ آهي هُنن کي هڪجهڙيون لڳنديون هونديون جيئن اسان کي رنگين جهرڪيون (Canaries) هڪجهڙيون لڳنديون آهن، پر جي اُنهن کي ويجهو وڃي ڏسبو تہ انهن جون طبيعتون ڪيتريون نہ مختلف لڳنديون! ڪيئن نہ راحت مون کي هڪ ڀيري پسرايو هو: ”تون ڇاٿو سمجهين، مون وٽ ڪي نہ ڀيتي آهي يا ڪنهن غير مرد سان وقت نہ گذاريو آهي؟ مان ٻيڻ ڏي ٽمائوٽ آفريڪا پائيءَ جي جهاز ۾ وڃي رهي هيس ۽ هڪ انگريز سان اڌ رات تائين هن سان ڪئبن ۾ وٽ ڪي ڀيتي هيم.“ اهو چئي، هُن مُرڪي، پنهنجي ڇوٽي منهنجي مُنهن سان گسائي هئي. هوءَ چڱي مصور هئي، مان هن جي بيحد عزت ڪندو هوس پر ڇڻ تہ هُن کان اهو ٻڌڻ لاءِ تيار نہ هيم تہ هُن اڪيلو اڌ رات تائين ڪنهن غير مرد سان جهاز جي ڪئبن ۾ وٽ ڪي ڀيتي هئي- مان جنهن پاڻ اهو گناهہ ڪيئي ڀيرا ڪيو هوا اُن وقت مون اهو محسوس ڪيو هو تہ هوءَ ساري منهنجي نہ هئي ۽ پنهنجو ڪجهہ حصو ٻئي ڪنهن وٽ ڇڏي آئي هئي. زندگي ڪيتري نہ تيزيءَ سان گذري ٿي وڃي! شاليمار ايڪسپريس جي رفتار تہ ڪجهہ بہ نہ آهي! ايڊگر ايلن پو جو نظم ”Never More“ منهنجي ڪنن ۾ گونجڻ لڳو. فقط يادگيريون ويهي رهن ٿيون ۽ آهي من ۾ ائين رهن ٿيون جيئن ٻانديون ٻار ۾ اُڙهنديون وينديون آهن ۽ نيٺ ڪنهن ڪُن ۾ ڦيراتيون کائي غرق، ٿي وينديون آهن. مون، سوچيو تہ ڇا اهڙو بہ ڪوئي انقلاب آهي جنهن جي اچڻ کان پوءِ ڪڏهن بہ انسان جي ڇپن تي ٽڏو

* نوٽ: موز پاڪستاني نالا ٿورو ڦيرايا آهن.

ساهه نه اچي! رشيد پٺي مري ويو- هن جي چاليهي تي رسول بخش پليجي جي رفيق، عالم شاهه. مون کي چيو ته ”روڻ اجايو آهي. هين موت کي قوت ۾ بدلايو وڃي!“ مون دل ۾ چيو، ”تون هن جي موت کي قوت ۾ پلي بدلاءِ. خود رشيد پٺي به ايئن چاهي ها. هو سمجهندو هو ته زندگي پنهنجي ليکي بي معنيٰ آهي ۽ ان ۾ انسان کي معنيٰ پاڻ پيدا ڪرڻي آهي، ۽ تون سمجهين ٿو ته موت پنهنجي ليکي بي‌معنيٰ آهي ۽ ان ۾ معنيٰ پيدا ڪرڻي آهي. پر مون لاءِ ٻي ڳالهه زياده اهم آهي. رشيد پٺي مري ويو. ڪيڏانهن ويو، وري موٽي به ايندو يا نه!“

اهي ئي خيال هئا، جي ماهتاب محبوب کي ”ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي“ جي ڪجهه نظمن ۾ نظر آيا هئا. پر اهو سوداءُ مون ۾ ٿوري وقت لاءِ رهندو آهي ۽ وري زندگيءَ جو سفر شاليمار ايڪسپريس وانگر تيز هلندو آهي. اڄان تائين منهنجي فرائڊ (Freud) ۾ اڳي وانگر دلچسپي آهي. آئڊلر (Adler) ۽ انسان جي نفسيات ۾ اختيار جي هوس ۾ منهنجي دلچسپي رڳو ايتري آهي ته جي به صاحب اختيار آهن انهن جون منشائون ۽ مقصد سمجهي سگهان. باقي جُنگ (Jung) جي نفسيات ۾ منهنجي دلچسپي وڌي وئي آهي ۽ هن جي زندگيءَ جي آخري گهڙين تي هن جو لکيل ڪتاب مون ڏاڍي ڌيان سان پڙهيو آهي ۽ جي واقعا هن جي زندگيءَ ۾ آيا هئا پر حل طلب آهن، اُنهن تي سوچيندو رهيو آهيان. ڇا، حالات جو اڳ ۾ علم (Pre-Cognition of events) هڪ حقيقت آهي؟ ماديت جو فلسفو ته اِن کان بنهه انڪاري آهي، چو ته حالات جو اڳ ۾ علم ٿي سگهي ٿو، ته پوءِ ماضي، حال، مستقبل ساڳئي وقت موجود آهن، ۽ اسين وڃي تصوف جي ڪنهن اوڙاهه ۾ ڪرون ٿا. پر جُنگ (Jung) وانگر ڪيترين ئي ڳالهين منهنجي زندگيءَ ۾ آيون آهن، جي حل طلب آهن. مثال طور روشن منهنجي گهري دوست هئي. ايئن چئجي ته هوءَ منهنجو پهريون پيار هئي. هن جي شادي ڪراچيءَ ۾ ٿي چڪي هئي، جتي هوءَ رهندي هئي ۽ سال

ڏيڍ ۾ هڪ پيرو ماءُ وٽ شڪارپور ايندي هئي. هڪ پيري مان سکر کان جيڪب آباد کنهن قتل جي مقدمي هلائڻ لاءِ ويو هوس. جڏهن جيڪب آباد کان موٽندي سکر- شڪارپور جي چوڏگيءَ وٽ پهتس ته مون ڊرائيور کي چيو ته هو شڪارپور روشن جي گهر ڏانهن هلي. جيتوڻيڪ ايئن سمجهڻ لاءِ ڪوبه سبب نه هو پر مون کي پڪ هئي ته هوءَ شڪارپور آئي هئي. هوءَ ويجهو آمريڪا مان موٽي هئي ۽ مون کي ڪجهه تحفا به موڪليا هئائين، ن ڪري مون پانيو هو ته هن جو غصو مون تي گهٽجي ويو هوندو، جو هن کي منهنجي بيوفائيءَ تي هو. مان هن جي گهر ويس ته هوءَ موجود هئي پر هن کي اچان تائين مون تي غصو هو ۽ مون سان رخ ڏيئي نه ڳالهايائين. روشن مون لاءِ چڻ شڪارپور هئي. آهي باغ جن ۾ ڪيئي ڪنهي جا وڻ هوندا هئا جن ۾ تيز خوشبو هوندي هئي، آهي کوهن تي نار ۽ اُنهن جي پرسان توت ۽ شهتوت جي وڻن تي طوطن ۽ هيڙهن جون اُڏارون، مينهن جي واڙن ۾ تازي کير جا گُوها ۽ اُنهن جي هيٺان رکيل ٺامي جون دانليون، ۽ آهي رابيل جون ڪنديون جي هر شام مان هن لاءِ وٺي ويندو هوس جڏهن هوءَ مون سان گڏ پڙهندي هئي. روشن وٽان موٽڻ وقت ۽ ان جي بئي ۽ ٽئين ڏينهن تي، مون کي هن جو سوداءُ هو ۽ ان تي ڏک به هو ته مان هن سان دل کولي ڳالهائي نه سگهيو هوس. ان ڳالهه جي چوٿين ڏينهن منهنجي هڪ دوست جي سکر مان ڪراچيءَ بدلي ٿي. اسان آن رات گڏجي ماني کاڌي ۽ مان هن کي پنهنجي ڪار ۾ روهڙي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏڻ ويس. مان اچا پليٽ فارم تي پهتو هوس ته مون روشن کي ويٽنگ روم مان ايندي ڏٺو. هوءَ ڪراچيءَ واپس وڃي رهي هئي. جڏهن گاڏيءَ ۾ وڃي ويٺي ته مان هن جي ڪئي ويس ۽ گاڏي جي در ۾ هٿ وجهي هن کي سڏ ڪيم: ”روشن!“ هوءَ مون کي ڏسي لهي آئي ۽ مون کي چيائين: ”تون پيٺل آهين. هتي ريلوي اسٽيشن تي تماشو وجهندين ڇا؟ دراصل مون کي اچا توتي ڪاوڙ آهي. هاڻي مان شادي شده آهيان، مون مان ڇا ٿو

چاهين؟" مان شڪي ٿي، هن جي گاڏي ڪان هٽي ويس.

انهيءَ کان پوءِ روشن کي سنڌ سرڪار سري لنڪا موڪليو هو، جتان موٽي، هوءَ پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي رهي هئي. منهنجو دوست ڪهاڻيڪار، شيخ حفيظ، روشن سان اڪثر ملندو رهندو هو. ٽن چئن مهينن کان پوءِ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڪوئي ڪيس هلائڻ ڪراچيءَ ويس، جتي شيخ حفيظ مون کي ٻڌايو ته روشن تمام تيزيءَ سان پنهنجي آتم ڪهاڻي پوري ڪري رهي آهي، جنهن تي مون هن کي چيو: "اچا ته حياتي پٺي اٿس، ايڏي تڪڙ ڇالاءِ؟" پوءِ مون هن کي روشن لاءِ نياپو ڏنو. ٻئي ڏينهن تي حفيظ چيو ته هن کي سخت بخار هو، ان ڪري هن کيس نياپو نه ڏنو هو. مان ٽئين ڏينهن تي سکر موٽي وڃڻ وارو هوس. سامان ٽئڪسيءَ ۾ رکائي، مون حفيظ کي چيو ته "هل ته ڪاري در روشن جي گهر هلون!" جڏهن ٽئڪسي ڪاري در وٽ پهتي تڏهن حفيظ چيو ته "تون اتي ٽئڪسيءَ ۾ ترس. مان هن کان پڇان ته تو کي مٿي وٺي اچان يا هوءَ پاڻ توسان گهر جي پٺين دروازي ڪان ملندي." ٿوريءَ دير ۾ هو موٽي آيو ۽ چيائين: "هن کي ته هوش ئي ڪونه آهي ۽ هوءَ بخار ۾ وڪلي ٿي. مون کي مناسب نٿو لڳي ته تون مٿي هلين." مون روشن جي گهر کي ايئن ڏٺو ڄڻ ان کي آخري پيرو ڏسي رهيو هوس. ريل ۾ مون کي ساري رات ننڊ نه آئي هئي. سکر ۾ ٻئي ۽ ٽئين ڏينهن مان صبح شام پيئندو رهيو هوس. ٽئين ڏينهن شام جو مون وٽ رشيد ڀٽي ۽ مقبول صديقي آيا ۽ چيائون ته "رات ڪراچيءَ تا وڃون ڪو ڪم هجيئي ته ٻڌاءِ." مون هنن کي چيو ته "مون کي سوداءُ ٿي پيو آهي ته روشن مري ويندي. ڄڻ ته مون کي ان ڳالهه جو علمِ سابقه * آهي. اوهين پهچڻ شرط شيخ حفيظ کي چئجو ته هو مون کي هن جي صحت جي باري ۾ تار ڪري." ٻئي ڏينهن تي مان پنهنجي آفيس ۾ ويٺو هوس ته شام جو حفيظ جي تار پهتي:

---

* علمِ سابقه، اڳيات پريرٽا (Pre-cognition of events)

”گل مرجهائجي چڪو آهي. ڏاڍي دير ٿي وئي آهي.“

روشن قوهه جوانيءَ ۾ مري چڪي هئي. اُن وقت ته مون لاءِ ڄڻ ڪائنات جو انت ٿي چڪو هو. پر ڇا، هڪ ڀورڙي ڇوڪري ڪائنات جو انت ٿي سگهي ٿي؟ رابيل جا گل اُن کان سواءِ به رات جو ٽڙي ٿي پيا ۽ پرهه جو پوپٽ ساڳيءَ ريت اڏري رهيا هئا!

مون ٿڌو ساهه ڀري سعديءَ جي غزل مان هيٺيون سٽون جهونگاريون:

’اے ساربان آهسته ران کارام جانم می رود
وان دل که باخود داشتم، با دلستانم می رود
من مانده ام مهجور ازو بیچاره و رنجور ازو
گوئی که نیشی دور ازو در استخوانم می رود.‘

(اي اوٺار، آهستي هل، جو منهنجي جان جو آرام وڃي ٿو./ جيڪا دل مون وٽ هئي، آها دل جي لٽيندڙ سان گڏ وڃي ٿي./ مان هن کان نه رڳو وڇوڙيل رهيو آهيان، پر ويچارو ۽ ڏکارو به رهيون آهيان؛/ ڄڻ ته هن کان پري رهي پيڙا منهنجي هڏن جي ميک تائين پهتي آهي.)

ريل گاڏي ’مستفعلن مستفعلن‘ ڪندي، جنگشاهي ٽپي چڪي هئي. هڪ ٻي تصوير اکين اڳيان اُڀري آئي. بارش پئجي رهي هئي. اسان گل مهر جي وڻ هيٺان بيٺا هئاسين، ته راحت مون کي چيو هو: ”سچ ٻڌاءِ، تون مون ۾ روشن تلاش ڪري رهيو آهين. تون مون سان محبت ٿو ڪرين يا روشن جي اولڙي سان ٿو ڪرين!“

”چري! روشن کي مئي ڪيئي سال ٿيا. هوءَ مون کان وسري چڪي آهي. تون پنهنجي ليکي حقيقت آهين، تنهنجو روشن سان ڇا؟“ راحت مون سان ڪيڏو وقت گڏ گذاريو هو! مون کي اڄ به آها رات ياد آهي، جڏهن ڀٽ شاهه تي هوءَ مون سان ويٺي هئي ۽ علڻ فقير منهنجي وائي ڳائي هئي:

عشق اسان وٽ آرائينءَ جئن آيو جهول ڀري!
ڪوئي ڪيئن ڪري!!

۽ هوءَ سچ پچ منهنجي زندگيءَ ۾ موتين ۽ مُرڪن جون جهوليون پري آئي هئي، جن جي هڳاءَ ۾مان اڃا تائين ويڙهيل آهيان، صبح جو هلڪي بــارش پئجي رهي هئي ، جڏهن مون سان راحت جي پهرين ملاقات ٿي هئي. مون کي ائين محسوس ٿيو هو ته اهو تقدير ۾ اڳي طئي ٿيل هو ته اسين ملون. جڏهن مون هن کي ڏٺو، تڏهن مون ڀانيو ته اها هيءَ ئي آهي، جنهن کي مان ڪيتري وقت کان ڳولي رهيو آهيان. هن کي ڏسي ڇڻ منهنجو تن من جرڪي اٿيو هو. هوءَ سانده چار سال منهنجي ڪُنڍيءَ ۾ ڦٽڪندي رهي هئي ۽ پوءِ اُها ڪُنڍي اوچتو ڪٽجي وئي ۽ هوءَ درياه جي لهرين ۾ ترندي دور هلي وئي هئي. پر مون هن جو قرض چڪايو آهي ۽ هن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ امر بڻائي ڇڏيو آهي. مون ”رڻ تي رم جهم“ ۾ هن تي اسي ڇهه- ستا لکيا آهن، پر اڃا تائين هن جو قرض مون تي آهي ۽ مان سوچيان ٿو آهو قرض ڪيئن لاهيان؟ ڪنهن وقت مان سوچيندو آهيان تــه مان حجاب لاهي ڇو نــه ٿو لکان؟ محبوبائن جا ڪڏهن ڪڏهن نالا ڇو ٿو ڦيرايان؟ روسو کي صديون گذري ويون آهن، پر مون ۾ هن جيتري جرات به پيدا نه ٿي آهي! ڇا، مان هن سماج جا پرخچا اڏائي نٿو سگهان؟ ڇا مان جاگيرداري دؤر مان اڃان نـــه نڪتو آهيان؟ پنهنجي عشق کي ويڙهي سيڙهي، مان عورت کي پرده نشين ڪري ڇو ٿو پيش ڪريان؟ ڇا، مان هنن جي امانت ۾ خيانت ڪرڻ کان گهبرايـان ٿو؟ ڇا سچو سچ لکڻ خيانت آهي؟ نه معلوم مون ۾ سرمد وانگر برهنگيءَ جي جرات ڪڏهن پيدا ٿيندي؟ گاڏي جهٽڪ ڏئي ، جهمپير وٽ بيٺي. سامهون اڄ جي حقيقت ويٺي هئي. ان سان مون ساري زندگي گذاري هئي ۽ هن کي اڃا پئجي ويا هئا! منهنجي پٽ آنيس جڏهن دبئي ۾ ماءُ جي تصوير ڪلابرڪاش کي ڏيکاري هئي ته هوءَ ڪيس ڏاڍي وڻي هئي. زرينه پيريءَ تائين هڪ خوبصورت عورت رهي آهي. هن کي ڪاريون ڳهريون هڪ مصور جي خواب وانگر اکيون آهن. اسان جي گهر جڏهن سندري ۽ آتم آيا هئا تـه سندريءَ کي زرينه

تي ڏاڍو پيار آيو هو ۽ چڙ تنبيهه لاءِ هن مون کي بمبئيءَ مان هڪ ڪتاب **Tolstoy's Wife** پوسٽ ذريعي موڪليو هو جنهن ۾ ڏيکاريل هو ته ٽالسٽاءِ جينيس (**Genius**) ته هو پر هن سان هن جي زال جو گذارو ڪيترو نه ڏکيو هو!

ڪيڏا ماڻهو منهنجي زندگيءَ ۾ آيا آهن؟ ڪيڏا چهرا؟ ڪيڏيون هٿ جون ريکائون؟ هرڪنهن جو پنهنجو دک آهي، هرڪنهن جو پنهنجو ماڳ آهي. هيءَ زرينه، جا اينجلز جي ڪتاب "Origin of Family" کي ثابت ڪري رهي آهي، اڄان مون سان سات آهي. رڳو، زندگيءَ جي آخري اسٽيشن تي ڪوئي ڪنهن جو سات نه ٿو ڏئي. هرڪو پنهنجي دک هليو ٿو وڃي. ڪيڏانهن؟ ڪيڏانهن؟ اهو جواب ڏسجي ته روس جا سائنسدان **Perestroika** کان پوءِ ڪهڙو ٿا ڏين!

انيس ڪراچي اسٽيشن تي يارهين بجي رات جو بيٺو هو. هن جا پٽ شيراز (شهريار) ۽ سني به هن سان گڏ بيٺا هئا. ڪار ۾ هن جي گهر پهتاسين. هن جي زال حنا کي ڪيڪر ڪري، مان ٻئي وسائي سمهي رهيس.

مان ٻئي ڏينهن تي **Thomas and Thomas** واري ڪتاب گهر تي ويس، جنهن جو مالڪ سفارتڪار صمد شاهين جو پيءُ ۽ اردوءَ جي مشهور افسانه نويس ممتاز شيرين جو پٽوڙيو آهي. (جوانيءَ ۾ صمد شاهين ۽ ممتاز شيرين سان منهنجي پهرين ۽ آخري ملاقات بيچ لگزري هوٽل ۾ ٿي هئي، جتي اسان برصغير جي ادب تي تفصيلي گفتگو ڪئي هئي، جنهن جي باري ۾ مان ڪنهن ٻئي پيري لکندس. ان وقت مان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس ۽ اڪثر شامون

ٻيچ لگزري هوٽل ۾ گذاريندو هوس، جو سمنڊ جي ڪناري تي آهي.) مون ٿامس آئنڊ ٿامس ٽان ڏهه ٻارهن ڪتاب ورتا. انهن ۾ چيڪو-سلوواڪيا جي شاعر، جئرو سلوف سيفرٽ (Jaroslov Seifert) جي چونڊ نظمن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو به هو، جنهن تي هن کي ١٩٨٤ع ۾ نوبيل انعام مليو هو. ٻين ڪتابن ۾ فلسطين جي جلاوطن شاعر، محمود درويش، جي منتخب نظمن جو انگريزي ترجمو؛ روسي اديب، اوان بيونن (Ivan Bunin)، جون ڪهاڻيون؛ ۽ شوا نيپال ۽ نين تارا سهگل جا ڪجهه ڪتاب هئا.

مون سيفرٽ ۽ محمود درويش کي نه پڙهيو هو. محمود درويش جي ڪتاب جي سرورق جي پٺئين پاسي هيٺيون نظم هو، جنهن منهنجي حال جي ترجماني ٿي ڪئي:

'۽ پريمي
پنهنجو دک گولي لهن تا
هو هڪ ڳجهي نئين گولي لهن تا
۽ هڪٻئي کي چون ٿا
واريءَ جي پکيڙ ڪيتري نه ٿوري آهي!'

اوچتو مون کي هوءَ ياد آئي، جنهن جو سرير سمنڊ جي تازي ڏوتل بجڪري وانگر تي لڳو، جنهن ۾ درياهه جي ٿڌاڻ هئي ۽ جنهن سان مان دل کولي ڳالهائي به نه سگهيو هوس ۽ جا اڄ به مون کي اڻين ويجهي آهي، جيئن منهنجو مستقبل جو تصور مون کي ويجهو آهي.

اندر ڪتاب ۾ مون کي محمود درويش جي شاعري ڪافي وڻي. دراصل شاعري جيترو ڪنهن ٻيڙا جو پڙلاءُ ٿئي ٿي، اوترو ئي آها اوچائيءَ تي پهچي ٿي ۽ ان ۾ مهانتا اچي ٿي. محمود درويش ١٩٤٣ع ۾ فلسطين ۾ ڄائو هو، ۽ جڏهن هو ڇهن ورهين جو هو ته اسرائيلي فوج هن جي ڳوٺ، آلبِروا، کي تباهه ڪيو هو. هو، جو پنهنجي ديس ۾ پرديسي هو، گئليليءَ ۾ اچي رهيو هو ۽ لکڻ لڳو هو. هن حيفا ۾ صحافي تي ڪم ڪيو هو، پر جيئن جيئن هن

جي شاعري مقبول عام ٿيندي وڃي ٿي. تنهن تي اسرائيلي فوج هن سان اڇائي ڪئي. اُن ڪري ١٩٧٠ع ۾ محمود درويش کي ديس ڇڏڻو پيو ۽ بيروت ۾ ڪنهن رسالي جي ايڊيٽري ڪيائين. ١٩٨٢ع ۾ لبنان تي اسرائيلي حملي کان پوءِ هُن کي بيروت به ڇڏڻو پيو. هاڻي هو جلاوطنيءَ ۾ يورپ ۾ رهندو آهي، ۽ ”الڪارمل“ رسالو ڪڍندو آهي. محمود درويش هن وقت عربيءَ جو نهايت باائر شاعر آهي. نظمن جا ٻارهن ڪتاب ۽ نثر جا پنج ڪتاب تخليق ڪيا اٿائين. هن کي لينن انعام سوڌا ٻيا بين الاقوامي انعام مليا آهن. مون کي مٿئين مجموعي ۾ هڪ نظم جو هيٺيون بند ڏاڍو وڻيو:

’دنيا

ڪنهن سنهڙيءَ ڇيلهه مان
تلوار جي ڌار وچ کان به
وڌيڪ ننڍي آهي
۽ هڪ پيغمبر جي خيمي کان به
وڌيڪ ڪشادي آهي.
مان پنهنجي پٺيان به ڪنهن کي نه ٿو ڏسان،
پنهنجي اڳيان به ڪنهن کي نه ٿو ڏسان،
مان ميڙ ۾ اڪيلائي ٿو محسوس ڪيان،
منهنجو ديس منهنجو پورو لڪيل نظم آهي.‘

جڻ ته هن منهنجي ساري ڪتاب ”ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي“ کي هڪ سٽ ۾ سمايو آهي— ”منهنجو ديس منهنجو پورو لڪيل نظم آهي.“

١٩٨٦ع ۾ چيڪوسلوواڪيا جي شاعر، سيفرٽ، جو انگريزي ترجمو اڃان ڇپجي رهيو هو، ته هو نمونيا ۾ مري ويو. ١٩٨٤ع ۾ جڏهن هن کي نوبل پرائيز مليو ته چيڪوسلوواڪيا کان ٻاهر ماڻهو هن جي نالي کان به واقف ڪونه ها. هو چيڪوسلوواڪيا جو قومي شاعر هو ۽ اُتان جو عوام يورپ جي ٻين قومن کان وڌيڪ شاعريءَ سان محبت ڪندو آهي. چيڪ قوم جا ماڻهو

جيتوڻيڪ فقط ڏهہ ميلين آهن، تڏهن بہ چيڪوسلوواڪيا ۾ شعر جا ڪتاب آمريڪا کان گهڻو وڌيڪ ڇپبا آهن، توڙي آمريڪا ۾ ويهہ ڀيرا وڌيڪ ماڻهو رهندا آهن. آمريڪين کان پنجاهہ ڀيرا وڌيڪ چيڪ ماڻهو شاعريءَ جا ڪتاب خريد ڪندا آهن. جڏهن سيفرت ڏاڍو بيمار هو تہ ڪيئي هجوم هن جي گهر جي ٻاهران ڪٺا ٿي ويا هئا. چيڪ شاعر نہ رڳو محبت، فطرت ۽ موت جي باري ۾ نظم لکندا آهن پر انهن مسئلن ۽ تنازعن تي بہ لکندا آهن، جن ۾ عوام جي دلچسپي هوندي آهي. سيفرت جي شاعريءَ پٺيان چيڪ ادب جي لمبي تاريخ آهي — وچولو دؤر (ازمنہ وسطيٰ - Middle Ages)، سترهين صدي، رومانوي دؤر، ۽ اڻويهين صديءَ جو پوئيون حصو. جديد چيڪ شاعريءَ ۾ تصور ۽ جذبات جو اظهار پنهنجي ڪمال تي آهي. پهرين جنگ عظيم (١٨-١٩١٤) اڃان پوري نہ ٿي هئي ۽ چيڪوسلوواڪيا اڃان آسٽريا - هنگريءَ جو هڪ صوبو هو تہ ٣ /١٤ ورهين جي عمر ۾ سيفرت پنهنجا پهريان نظم لکيا هئا، جن ۾ پرولتاريت سان همدرديءَ جو اظهار هو ۽ جي نراجووادي (anarchistic) هئا. جڏهن چيڪوسلوواڪيا ١٩١٨ع ۾ خودمختيار ٿيو، تڏهن هو سوشل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ ۽ پوءِ ١٩٢١ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر ٿيو. سيفرت جي نظمن جو پهريون مجموعو ”لڙڪ لاڙيندڙ شهر“ پهريون پرولتاري مجموعو هو ۽ هو هر سياستدان کان وڌيڪ چيڪ عوام تي اثرانداز ٿي رهيو هو. هن جي شاعريءَ ۾ محبت کي انقلاب کان بہ وڌيڪ اهميت هئي جنهن تي ترقي‌پسند هن جي نظمن تي اعتراض ڪندا هئا. مثال‌طور هيءُ نظم:

’محبت وڏي شيءِ آهي
اوهين ڏسندا
تہ جڏهن ساريءَ وسيع دنيا ۾ انقلاب اچي ويندو
تڏهن بہ سائي گاهہ تي
پيار ۾ جوڙا هڪبئي جا هٿ جهلي
۽ هڪبئي تي ڳاٽ رکي ويٺا هوندا.‘

هن جي شاعريءَ ۾ محبت سان گڏ نفرت جو اظهار به هو- نفرت، جا هن کي موجوده ماحول سان هئي، ۽ محبت، جا آخر ۾ انسان کي انسان سان ڪرڻي آهي. انقلاب هن جي نظر ۾ مستقبل جي خوشيءَ جو سرچشمو هو: ڇا نه نظم آهي!-

'مون کي هڪ کڙڪي آهي
جنهن مان بسنت اٿين ترندو ايندو آهي
جيئن ڪائي پيڙي گاڙهيءَ جهنڊيءَ سان
درياهه ۾ ترندي آئي هجي،
مون کي هڪ ڪنڙو آهي
جنهن کي انسان جهڙيون اکيون آهن،
مون کي هڪ نيرو نوٽ بڪ آهي
۽ اُن ۾ آهن
تيتيهه خوبصورت ڇوڪرين جا نالا-

....

پر مون کان اهو نه وسرندو
ته مون وٽ بوٽ پالش جي هڪ خالي دٻي به آهي،
۽ هڪ اُداس، سڪل گُلن جي ڪونڊي به
منهنجيءَ دريءَ جي چؤڪٺ وٽ رکي آهي
۽ منهنجي ڪوٽ جي ڪاج ۾ هڪ گُل به آهي
۽ منهنجي دل ۾ لڙڪ آهن'-

هُن آرٽ کي زندگي ۽ زندگيءَ کي آرٽ بڻائڻ چاهيو. ۱۹۲۹ع ۾ هن جو چيڪ ڪميونسٽ پارٽيءَ سان ثقافت جي اظهار تي اختلاف ٿي پيو ۽ هن کي پارٽيءَ مان ڪڍيو ويو. پوءِ هن جا شاعريءَ جا ڪيترا ڪتاب ۽ الڪساندر بلوڪ، اپالي نيئر، پال ورلين،* نرودا * وغيره جا ڪيل ترجما ڇپيا.

---

* پال ورلين ۽ اپالي نيئر - فرانس جا مشهور شاعر
* نرودا، پبلو نرودا - چليءَ جو شاعر

١٩٣٧ع ۾ هن جي شعر جو ڪتاب ”اڻ ڏينهن“ چيڪو سلوواڪيا جي پهرئين پريزيڊنٽ ٿامس مسارڪ (ThomasMasaryk) (جو راڄ نيتيءَ جو ڄاڻو ۽ فيلسوف هو ۽ چيڪوسلوواڪيا جي جمهوري آزاديءَ جي علامت به هو) جي موت تي غم جو اظهار هو. جڏهن ١٩٣٨ع ۾ نازي جرمنيءَ چيڪوسلوواڪيا کي قبضي هيٺ آندو، ته هن جو مجموعو ”بتيون وسائي ڇڏيو“ ڇپيو. ٻي جنگ عظيم هلندي، سيفرت شاعريءَ جا ٽي جلد ڇپايا ۽ قوم جي پهرين وڏيڪ پڪو ڪيو ته ”جيئڻو آهي، ته خودداريءَ سان جيئڻو آهي!“ ١٩٣٩ - ١٩٤٥ع واري دؤر ۾ هو قومي شاعر سمجهڻ ۾ آيو. اُن وقت هن، جا خطرناڪ زندگي گذاري هئي، اها هن جي ”سرگذشت“ ۾ ڏنل آهي. ١٩٥٦ع ۾ جڏهن اسٽالن جي موت کان پوءِ سويت يونين ۾ تحرير جي وڏيڪ آزادي ڏني وئي تڏهن هن چيڪوسلوواڪيا جي اديبن جي يونين جي ڪانگريس * ۾ چيو: ”اسين پنهنجي عوام جو ضمير هوندا هئاسين. پر مون تي ويساهه ڪيو، اسان ڪجهه وقت اهو ضمير ٿي نه گذاريو آهي؛ اسان عوام جو ضمير ٿي نه گذاريو آهي— لکن ماڻهن جو ضمير؛ اسين پنهنجو ضمير به ٿي نه سگهيا آهيون. جيڪڏهن ڀيو ڪوئي سچ جي باري ۾ خاموش رهي ته اها هن جي حڪمت عملي (Tactical manoeuvre) ٿي سگهي ٿي؛ پر اديب لاءِ سچ تي ماٺ ڪوڙ جي برابر آهي.“

سيفرت گهڻ ڪئي ته اسٽالن جي دؤر جي زيادتين کي ننديو وڃي، جي به بي‌انصافيءَ جو ٻـڪ ٿيا هئا انهن کي عيوضو ڏنو وڃي.

---

* مون رسول بخش پليجي کي ڪجهه مهينا اڳ پنهنجي گهر چيو هو: ”توهان سياستدان آهيو. توهان ڪوبه اِفاديت پسند سمجهوتو (Pragmatic Compromise) ڪرڻ ته توهان ميار ناهي. مان شاعر ۽ اديب آهيان. مون کي سچو سچ چوڻو آهي. مان ڪنهن به سمجهوتي لاءِ تيار نه آهيان.“ هو وڏو ڏاهو آهي ۽ هُن اِها ڳالهه بنا هٻڪ جي قبول ڪئي هئي.

نہ رڳو سيفرٽ جي بيباڪ تقرير جو پر هن جي ذاتي موجودگيءَ جو بہ ٻڌندڙن تي اثر ٿيو. اُن وقت هو ٿورو ڏکيائيءَ سان گهمي رهيو هو ۽ لڪڻ تي ٽيڪ ڏئي رهيو هو. جڏهن هو ويهي رهيو تہ هو هڪ پهاڙ وانگر نظر آيو ـــ اڏول، اٽل، پختو ۽ پائيدار. اُتي موجود اديبن محسوس ڪيو تہ هنن سان هڪ شاعر گڏ هو، جنهن جو پيغام ڦهلجي چڪو هو، جو هڪ قوم جي جينيس جي جيئري جاڳندي ثابتي هو ۽ هيڻن ماڻهن جي سگهہ ۽ وڏائي هو.

اڻ وسرندڙ سٽون آهن هن جون:

'اڄا بڙائي اُيري رهي آهي
انسان ذات جي هڏن جي ميڪ ٽائين،
۽ هڪ داندان ساز جي ڏاڪڻ تي
لهوءَ ۾ لوبل ٽڪ وانگر ٽوڪجي رهي آهي.'

ڏهاڪو سالن جي بيماريءَ کان پوءِ سيفرٽ وري هڪ نئون ڪتاب لکي پڙهندڙن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. آگسٽ ١٩٦٨ع ۾ جڏهن چيڪوسلوواڪيا ۾ روسي فوج دست اندازي ڪئي تہ سيفرٽ پنهنجي بيماريءَ سان آتي ٽئڪسيءَ ڪئي ۽ اديبن جي يونين ۾ ويو جتي اديبن گڏجي هن کي آزاد اديبن جي يونين جو پريزيڊنٽ چونڊيو. پوءِ هو پراگ ۾ پنهنجي گهر ۾ رهندو هو ۽ پنهنجي آتم ڪهاڻي لکندو هو. هن جي آتم ڪهاڻي چڻ پراگ جي ثقافتي زندگيءَ جي انسائيڪلوپيڊيا * آهي. وقت گذرڻ سان سيفرٽ جا ڪتاب چيڪوسلوواڪيا ۾ ٻيهر ڇپيا آهن. هاڻي تہ پيرسترائڪا * (Perestroika) جو دؤر آهي ۽ دنيا بدلجي وئي آهي. موت جي باري ۾ مون کي هن جو هڪ نظم پڙهي، اهو سوچي ڪلُ آئي تہ ڪڏهن ڪڏهن شاعر ڪيئن نہ هڪٻئي وانگر سوچن ٿا:

---

* انسائيڪلوپيڊيا ـ وڏي لغت، وشوڪوش، ڄاڻيٽي.

* پيرسترائڪا ـ روسي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي نئين تشڪيل.

موت منهنجي دروازي کي لت سان کولي
اندر هليو ايندو
ان وقت پڻ ڏر کان
مان ساهه منجهائي ان کي ڏسندس
۽ مون کان اهو وسري ويندو
ته مون کي پيهر به ساهه کڻڻو آهي.

هن شاعر جي زندگي منهنجي زندگيءَ سان ڪيترو نه ملي ٿي! دنيا ۾ مون کي ڪيترا نه پائر ۽ پيرون آهن! مان ڪهڙو نه خوشنصيب انسان آهيان!

مان انيس جي پڻ شيريءَ ۽ سڻيءَ سان دل وندرائي رهيو هوس ته تاجل بيوس جو فون آيو ۽ هن چيو ته مان هن کي ڪجهه وقت ڏيان. هن مون کي پنهنجي شعر جي ڪتاب "سنڌ منهنجي امان" جو مسودو سکر پوسٽ ڪري خط لکيو هو ته مان اُن تي مهاڳ لکان. پر مون کي اڳ ئي مشتاق باگاڻيءَ، ادل سومري ۽ اياز گل جي شعري مجموعن تي مهاڳ لکڻا هئا، جي به مان پنهنجين بي انتها مصروفيتن ڪري اجان تائين لکي نه سگهيو هوس. پر هُن سان منهنجي دوستي هئي ۽ هن اڳ به پنهنجي ڪتاب "جڏهن پونءَ ٻٽي" جي مهورت لاءِ مون کي ڪراچيءَ اچڻ جي دعوت ڏني هئي پر مصروفيتن سبب مون اها قبولڻ کان مجبوري ڏيکاري هئي، سو مون هن کي چيو ته هو پلي هليو اچي. هو پنهنجي ڪتاب جو مسودو به کڻي آيو ۽ تحفي طور قرأة العين حيدر جو نئون ناول "گردشِ رنگ چمن" به آندائين، جو پاڪستان ۾ مڪتبهٔ دانيال وارن نهايت خوبصورت گيٽ اپ سان ڇپايو آهي ۽ جنهن تي تبصرو مون بي-بي-سي تي ٻڌو هو ۽ جنهن کي پڙهڻ جو مون کي ايترو اشتياق هو، جو مون "سگند ڪتاب گهر" جي مالڪ، زيب سنڌيءَ کي چيو هو ته هو جڏهن ڪراچيءَ وڃي ته اهو ڪتاب مون لاءِ وٺي اچي. مون زندگيءَ ۾ فقط هڪ ئي ناول به پيرا پڙهيو آهي ۽ اُهو آهي قرةالعين حيدر جو "آگ کا دريا" ـ مون اُهو ڪتاب

تڏهن پڙهيو هو، جڏهن ان تي زبردست مباحثو ۽ واويلا هلي رهي هئي ۽ پاڪستان جا رجعت پرست حلقا قرۃالعين تي پاڪستان دشمنيءَ سبب ڪاروائي ڪرڻ جو مطالبو ڪري رهيا هئا ۽ صدر ايوب جو سيڪريٽري ۽ رائيٽرس گلڊ جو سيڪريٽري جنرل، قدرت الله شهاب ۽ جميل الدين عالي، وغيره قرۃالعين جا حمايتي هئا، ۽ نيٺ نفرت وچان قرۃالعين پاڪستان ڇڏي هندستان هلي وئي هئي، جتي هن جو وڏو آڌر ڀاءُ ڪيو ويو هو، ۽ جتي هن ڪيترا ڪتاب لکيا آهن. مون اهو ڪتاب ٻيهر ١٩٧٠ع ۾ سکر جيل ۾ پڙهيو هو، جڏهن گهران ٻين ڪتابن سان گڏ مون کي اهو ڪتاب به موڪليو ويو هو. مون کي هن جو ٻيو ناول ”آخر شب کے همسفر“ به وڻيو آهي. باقي هن جا پهريان به ناول ”ميرے بهی صنم خانے“ ۽ ”سفينهء غمِ دل“ ۽ آتم ڪهاڻي ”کارِ جهاں دراز ہے“ جا ٻه جلد بور ڪندڙ هئا. هن جا ٻه سفرناما ”کوہ دماوند“ ۽ ”گلگشت“ به مون پڙهيا آهن ۽ اهي اڪثر سنڌي سفرنامن وانگر (ماهتاب محبوب جي سفرنامي کان سواءِ) ٿڪائيندڙ آهن. ڪيئي سال اڳي مان هينري جيمس جي مشهور ناول ”پورٽريٽ آف اي ليڊي“ جو اردو ترجمو پڙهيو هو، جو قرأۃالعين ڪيو هو ۽ جو مون کي وڻيو هو. ان کان پوءِ هن ٻيا به ترجما ڪيا آهن، جي نهايت چڱا آهن، خاص ڪري ميخائيل شولوخوف جي ”ماڻهوءَ جو مقدر“ (Fate of Man) جو ترجمو. قرأۃالعين جي مون سان پهرين واقفيت سکر ۾ ئي هئي. هوءَ ايوب ڪرماني ۽ علي احمد بروهيءَ سان گڏجي آئي هئي ۽ شيخ رشيد ايگزيڪيوٽو انجنيئر جي جاءِ تي لٿل هئي. ايوب ڪرماني تڏهن وقت سنڌ جو ڊئريڪٽر انفرميشن هو ۽ علي احمد بروهي خيرپور ۾ انفرميشن آفيسر هو. قرأۃالعين خود مون سان ملڻ ٿي چاهيو، ڇو ته هن ٻڌو هو ته مون شاهه لطيف جو منظوم ترجمو اردوءَ ۾ ڪيو آهي. گڏجاڻي هون ڪندي هن ٻڌايو ته ويجهڙائيءَ ۾ هوءَ ڊاڪيومينٽري فلم ٺاهڻ لاءِ ڍاڪا وئي هئي. اتي هن راس ليلا جي فلم ٿي ڪڍي ته ڪنهن پنجابي

بيوروڪريٽ اعتراض ورتو ۽ چيو ته اِها هندوانه تهذيب جي عڪاسي آهي. جنهن تي قرأةالعين هن کي جواب ڏنو ته ”جي ڪرشن جيءَ کي تهمد پڌنداسين ته رانجهو ٿي پوندو ۽ ڊاڪيومينٽري اسلامي تهذيب جي عڪاسي ڪندي نظر ايندي.“

منهنجو دوست ايوب ڪرماني، جو لاهور ۾ فيض صاحب سان گڏ روزانه ”امروز“ جو ايڊيٽر هو، گورمانيءَ جي گورنريءَ واري زماني ۾ ڊپٽي ڊائريڪٽر انفرميشن ٿيو هو. هو منهنجي دوست اشرف (ڪامريڊ شرف جي پاءُ) جو گهرو دوست هو ۽ ٻئي گڏ ڪائيندا پيئندا هئا. هڪ رات سکر ۾ هو مون وٽ مهمان ٿي آيو هو ۽ ڏاڍو پيتو هئائين. ڪجهه دير کان پوءِ هو سکر جي مشهور طوائف، دُري بوزدار، کي پنهنجيءَ نئين واڪسال ڪار ۾ وٺي آيو. ايوب ڪرماني ۽ دُري بوزدار ڪار ۾ اڳيان ويٺا ۽ مون کي ۽ منهنجي هڪ دوست کي پٺيان ويهاري، رات جو ٻين وڳي سکر بئراج جي ڪابي پاسي آيو ۽ اٺن ستر ميلن جي رفتار تي ڪار هلائڻ شروع ڪيائين. هلندي ڪار ۾ هن دريءَ سان جاءِ بدلائي ۽ اسٽيئرنگ ويل هن کي ڏنائين ۽ وٺي ايڪسيليٽر دٻايائين، ڪار پنجاسي/نوي ميلن جي رفتار تي هلڻ لڳي. مون کي پڪ ٿيو ته جي ڪوئي گدڙ يا ٻي ڪا شيءِ ڪار جي اڳو آئي ۽ ايوب بريڪ هنيو ته ڪار ڪلٽيون کائيندي، وڃي درياهه ۾ پوندي. مون رڙ ڪري چيو: ”ايوب تو کي خودڪشي ڪرڻي آهي، ته اسان کي ڇو ٿو مارين؟“ اوچتو هن هڪ جنوني ٽهڪ ڏنو ۽ ڪار کي بريڪ هنيو ۽ ڪار کيهه ڪندي ڪجهه پنڌ تي وڃي بيٺي، ۽ پوءِ ايوب ڪار جي شيشي سان متو ٽڪرائي چوڻ لڳو: ”عيني! عيني!“ عيني، قرأةالعين کي چوندا هئا. مهيني ٻن کان پوءِ هن ڪراچيءَ جي ڪنهن فليٽ مان ٻيءَ يا ٽينءَ منزل تان ٽپو ڏئي خودڪشي ڪئي ۽ ٽپي ڏيڻ مهل ”بچاؤ! بچاؤ!“ جون رڙيون ڪيون، جنهنڪري فليٽ ۾ رهندڙ هن جو دوست مصيبت ۾ اچي ويو، ڇو ته پوليس ان واقعي کي خودڪشي نه پر قتل سمجهڻ

لڳي هئي. دراصل ايوب ڪرمانيءَ وانگر ڪجهه ڪامريڊ ورهاڱي کان پوءِ پنهنجو توازن وڃائي ويٺا هئا. منهنجو دوست مُونس به انهن مان هڪ هو. هونءَ ته هو نهايت ذهين هو، ايل.ايل.بي پاس ڪئي هئائين، ۽ جي وڪالت ڪري ها ته ڏاڍو چڱو وڪيل ٿئي ها. مون هن جو ذڪر ”ساهيوال جيل جي ڊائريءَ“ ۾ ڪيو آهي. جڏهن هو ١٩٥٠ع واري ڏهاڪي ۾ مون وٽ رهندو هو، تڏهن هن کي ننڊ بلڪل نه ايندي هئي ۽ نه ئي ته هو ساري ساري رات دوستوسڪيءَ وغيره جو ڪوئي ناول پڙهي پورو ڪندو هو، يا اينترو پيئندو هو جو بيهوش ٿي ويندو هو، يا ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنهنجيءَ سوٽ کي فون ڪندو هو، جا ڪراچيءَ ۾ ايئرهوسٽيس هئي، جنهن هن کي صاف جواب ڏئي ٻئي ڪنهن سان شادي ڪئي هئي. هونءَ جڏهن هوش ۾ هوندو هو تڏهن مُونس پاڪستان، هندستان ۽ دنيا ڀر جي سياست ۽ ادب تي ڳالهائي سگهندو هو. خاص ڪري ڪميونسٽ انقلاب جي تاريخ ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي حڪمت عمليءَ ۽ پاڪستان ۾ ڪميونسٽ تحريڪ ۽ اردوءَ ۾ ترقي پسند ادب جي ناڪاميابيءَ جي سببن تي ڪجهه ڪلاڪ لڳاتار ڳالهائي سگهندو هو، ۽ جي چڪي به موجود هوندي هئي ته رنگ ۾ اچي ويندو هو. مون وٽ هن سان شڪارپور واري مرحوم قاضي گُلي جي واقفيت ٿي، جو مون وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آيو هو. قاضي گُلو پڪو فاشسٽ هو، ”مين ڪئمف“ (Mein Kampf) پڙهيو هئائين. يهودين تي ٿيل هٽلر جي ظلمن جون ساريون خبرون، جرمنيءَ جي بدنام ڪئمپن * ميئڊانڪ ۽ آوَشو تس ** جن ۾ يهودين کي ٻتين ۾ جيئري جلايو ويو هو، انهن جي باري ۾ خبرون، گوئبلز جي زال گولڊا جي باري ۾ ۽ اٽليءَ جي فوج جي سپهه سالار، فيلڊ مارشل ڪيسرلنگ، جي باري ۾

---

* ميئڊانڪ (Maidanek)

** اوشوتس (Auschwitz)

خبرون وغيره، اخبارن جي تراشن ۾ هن وٽ محفوظ هيون ۽ هُن پاڻ وٽ اُنهن تراشن جا فائيل ٺاهي رکيا هئا. جرمنيءَ جي شڪست ڪان پوءِ هن جو دماغ ڦڙڪي پيو هو ۽ ڪنهن ڪنهن وقت هو بهڪي ويندو هو. هڪ ڀيري هو ۽ مونس منهنجي بيٺڪ ۾ ڪُنياڪ (Cognac) جي پوري بوتل پي ڪري، اوچتو ٻاهر نڪري ويا. ٿوريءَ دير ڪان پوءِ مون ڪي ڪنهن اچي چيو تہ قاضي گُلو ڪئمپس روڊ تي پريڊ ڪري رهيو آهي ۽ جي بہ ماڻهو روڊ تان لنگهي رهيا آهن، انهن ڪي بيهاري سئليوٽ ڏيو ڪري ۽ ”هيل هٽلر!“ (Heil Hitler) ڏو چوي. مان انهن جي ڪڍ ويس تہ ڏٺم تہ قاضي گلو مونس ڪي چئي رهيو هو: ”غدار! مون ڪي پهرين انگريزن ڪي ختم ڪرڻو هو ۽ پوءِ تو ڪي! مون تڏهن تہ پولينڊ خلاف توسان روسو-جرمن پئڪٽ ڪيو هو!“

جڏهن مان هنن وٽ پهتس تہ قاضيءَ مون ڪي سئليوٽ ڪري ”هيل هٽلر!“ چيو، ۽ وڏيڪ چيائين: ”وڪيل صاحب! ڪيس تيار ڪيو اٿئي نہ؟ سپاڻي ايس-ايس ٽروپس * (S-S. Troops) وٺي، سول جج جي ڪورٽ تي حملو ڪنداسين.“

قاضي گلو چرس ڇڪي ڇڪي مري ويو ۽ مونس پان ۾ تماڪ جا ڇپتا وجهي ڪائيندو هو، ۽ لاهور ۾، نشي ۾ ڏاڪڻ تان لهي رهيو هو تہ دل جو دورو پيس ۽ ڪري مري ويو. ٻئي مان بہ پوان ها، پر شعر و ادب سان بيحد لڳاوَ، پنهنجي ديس سان بيحد محبت ۽ آزاديءَ جي اڻمٽ جذبي مون ڪي بچائي ورتو ۽ ڪجهہ سال فرار ڪان پوءِ وري حقيقت جي دنيا ۾ موٽي آيس ۽ پنهنجن آدرشن جي ڪڍ ڀرپور زندگي گذارڻ لڳس. جڏهن مان وائيس چانسيلر هوس تہ سنڌي شاعر مانيڪي اوٺي سنڌوءَ ۾ پل تان ٽپو ڏئي خودڪشي ڪئي هئي چو تہ ڪنهن ڇوڪريءَ جي محبت ۾ هو ناڪام ٿيو هو. عبدالقادر جوڻيجو، جو پنهنجن ٽي. وي.

* ايس. ايس. ٽروپس – نازي جرمنيءَ جا محافظ دستا.

ڊرامن ڪري ساري پاڪستان ۾ مشهور آهي، ماڻيٽي اوني سان گڏ سنڌالاجيءَ ۾ ملازمت ڪيائين ٿي، ماڻيٽي اوني جي خودڪشيءَ کان پوءِ هو مون وٽ آيو ۽ مون کي چيائين ته "هڪ ڏينهن اڳ مون ماڻيٽي اوني کي پسرائيندي چيو ته "ماڻيٽي ۾ به 'ڻ' نڪر ته اوني ۾ به 'ڻ' نڪر. تون ڇا عاشقي ڪري سگهندين؟" ان تي مون عبدالقادر کي چيو هو ته "انسان ۾ اها 'ڻ' نڪر ئي ته آهي جا هن کي خودڪشي ڪرائي ٿي. هو پار وڃي نٿو سگهي ۽ ڪچي گهڙي وانگر وچ ۾ ٽٽي ٿو پوي." پيو ته ٺهيو پر مون هيمنگوي ۽ ماياڪوفسڪيءَ جي خودڪشيءَ کي به چڱيءَ نظر سان نه ڏٺو آهي.

تاجل منجهند جي ماني مون وٽ کاڌي. شام جو گڏجي ڪلفٽن ۾ جماليستان ڪتاب گهر تي وياسين، جتي ڪتاب سستي اگهه تي ملي رهيا هئا. مون سولزي نٽسن تي ڊڏوڊ برگ/جارج فيفر جو لکيل ڪتاب ورتو، جو ۱۹۷۲ع ۾ ڇپيو هو. دراصل اهو ڪتاب ڪافي پراڻو هو ۽ مون سولزي نٽسن تي ڪافي تازا ڪتاب پڙهيا هئا. مون کي سولزي نٽسن جي حالات ۽ زندگيءَ جو بهترين تجزيو طارق عليءَ جي استالن تي لکيل ڪتاب "The Stalin Legacy" ۾ مليو. هن ڪتاب جي آخر ۾ صفحي ۵۱۷ کان ۵۴۷ تائين سولزي نٽسن تي Solzhenitsyn, the Witness and the Prophet جي سري سان لکيو آهي. مون کي اڃا تائين انهيءَ ڪتاب ۾ سولزي نٽسن جون هي دهرايل سٽون ياد آهن:

"نه، نه! ماضيءَ کي نه کوٽ! ماضيءَ جي باري ۾ سوچيندين ته تنهنجي هڪ اک هلي ويندي. پر پهاڪو اڃان ڪجهه وڌيڪ چئجي ٿو. ماضيءَ کي وساريندين ته تنهنجون ٻئي اکيون هلي وينديون."

نه ڄاڻان مون سولزي نٽسن جا هيئنيان لفظ ڪٿي پڙهيا هئا،

جي مون پنهنجي ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪري ڇڏيا آهن:
”ڇا، اديبن جو اهو فرض نه آهي ته هو ڪجهه سيکارين؟ ڇا ائين ئي هميشه نه سوچيو ويو آهي؟ ۽ ڪنهن ملڪ ۾ هڪ وڏي ليکڪ جو هئڻ - ڇرڪي نه وڃو مان سُس پُس ۾ ٿو چوان- هڪ ٻيءَ سرڪار جي هئڻ برابر آهي. انگريزي ئي حڪومتون وڏن ليکڪن سان نه، فقط ننڍن ليکڪن سان پيار ڪنديون آهن.“

جمالستان پرسان هڪ ٻيو ڪتاب گهر آهي، جتان مون بئپسي سڌوا (Bapsi Sidhwa) جو ناول **Ice Candy Man** خريد ڪيو جنهن جي باري ۾ مون پاڪستان ٽي.وي. تي بئپسيءَ جو انٽرويو ٻڌو هو. مون هن جو **Crow Eaters** اڳيئي پڙهيو هو. بئپسي ڪراچيءَ ۾ ڄائي هئي ۽ لاهور نپني هئي. ڪتاب ۾ طنز مزاح به آهي ۽ ورهاڱي کان پوءِ جو ڏک به هن پنهنجي حساب سان ڏنو آهي. دراصل مان ڪي غيرمعروف اديب ڪن خاص سبن ڪري به پڙهندو آهيان.

تاجل ۽ فقيرمحمد لاشاري گڏجي آيا. فقيرمحمد ”هلال پاڪستان“ جو هفتيوار ادبي نمبر آندو جنهن ۾ ڪنهن ”آزاديءَ“ جي فرضي نالي سان مون لاءِ لکيو هو ته مون پنجويهه سال اڳ روسي بيوروڪريسيءَ تي تنقيد ڪئي هئي جا اڄ صحيح تسليم ڪئي وئي آهي. دراصل منهنجي نظر ۾ گورباچوف، لينن کان پوءِ روس جو وڏي ۾ وڏو ليڊر آهي ۽ اڳتي هلي مان هن جي دؤر تي لکندس. في الحال مون فقير محمد کي چيو ته مون ڪيترائي ڪتاب روس ۾ گهٽ پوسات تي پڙهيا هئا ۽ آهي سڀ ته ڪوڙا نه ٿي

ي سگهيا! مون کي روس جي اقتصادي ترقيءَ ۽ روسي عوام جي اقتصادي خوشحاليءَ جي باري ۾ ته ڪوئي شڪ شبهو ڪونه هو. مون پاڻ روس ۾ عوام جي خوشحالي اکين سان ڏٺي آهي. روسي ٻئي ڪنهن جي رت تي نه ٿا پلجن ۽ پيداوار جا ذريعا هنن جا پنهنجا آهن. مون کي رڳو اهو اعتراض هو ته اتي فن ۽ فڪر جي پوري آزادي نه آهي ۽ خاص ڪري اسٽالن جي دؤر ۾ ته آها بلڪل ڪسي ويئي هئي. هينئر گورباچوف ايترو فرق آندو آهي، جو منهنجو ڪميونزم سان ڪوئي اختلاف نه رهيو آهي ۽ اوهين مون کي ڪامريڊ چئي سگهو ٿا. مان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر ته نه ٿيندس، ڇو ته مان پاڻ تي ڪابه پابندي رکڻ نه ٿو چاهيان، پر مان آن جو همسفر ضرور آهيان. دراصل مون کي فهميده رياض جي ڪتاب جو نالو ”هم رڪاب“ ڏاڍو وڻيو هو ۽ ڪميونسٽ مون کي پاڻ سان هم رڪاب سمجهي سگهن ٿا. فقير محمد لاشاريءَ چيو ته ٻئي ڀيري هو مون سان روس ۾ تبديليءَ تي تفصيلي گفتگو ڪندو ڇو ته هاڻي هو ۽ تاجل ادبي سنگت جي ميڙ ۾ وڃي رهيا آهن، جتي سراج جي ناول ”مرڻ مون سين آءُ“ (جو هن جي پهرئين ناول ”پڙاڏو سوئي سڏ“ جو ٻيو ڀاڱو آهي) تي ورڪشاپ آهي. هن مون کان پڇيو ته ڇا مان هنن سان هلڻ چاهيندس! مون ٿورو سوچي هن کي چيو ته ”ادبي سنگت به منهنجي آهي، سراج به منهنجو. هلڻ ڇو نه چاهيندس!“ پوءِ اسان گڏجي تاجل جي ڪار ۾ رمپا پلازا پهتاسين، جتي هڪ ڪمري ۾ اڳ ئي ورڪشاپ هلي رهيو هو. نقاش استيج تي ڪمپيئرنگ ڪري رهيو هو ۽ مون کي ڏسي ڪجهه حيرت ۾ اچي ويو ۽ پوءِ خوشيءَ جو اظهار ڪندي سيني کي چيائين ته ”اياز صاحب آيو آهي“ ۽ منهنجا ڪجهه شعر پڙهيائين. هو ڪافي ذهين ٿي لڳو ۽ هر تقرير ڪندڙ کي سڏڻ کان اڳ منهنجو ڪوئي شعر ٿي پڙهيائين. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته هن منهنجي شاعريءَ جو ۽ خاص ڪري ”ڪپر ٿو ڪن ڪري“ جو ڪافي گهرو مطالعو ڪيو هو ۽ منهنجا ڪيئي بيت هن کي برزبان

ياد هئا. صدارت ادبي سنگت جي سيڪريٽري جنرل، غلام حسين رنگريز، تي ڪئي، جنهن جي مشهور ڪتاب جو سرو ”سرمد چا ٿو سوچي“ منهنجي هڪ نظم تان ورتل آهي ۽ جنهن ۾ هن ’سرمد چا ٿو سوچي‘ وارو سارو نظم شامل ڪيو آهي. ورڪشاپ ۾ تاجل بيوس ۽ فقير محمد لاشاريءَ به حصو ورتو. ڪتاب تي خاص اعتراض اهو هو ته ناول ۾ آيل واقعا عام زندگيءَ ۾ نه ٿيندا آهن ۽ بعيد از قياس آهن. مون سراج کي چيو ته ”سماج ۾ بعيد از قياس واقعا به ٿيندا آهن ۽ ماڻهو ڪنهن وقت اچرج ۾ ايندو آهي ته اهي ڪيئن ٿيا!“ ڪنهن ٿي چاتو ته سکر جيل تي ٻاهران حملو ٿيندو ۽ ڪجهه سپاهي زخمي ڪري ۽ ماري ايڏي اوچي جيل جي پٽ ٽپي سٺ قيدي، جن ۾ ڪيترا ڦاسي گهاٽ ۾ هئا، ڀڄي ويندا جيئن ويجهڙائيءَ ۾ ٿيو هو، جڏهن غوث علي شاهه سنڌ جو چيف منسٽر هو! انهن قيدين مان هڪڙو وري گرفتار ٿيو هو جنهن جي ڦاسيءَ جي سزا جي خلاف مون هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ-پٽيشن اڳيئي داخل ڪئي هئي، جا اڃا تائين هلندڙ آهي. جڏهن مون جيل مان فرار جي تفصيلي حقيقت معلوم ڪئي، تڏهن مون کي شڪاگو جي جيل ۽ آمريڪا جي ٻين جيلن مان قيدين جي ڀڄڻ تي ٺهيل فلمون ياد اچي ويون، جي به ايترو ئي بعيد از قياس لڳنديون آهن جيترو سراج جي ناول ۾ آيل واقعا. ميٽنگ کان پوءِ سراج مون کي ۽ تاجل بيوس کي پنهنجي بنگلي تي وٺي هليو، جو ڪلفٽن ۾ هڪ پُرفضا جاءِ تي آهي. بنگلي ۾ خوبصورت لان آهي پر بارش جي ڪري اسين اندر ويٺاسين. مون سراج کي چيو ته ”اهو اسان جو وڙ نه آهي ته وڪالت ڪندي سري وڃون. اسان ان کان بهتر ڪم لاءِ پيدا ٿيا آهيون. ايئن نه ٿئي ته موت اوچتو مٿان اچي بيهي ۽ دل جي دل ۾ رهجي وڃي. اڄان اسان کي گهڻو ڪجهه لکڻو آهي. دراصل مان پنهنجو نئون ڪتاب ٻيهر نه پڙهندو آهيان؛ جيستائين اهو ڇپيو نه آهي، مون کي هُرکُر هوندي آهي ته اهو ڪڏهن ٿو ڇپجي، پر هڪ ڀيرو ڇپجي ويندو آهي ته مان اُن کي اک کڻي به نه ڏسندو آهيان،

۽ ائين سوچيندو آهيان ته مون کي اچان لکڻ جي شروعات ڪرڻي آهي، اچان بيو ڪجهه به لکيو آهي، جو اڳتي ڪان وڌيڪ پايدار هوندو، جو آن کي ڏسي مان حافظ وانگر چئي سگهندس:

ثبت است برجريدهٔ عالم دوام ما.

بيو ته اسين ٻئونءَ پرڻ لاءِ ته نه ٿا وڙهون، جيئڻ جي حق لاءِ ٿا وڙهون، ۽ بهتر ٿيندو ته سارو ڌيان آن ويڙهه تي ڏيون. آخر سونُ به ته هڪ بورجوا ڌاتو ئي آهي!"

به ٽي ڏينهن پوءِ مون کي ڪنهن چيو ته سراج سنجيدگيءَ سان سوچي رهيو آهي ته هو وڪالت ڇڏي، سارو وقت لکڻ پڙهڻ تي توجه ڏئي. هو منهنجي ذهين ترين دوستن مان آهي. اڳي مون سان عوامي ليگ ۾ گڏ هو ۽ مون سان گڏجي سنڌ عوامي ليگ لاءِ مئنيفيسٽو لکيو هئائين ۽ هينئر سرونٽس آف سنڌ سوسائٽي (Servants of Sind Society) جو، محمد ابراهيم جويي سان گڏ، سرگرم ڪارڪن آهي، جنهن جو چيئرمن سنڌ يونيورسٽيءَ جو اڳوڻو وائيس چانسلر سيد غلام مصطفيٰ شاهه آهي. ڳالهيون ڪندي، سراج چيو ته هو شاهه لطيف ۽ منهنجي شعر کي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ٿو چاهي ۽ ترجمي ۾ مدد لاءِ هن آمريڪن بڪ اسٽور تان Thesaurus * به ورتو آهي، جو هن کي ترجمي ۾ مدد ڏئي سگهندو. مون هن کي ٻڌايو ته مون کي روسيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيا آهن پر هنن وٽ سنڌيءَ جا ماهر اهڙا نه آهن، جي منهنجي اصل جو ڪامياب ترجمو ڪري سگهن ۽ آن ڪري مون هنن کي به سؤ صفحا اردوءَ ۾ پنهنجي شاعريءَ جو منظوم ترجمو موڪليو آهي، ۽ فهميده رياض جي منهنجي چونڊ شاعريءَ جو ڪيل ترجمو "حلقہ ميري زنجير کا" به موڪليو آهي، پر جي تون جلدي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري هنن کي ڏين ته بهتر ٿيندو، ڇو ته "حلقہ ميري زنجير کا" جي اشاعت کان پوءِ مون ڪيترائي شعر جا ڪتاب تيزيءَ سان

---

* Thesaurus - هڪ قسم جي لغت، لفظن جو خزانو.

لکيا آهن جن مان ڪنهن به شعر يا نظم جو ترجمو نه ٿيو آهي. سراج مان مون پنهنجي نثري نظمن تي گفتگو ٿي ڪئي ته مون هن کي ٻڌايو ته ٽئگور به آخري دؤر ۾ پنهنجن ڪتابن ”پرانتڪ“، ”سنجوتي“ ۽ ”آڪاش پرديپ“* ۾ نثري نظم (Prose Poems) لکيا هئا، پر تن کان پوءِ هو منظوم وري شاعريءَ ڏانهن موٽي آيو هو. نثري نظم ۾ هئو آهي بلنديون ته نه ڇهي سگهيو هو، جن جي هن کي تمنا هئي، پر پوءِ به اُنهن کي پنهنجي مهانتا هئي ۽ ڪو به نه چوندو ته اُهي اجايا هئا. پر توڙي هن پاڻ نثري نظم لکڻ ڇڏي ڏنا، پر پوري ڀارت جي شاعريءَ ۾ نثري نظمن جي روايت قائم ٿي وئي. ڪي نثري نظم نه رڳو منفرد هئس پر هن جي منظوم شاعريءَ کان به زياده متاثر ڪندڙ هئا ۽ نئين ٿهيءَ ڪي ته موهي ڇڏيو هئائون. مون به ائين ئي ١٩٧٧ع کان ١٩٨٠ع تائين شاعري نه ڪئي ڇو ته ان دؤر ۾ مان وائيس چانسلر هوس ۽ شاعريءَ ۾ مون اڌ سچ نه ٿي چوڻ چاهيو. مون اِهو رڪارڊ نه ٿي رکڻ چاهيو ته مون شعر ۾ هڪ سٽ به اهڙي لکي آهي، جنهن ۾ مان پنهنجو پاڻ نه آهيان، جنهن ۾ منهنجي نظريءِ حيات جو ڀرپور اظهار نه آهي، جا سچو سچ چئي نه ٿي سگهي ۽ منهنجي سياسي، سماجي ۽ فلسفيانه تاڃي پيٽي ۾ ڪُپي نه ٿي اچي. جڏهن منهنجي نوڪري ختم ٿي وئي ته مون ان کي ڪنگهيو به نه ۽ وري اسلام آباد جو مُنهن نه ڏٺو، نه صاحبِ اقتدار اڳيان هٿ ڦهلايو. پر نوڪريءَ واري عرصي منهنجي طبيعت جي اُها رواني ختم ڪري ڇڏي هئي، جا منظوم شاعريءَ جي تخليق لاءِ ضروري آهي. (”لڙيو سج لڪن ۾“ شايع ٿيل اڪثر وايون پڻ ان واري دؤر ۾ تخليق ڪيون ويون هيون.) ان ڪري نوڪريءَ

---

* پرانتڪ ـ بنگاليءَ جو لفظ پرانتڪ سنسڪرت جي ’پرانتڪ‘ مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: Lasting to the end of life
سنجوتي ـ سنجها جو ڏيئو.
آڪاش پرديپ ـ آڀ جو آهاءُ.

مان آجي ٿيڻ کان پوءِ مون نثري نظم لکيا. انهن کي به پنهنجي رواني آهي، پر آها رواني جا منظوم شاعريءَ لاءِ ضروري هئي، مون کان کسڪي ٿي ويئي. مون جويي صاحب کي ٻڌايو هو ته انهن نثري نظمن ۾ ڪٿي ڪٿي منهنجي مطالعي جو شعوري يا غيرشعوري دخل به آهي. جڏهن کان شاعريءَ لاءِ ضروري رواني موٽي آئي آهي، ته منظوم شاعري مون تي مينهن وانگر وسي آهي ۽ نظم ائين ڪاغذ تي لکيا ويا آهن جيئن ننگر پارڪر وٽان نديون ارڙاٽ ڪري وهنديون آهن.

جڏهن ٽئگور جي شاعريءَ جي ڳالهه نڪتي ته مون سراج کي چيو: ”ٽئگور کي نه پتنجلي * جي چوٽين تي پر کڻي سگهجي ٿو، ۽ نه مارڪسي جدليات يا فرائڊ جي نظريي جي روشنيءَ ۾ انهن ڳالهين جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو، جن هن جي شاعريءَ کي اتساهيو هو. ٽئگور انقلابي ته هو، پر هن قلب و نظر جي انقلاب جو پرچار ٿي ڪيو ۽ نه تشدد سان ڪنهن حڪومت جي تختي اونڌي ڪرڻ جو. طبقاتي جدوجهد سان هن جو نراجوادي سمجهوتو * به نه هو. مون کي فخر آهي ته مون وٽ انقلاب جو ڀرپور نظريو آهي ۽ فقط جوش مليح آبادي ۽ احمد فراز وانگر انقلاب جو کوکلو نعرو نه آهي. ائين آهي ته مون لاءِ طبقاتي جدوجهد به ثانوي حيثيت رکي ٿي: قلب و نظر جي انقلاب کي اولين حيثيت آهي ۽ مان اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته برصغير ۾ قلب و نظر جي انقلاب جو اهڙو ڀرپور تصور، ايتري جرئت منديءَ سان اهڙيءَ واڪي ٻوليءَ ۾ ٻئي ڪنهن به شاعر اڄ تائين نه ڏنو آهي.“

جڏهن مون پنهنجي آپيرا ”ڀڳت سنگهه کي ڦاسي“ ڪجهه دوستن کي پڙهي ٻڌائي هئي ته انهن مان هڪ چيو هو: ”ڀڳت

---

* پتنجلي ــ مهاڀاشيه جو مشهور مصنف.

* نراجوادي سمجهوتو ــ Anarchic Alliance اهي لفظ مون شايد ڪرسٽافر ڪاڊويل جي ڪتاب Poetry & reality ۾ پڙهيا هئا.

سنگهه ۽ چندر شيکر آزاد تہ خوني هئا. دهشت گرديءَ سان دنيا کي ڦيرائي تہ نہ سگهبو آهي. سارا ترقي پسند ائين چون ٿا.“ مون هن کي جواب ڏنو هو تہ ”جي ڀڳت سنگهه ۽ چندر شيکر خوني هئا تہ ڇا جليانوالا باغ ۾ ڪوس ڪرائيندڙ چڱا مڙس هئا؟ ڇا لالا لجپت راءِ کي ماريندڙ معصوم هئا؟ جي ڀڳت سنگهہ وارا اسيمبليءَ کي بم سان آڏائڻ جي نہ ڪن ها، تہ آزاديءَ جي تحريڪ پنهنجي ليکي اڀري سگهي ها؟ ڇا، انهيءَ سانت ۾ تاڪوڙو وجهڻ ضروري نہ هو، جا ديس تي ڇانئجي وئي هئي؟ جنهن وقت ماڏونٽ بيٽن ارادو ڪيو تہ انگريز هندستان ڇڏين، تہ اُن وقت بہ بمن جا آهي ڌماڪا هن جي ڪنن ۾ گونجندا هوندا. موت جي ڀؤ کان سواءِ ظالم ڪجهہ بہ سمجهندا آهن ڇا؟ انسان بنيادي طرح جانور آهي. شينهن پنهنجو حصو زوريءَ کڻي ٿو، جيستائين ٽري جي گولي هن جي دؤن ۾ نہ ٿي لڳي. آدمخور شينهن کي تہ هيرائڻ جو خيال ئي عبث آهي. هن کي آدميءَ جي رت جي چوس پئجي وڃي ٿي ۽ هو تيستائين آدميءَ جو رت پيئندو رهي ٿو، جيستائين هن کي ساهہ ۾ ساهہ آهي.“

اٽڪل هڪ بجي رات جو مان ۽ تاجل، سراج جي گهران ڪار ۾ گڏ نڪتاسين. جاءِ تہ منهنجي بہ ڪلفٽن جي ايراضيءَ ۾ هئي پر چوڏاري روشنيون ڏسي تاجل سُنجهي پيو ۽ ڪار هڪ جو بئي پاسي ڪاهي ويو. سامهون رستو ڪيرڏارا وانگر وڃي رهيو هو ۽ اسين چڪر ڪاٽيندا ٿي رهياسين ۽ ڦري ڦري ساڳيءَ جاءِ تي موٽي ٿي آياسين. نيٺ تاجل راهگيرن کان رستو پُڇي پُڇي مون کي اڍائي وڳي گهر پهچايو.——

در تي گهنٽي وڳي، حينا اُٿي دروازو کوليو. ڏينهن جا ٻارنهن وڳا هئا ۽ مان پلنگ تي ليٽيو پيو هوس تہ سليم اوچتو هليو آيو ۽

اچي مون کي ڀاڪر پاتائين. ڏهه مهينا ٿيا ته هو يورپ ۾ هو ۽ اسان ٽيليفون تي هڪٻئي جو آواز سٽلائيٽ ذريعي ٻڌندا هئاسين. هو آئرلينڊ ۽ انگلنڊ ته اڳي گهمي آيو هو، هيل روس ۽ ڪجهه ملڪن کان سواءِ ٻيو ڪيترو ئي يورپ به گهمي آيو. آسٽريا ۾ ويانا، سالن برگ ۽ انس ڊروڪ (ns druck)، بيلجيم ۾ انٽ ورپ ۽ برسيلز، هالنڊ ۾ ائمسٽرڊئم، راٽن ڊئم ۽ هالن ڊئم، فرانس ۾ پئرس، هنگريءَ ۾ بُڊاپيسٽ ۽ پراگ، ۽ سئٽزرلنڊ ۾ زورچ ۽ جنيوا گهمي چڪو هو. ڪجهه ملڪ ليٽا جي وچڻ کان پوءِ هن سان گڏ پيهر ڏٺا هئائين، جن جو ذڪر مان مٿي ڪري آيو آهيان. مون هن کان پڇيو ته باقي يورپ به گهمي اچين ها، پر هن پريل آواز سان چيو: ”بابا، ليٽا جي ڪري سفر اڌورو رهجي ويو.“ مون هن کان ليٽا لاءِ پڇيو ته هن چيو: ”لاهور رهي پئي آهي ۽ ڀاءُ جي چاليهي کان پوءِ ايندي.“

ٿوريءَ دير کان پوءِ سليم چيو تـه ”فليٽ صاف ڪرائي وٺان ته هليڪلفٽن تي رهون. هتي گرميءَ ۾ڪيترو وقت رهنداسين؟ اوهان کي ته ايئرڪنڊيشنر * به هلائڻو نه آهي.“ پوءِ تـه ماءُ سان وڃي ويٺو ۽ شام تائين هن کي احوال ڏيندو رهيو، جيستائين انيس بـه آفيس مان موٽي آيو. رات جو ڪنهن چينائي هوٽل ۾ گڏجي ماني کاڌيسين. سليم کي منهنجي صحت جو گهڻو اونـو هو. هن ڪارڊيـالاجيءَ ۾ خاص تربيت ورتـي هئي. مون کي ڪجهه سال اڳ دل جي تڪليف ٿي پئي هئي، پر مون هن کي چيو ته شاعري منهنجو بهترين علاج آهي ۽ مون کي دل جي تڪليف تڏهن ٿي هئي جڏهن مون شاعري ڇڏي ڏني هئي. هاڻي ته مون ايتري شاعري ڪئي آهي، جو مون کي وري انهيءَ تڪليف ٿيڻ جو ڪوئي امڪان نه آهي. مون هن کي روميءَ جو هيٺيون شعر ترجمو ڪري ٻڌايو:

---

* اڳئين سال مون کي ڪراچيءَ ۾ فالج ٿـي پيو هو، ان ڪري ايئرڪنڊيشنر نه هلائيندو آهيان.

شادباش اي عشق خوش سوداءِ ما
اي طبيبِ جمله علت هاءِ ما

سليم ترجمو پڙهي ٿورو کليو ۽ پوءِ چيائين: ”بابا مان اوهان جو ۽ اميءَ جو ايڪو ڪارڊيو گرام (Echo Cardiogram) ضرور ڪندس. اڄ رڳو ڪارڊيو گرام ڪا شيءِ نه آهي. اُميد ته اوهان ٻنهي کي ڪجهه به نه هوندو پر وهم مٽائڻ ضروري آهي.“

ٻئي ڏينهن تي مان ۽ زرينه وڃي سليم وٽ ڪلفٽن تي رهياسون.

پنجابي شاعريءَ ۾ منهنجي شاعريءَ جو مترجم، احمد سليم، رشيد ڀٽيءَ جي چاليهي تي سکر آيو هو ۽ چاليهي کان پوءِ منهنجي گهر آيو؛ ويجهڙائيءَ ۾ هن انگريزيءَ ۾ امرتا شير گل* تي ۽ اردوءَ ۾ ڀڳت سنگهه تي ڪتاب لکيا هئا، جي هُن مون کي ڏنا. هن جا اهي ڪتاب گوهر سلطانه اعظمي ڇپايا آهن، جا خود به ڪائي ڊراما نويس ٿي ڏسجي ڇو ته ڪجهه ڏينهن پوءِ مون هن جو هڪ ڊرامو پاڪستان ٽي. وي. تي ڏٺو هو. احمد سليم مون کي چيو ته مان هن کي پنهنجو اردوءَ جو مجموعه ڪلام ’نيل ڪنٺهه اور نيم ڪي پتي‘ ڏيان، جو هُوءَ خوشيءَ سان ڇاپيندي. احمد سليم جي وڃڻ کان ڪجهه وقت پوءِ گوهر سلطانه اعظمي به اهڙو خط مون کي لکيو. ٻئي يا ٽئين ڏينهن تي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن ۽ ڪميونسٽ اڳواڻ ”ڄام ساقيءَ جو جيل جو ساٿي امرلال مون وٽ آيو ۽ چيائين ته ”اسلم اظهر چاهي ٿو ته منهنجي شاعريءَ جو روسيءَ ۾ ترجمو ڪيو وڃي ۽ ان ڪري جيڪڏهن منهنجن نظمن جو انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ ترجمو موجود هجي ته هن ڏانهن موڪليان.“

* امرتا شير گل ـ سيک مصوره، جا جوانيءَ ۾ مري وئي هئي.

سليم سولنگيءَ، جيڪو دادوءَ ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر آهي، منهنجي شاعريءَ جا سوَ کن صفحا ترجمو ڪيا هئا، پر هُن انهن جي انگريزي ترجمي ۾ بہ قافيا رديف ساڳيءَ طرح لکيا هئا، جيئن اصل سنڌيءَ ۾ آهن ۽ انهيءَ جدت طرازيءَ ترجمي کي مبهم بڻائي ڇڏيو هو، پر چاڪاڻ جو مون وٽ اهوئي انگريزيءَ ۾ ترجمو موجود هو، مون کيس ڏياري موڪليو. ساڳئي وقت مون پنهنجي اردو شاعريءَ جي ڪتاب ”نيل کنٹھ اور نيم کے پتے“ جي مسودي جي فوٽوڪاپي بہ هن کي ڏني، جنهن ۾ مون پنهنجا ڪيئي سنڌي نظم اردوءَ ۾ ترجمو ڪري بہ شامل ڪيا هئا: ان ۾ ”ميرے ديدہ ورو ميرے دانشورو!“ جهڙا اصلي نظم بہ هئا، جنهن کي ڳائي ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي گولڊن جوبليءَ جو ڪراچيءَ ۾ افتتاح ڪيو ويو هو. ”نيل کنٹھ اور نيم کے پتے“ ۱۹۴۷ع کان وٺي ۱۹۵۱ع تائين منهنجي اردو شاعريءَ جو مجموعو هو، جو مون ”بوئے گل، نالہءِ دل“ جي نالي سان ۱۹۵۲ع ۾ ڇپايو هو، پر اهو مارڪيٽ ۾ نہ ڏنو هو ۽ دوستن ۾ ورهائي ڇڏيو هو، ڇو تہ ان جي ڇپائي ۽ جلدسازي شايان شان نہ هئي. اردوءَ ۾ اها شاعري مون تڏهن ڪئي هئي جڏهن ورهاڱي کان پوءِ سنڌي اديب ۽ شاعر ڏهر پٽر ٿي ويا هئا ۽ سنڌ ۾ مون لاءِ سوڀي گيانچندانيءَ ۽ ابراهيم جويي کان سواءِ ڪوئي اهڙو اديب نہ رهيو هو، جنهن سان مان ڳالهائڻ چاهيان ها. ”نيل کنٹھ اور نيم کے پتے“ جو ٻيو حصو ۷۸-۱۹۷۳ع تائين لکيو ويو، جڏهن مرحوم سبطِ حسن سان منهنجي دوستي ٿي هئي. ان وقت نبي بخش کوسو ڪراچيءَ ۾ ڪنهن اداري جو ڊائريڪٽر هو ۽ هن عوامي ادبي انجمن جي سهاري هيٺ انتظام ڪيو هو تہ مان پنهنجو آپيرا ”ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي“ اتي ڪٺي ڪيل ميڙ اڳيان پڙهان. تقريب ۾ مرحوم سبطِ حسن ۽ سعيدہ گذدر بہ آيا هئا. سعيدہ گذدر سبط حسن سان گڏ اردو ماهوار ”پاڪستاني ادب“ ڪڍندي هئي، ۽ ڪافي افسانہ ۽ نثري نظم لکيا اٿائين. پوءِ مان سبطِ حسن ۽ سعيدہ سان گڏجي سبطِ حسن جي گهر ويو هوس، جتي اسان چانهہ پيتي هئي. اتي

اردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض بہ موجود هئي. اسان جي واقفيت جڏهن ڪافي گهري ٿي وئي تڏهن هڪ ڀيري (غالباً ١٩٧٤ ع ۾) سبطِ حسن مون کي خط لکيو هو تہ، هُو امير خسروءَ جي پنج سؤ سالہ ورسي تي 'پاڪستاني ادب' جو نمبر ڪڍي رهيو هو ۽ مان هن کي ان نمبر لاءِ امير خسروءَ تي ڪوئي نظم موڪليان. مان جڏهن ١٩٦٣ع ۾ هندستان ويو هوس تہ مون دهليءَ ۾ امير خسروءَ جي مزار تي حاضري ڏني هئي. گيتا، راج ۽ رشيد ڀٽي بہ مون سان هئا ۽ اسان خُسروءَ جي مزار تي شمعون ٻاري فوٽو ڪڍايو هو، جو غالباً 'نئين زندگي' رسالي ۾ ڇپيو هو. اتفاق سان مزار جي ٻاهران قوال، خسروءَ جي قوالي 'ڪافرِ عشقم، مسلماني مرا درڪار نيست' ڳائي رهيا هئا. موٽي اچي مون خُسروءَ تي چار نظم لکيا هئا. جن ۾ هڪ نظم 'امير خسرو پاڻياريءَ کي' ۽ امير خسروءَ جي طرز تي جديد دؤر جي پس منظر سان ڳجهارتون بہ هيون، جن کي اردوءَ ۾ 'ڪَـهہ-مُڪرنيون' چئبو آهي. اهي نظم منهنجي شعر جي مجموعي 'وڇون وسڻ آئيون' ۾ ڇپيا هئا. (امير خسروءَ جي اهميت مون هن جي پنج سؤ سالہ ورسيءَ کان، جا دهليءَ، ڪراچيءَ ۽ تاشقند ۾ ملهائي وئي هئي، ڏهاڪو سال اڳ محسوس ڪئي هئي. اڃان تائين صبح جو چانهہ جي وقت مان ڪڏهن ڪڏهن اميرخسروءَ جي دوهن ۽ گيتن جي ڪيسٽ ٻڌندو آهيان.) مون 'تنهنجو نالو؟ ڪانٽي' وارو نظم اردوءَ ۾ منظوم ترجمو ڪري سبط حسن ڏانهن موڪليو. اهو نظم هن کي ايترو وڻيو، جو هن مون کي لکيو تہ جي مان هن کي اهڙا ٻيا چار نظم موڪليان تہ هو مون کي ٻئي ڪنهن اردو شاعر سان شريڪ ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي ڇو تہ اُنهن ۾ پنهنجي دؤر جو شعور ڪونہ آهي ۽ هو اميرخسروءَ تي فقط قصيدا ٿا لکن. مون سبطحسن کي ٻيا بہ چار نظم اردوءَ ۾ لکي موڪليا جي سڀ هن 'پاڪستاني ادب' جي اميرخسرو نمبر ۾ شامل ڪيا ۽ ڪنهن بہ اردوءَ جي شاعر کي ان ۾ شايع نہ ڪيو. ان کان پوءِ جڏهن منهنجي سبط حسن سان ڪراچيءَ ۾ ملاقات ٿي تہ هن مون کي چيو: "افسوس، جو اسان

ايترو وقت ڪراچيءَ ۾ رهي سنڌي نه سکيا آهيون. تـوڪي ٻنهي ولين تي عبور آهي؛ ۽ جي تون پنهنجي شاعري پاڻ اردوءَ ۾ ترجمو ڪرين ته ڏاڍو چڱو ٿيندو." سبط حسن اردوءَ جو چوٽيءَ جو اديب ۽ دانشور هو ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ هن کي ۽ سجاد ظهير کي پاڪستان ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ کي منظم ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. هو سجاد ظهير ۽ فيض جو گهرو دوست هو ۽ اردوءَ جا اڪثر اديب هن جي صحبت کي وڏي غنيمت سمجهندا هئا. هن جا سڀ ڪتاب، 'شهر نگاران'، 'ماضي کے مزار'، 'پاڪستان ۾ تهذيب ڪا ارتقا'، 'انقلاب ايران'، 'موسيٰ سي مارڪس تڪ'، 'نويد فڪر' ۽ 'ڪارل مارڪس' مون پڙهيا آهن. ڪٿي ڪٿي مون کي هن سان اتفاق نه آهي پر ان ۾ شڪ نه آهي ته سبط حسن وڏي پايي جو اردو اديب ۽ سياسي مفڪر هو. شاهه جي رسالي جي منظوم ترجمي کان پوءِ، جنهن کي سال گذري چڪا هئا، مون وري اردوءَ ۾ نه لکيو هو. سبط حسن جي اصرار تي مون ڪيترن سنڌي نظمن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ ڪجهه اصلي نظم به لکيا ۽ پوءِ اهو سارو اردو مجموعو سبط حسن ڏانهن موڪليو، جنهن چيو ته اهو ڇپجڻ گهرجي. هُن، ان لاءِ پنهنجي پبلشر ۽ دوست، مڪتبهءِ دانيال جـي مالڪ ملڪ نـوراني سان ڳالهه ڪئي هئي. غالباً ١٩٧٥ع ۾ مـان ۽ سوڀو گيانچنداڻي، مزدور ليڊر ۽ ڪنهن وقت سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر قاضي مجتبيٰ جي گهر ويا هئاسين جتي ملڪ نوراني به آيو هو ۽ چيو هئائين ته سبط حسن هن سان منهنجي اردو مجموعي جو ذڪر ڪيو هو، جو هُو ڇپائڻ لاءِ تيار هو. ١٩٧٦ع ۾ ڀٽي صاحب مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ۽ مون مصلحت نـه سمجهي تـه 'نيل ڪنٺهه اور نيم کے پتے' پنهنجي ملازمت جي دؤران شايع ڪرايان. ڪجهه سال اڳ ملڪ نورانيءَ کي ڳلي جي ڪئنسر ٿي پئي ۽ آمريڪا ۾ علاج جي باوجود، شفاياب نه ٿيو ۽ گذاري ويـو. هن جي ڌيءَ، هوري نوراني، جا روس ۾ ڇهه سال تعليم ورتي، روسيءَ ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪري آئي آهي ۽ نوراني صاحب

کان پوءِ مکتبہ دانيال هلائي رهي آهي، مون کي سکر ۾ پيغام موڪليو هو ته مان هن جي پيءُ سان ڪيل پنهنجو واعدو پاڙيان، ان ڪري مان 'نيل کنٹھ اور نيم کے پتے' جي هڪ فوٽو ڪاپي هن لاءِ کڻي آيو هوس. اتفاق سان هوري به ڪلفٽن تي ساگي پرنس ڪامپليڪس ۾ رهندي آهي ۽ سليم جي فليٽ جو نمبر اي-٢٨ آهي ته هوريءَ جي فليٽ جو بي-٢٨ آهي. مون هوريءَ کي فون ڪيو ته هوءَ هلي آئي. منهنجي هن سان پهرين ملاقات اسلم اظهر جي جاءِ تي ٿي هئي. مون هن کي ڪتاب جو مسودو ڏنو، جو هوءَ ڇپي رهي آهي ۽ چاليهارو صفحن جو پروف مون کي ڏيکاري چڪي آهي. هُن مون لاءِ ڪجهه انگريزيءَ ۾ ڪتاب به آندا هئا، جي ماسڪو ۾ ويجهي ڇڪ ۾ ڇپايا ويا هئا. ان ۾ Land of Soviets, Its Verse and Prose جا ٻه جلد، اليڪساندر ٽواردوفسڪيءَ جا منتخب نظم ۽ ڪجهه جديد روسي ناول هئا. روسي ڪتابن جي بها مغربي ڪتابن کان گهڻي گهٽ آهي ۽ اهي آرٽ پيپر تي ڇپيل آهن پر ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته روسي ادب جا اهي انگريزي ترجما اهڙا چڱا نه آهن جهڙا انگلنڊ يا آمريڪا ۾ ڪيا وڃن ٿا. ميڪس هيورڊ (Max Hayward) جا ڪيل بورس پاسترناڪ (Boris Pasternak) جي ناول ڊاڪٽر زواگو ۽ شاعر مينڊلسٽام جي سوانح حيات جا ترجما يا روسي شاعره آنااخمتووا يا اندرئي وزنيسينڪيءَ جا ترجما ايترا ته چڱا آهن، جو پڙهندي پتوئي نه ٿو پوي ته آهي ڪي ترجما آهن.

اسلم اظهر کي مون فون ڪري چيو ته روسين کي منهنجا سيئي سنڌيءَ جا ڪتاب، 'نيل کنٹھ اور نيم کے پتے' جو مسودو ۽ فهميده رياض جو 'حلقہ مري زنجير کا' پهچائي ته جيئن هو انتخاب ڪري سگهن. مون هن کي ٻڌايو ته پنئي صاحب منهنجي منتخب شاعريءَ جي پنجابيءَ ۽ اردو ترجمي لاءِ سنڌالاجيءَ کي ٻه لک روپيا ڏئي مون کي چيو هو: "اياز، مان توکي ڪوئي چڱو آمريڪي مترجم وٺي ڏيندس. مون کي توکي دنيا ۾ ڦهلائڻو آهي." پر نه پتو

صاحب رهيو، نہ منهنجي تخليقن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو.

اسلم اظهر سان منهنجي ملاقات ٻہ سال اڳ بيدل مسرور بدويءَ جي معرفت ٿي هئي. هن بيدل مسرور ۽ پنهنجي زال نسرين کي منهنجي گهر، مون کي ڪار تي ڪٺي اچڻ لاءِ موڪليو هو. برٽالٽ بريخت جي ڊراما (اردو) ۾ 'گاليلو' هيرو جو ڪردار خود اسلم اظهر ڪيو آهي، سيمپوار سارتي جو ڪردار نسرين اظهر ۽ گاليلو جي ڌيءَ ورجينيا جو نصرت اعظم خان ۽ دربار جي جوان خاتون جو ڪردار هوري نورانيءَ ڪيو آهي.

برٽالٽ بريخت ۱۹۳۳ع ۾ جرمني ڇڏي هئي، جڏهن هٽلر اقتدار ۾ آيو هو، ۽ ۱۹۳۹ع ۾ آمريڪا پهتو هو، جتي هو ۱۹۴۷ع تائين رهيو هو. انهيءَ دور ۾ هن پنهنجو شاهڪار 'گاليلو جي زندگي' تخليق ڪيو هو. ان کان پوءِ هو يورپ موٽي ويو هو جتي هو پنهنجي موت تائين ناٽڪ لکندو رهيو هو. بريخت جي اڪثر ناٽڪن وانگر 'گاليلو جي زندگيءَ' ۾ هن جا معاشي نظريا ڪونہ آهن. ناٽڪ جي پندرهن ڏيکن ۾ تہ گاليلو جا غير جذباتي، غير ڊرامائي پورهئي جا ٽيهہ سال ڏيکاريا ويا آهن. جڏهن ناٽڪ پنهنجي چوٽ تي پهچي ٿو تہ اسٽيج کان پرتي (Off Stage) ڏيکاريو وڃي ٿو تہ گاليلو پنهنجا لفظ واپس وٺي ٿو. بريخت نهايت سمجهداريءَ کان ڪم ورتو آهي، جو پنهنجي مرڪزي ڪردار کي پڌايو نہ آهي. هن جو گاليلو عقل پرست، شڪي مزاج ۽ غيرجذباتي آهي ۽ اختياريءَ وارن سان سمجهوتو ڪندڙ آهي. هو ڀاڻ مڃي ٿو تہ هن جسماني عذاب جي ڀوَ کان لفظ واپس ورتا هئا. پوءِ هو هڪ ڊيرج واري پوڙهي ۾ بدلجي وڃي ٿو، جو تن آسانيءَ تي هريل آهي. هن جو هڪ شاگرد هن جي رسالي (Treatise) جو نقل، ديني عدالت (Inquisition) جي پهچ کان پري، چوريءَ، سرحد پار ڪٺي وڃي ٿو. اتي ڳلين ۾ ڳائيندڙ گرهن جي چرپر جي باري ۾ ڳائين ٿا ۽ آن جي مارڪسي تاويل ڪن ٿا ۽ گاليلو پنهنجي آخري تقرير ۾ سائنس جي ترقيءَ کي معاشي انقلاب سان ڳنڍي ٿو، جو هن جي

دور ۾ هو به ڪونه. انهيءَ ڪمزوريءَ جي باوجود ناٽڪ نهايت دلچسپ آهي ۽ روح کي ڪافي ڇڪي ٿو. دستڪ وارن ’گاليلو جي زندگي‘ هن دور ۾ اسٽيج تي آندو آهي جڏهن رجعت پرستي پنهنجي انتها تي پهچي چڪي آهي ۽ جنرل ضيا ٿيوڪريسي (Theocracy) لاءِ مُلا ۽ مشائخ ڪٺا ڪري رهيو آهي ۽ اسلام جي نالي ۾ نه رڳو پنهنجي اقتدار کي ڇهٺو پيو آهي پر هر ڪوڙ کي سچ ۽ سچ کي ڪوڙ ڇئي رهيو آهي. اها ڳالهه نه رڳو ’دستڪ گروپ‘ جي جرئت آهي پر اها هنن جي سياسي شعور جي گهرائيءَ جو ثبوت به ڏئي ٿي. هڪ نئون دور اچي رهيو آهي، انسان جون اکيون ان جي تصور سان چمڪي اٿن ٿيون. اهو دؤر دنيا کي بدلائي ڇڏيندو ۽ انهيءَ توهم پرستيءَ کي جڙ کان پٽي ڦٽي ڪندو، جنهن هن وقت تائين زندگي زهر ڪري ڏني آهي. ماڻهو تيٽيءَ اڻ تيٽيءَ تي سوچين ٿا. انهيءَ امڪان ڏانهن نهارين ٿا، جنهن جو هيل تائين ڪنهن خواب به نه لڌو آهي. نئون دؤر اچي رهيو آهي، هو سوچين ٿا: هن وقت تائين اسان تي راج ڪيو ويو آهي، اڳتي اسين راج ڪنداسين. شاندار آهي اهو احساس ته اسان انهيءَ دور جي ابتدا ڪري رهيا آهيون، هڪ نئين سماج جو بنياد رکي رهيا آهيون جو اڳئين دؤر جي غلاميءَ مان آزاد هوندو. رجعت پرست، پنهنجي دل ۾ غصي ۽ هراس جا جذبا سانيي، انهن ماڻهن کي ڏسي ۽ سوچي رهيا آهن ته هي پاڳل سمجهه ڊانوا ڊول ڪرڻ چاهين ٿا، انهيءَ ساري تاجي پيٽي کي ڇيرڻ ڦاڙڻ چاهين ٿا جنهن جي اسان صدين کان اُڏت ڪئي آهي. هي اسان جي وجود لاءِ خطرو آهن، ديوانا آهن، انهن کي مٿايو وڃي. پوءِ هو زبردست حملو ڪن ٿا. ان ساري هنگامي جي بانيءَ کي پڪڙين ٿا، جو پنهنجيءَ شهادت کي بي معنيٰ سمجهي پنهنجا لفظ موٽائي ٿو ۽ پنهنجا ڪتاب ملڪ کان ٻاهر ڏياري ٿو موڪلي، جتي اهي ايترو شديد اثر پيدا ڪن ٿا جو دنيا بدلجي ٿي وڃي. گاليلو جي پهرئين نسخي ۾ هيئيون لطيفو آهي، جو پوءِ اُتان ڪڍي بريخت پٽي ڪنهن ڊرامي ۾ ڏنو آهي. گاليلو

ھڪ ڪريٽ جي فلاسافر جي ڳالھ ٻڌائي ٿو جنھن ھڪ جابر جي حڪومت جو ايجنٽ ٿي ڪم ٿي ڪيو، پر جڏھن حڪومت جي ڪارپردازن ھن کان پڇيو ٿي تہ ”تون اسان لاءِ ڪم ڪندين؟“ تڏھن ھن ڪوئي بہ جواب نہ ٿي ڏنو. جڏھن ستن سالن کان پوءِ اھو فلاسافر مري ويو تہ ھن جي لاش تي واس ڏوپ ڪيو ويو ۽ پھريون ڀيرو مُئي ھنن کي جواب ڏنو: ”نہ، مان توھان لاءِ ڪم نہ ڪندس.“

ڳاليلو ناٽڪ ١٩٣٨-٣٩ع ۾ لکيو ويو ھو، جنھن وقت جرمنيءَ ۾ نازي زور ھئا. 'اونداھو دور' — بريخت جي شاعريءَ جو ھڪ اھم محاورو آھي. ھڪ ھنڌ ھن چيو آھي:

اونداھي دور ۾
ڇا ھو بہ ڳائيندا؟
ھا، ھو بہ ڳائيندا
اونداھي دور جي باري ۾—

Ptolemaic Cosmology ۾ ٽالميءَ ڌرتيءَ کي ڪائنات جو مرڪز ٿي سمجھيو ۽ ھن جي علم ڪائنات کي غلط چوڻ، ڇڻ تہ ڪليسا جي مُنھن تي چماٽ ۽ سائنس جي معاملات تي ان جو اختيار ختم ڪرڻ جي ڪوشش ھئي، ۽ اھا ڇڻ اڄ سڌيءَ طرح ان اونداھي دوَر جي مخالفت ھئي، جنھن ۾ بريخت پنھنجي وطن جرمنيءَ کي ڇڏي ويو ھو. ڳاليلو اٽڪل ٽي سؤ سال اڳ پيدا ٿيو ھو. بريخت، ناٽڪ ۾ تاريخي سچائيءَ جو ايترو خيال نہ رکيو آھي جيترو ان جي پيغام جو، جو ھُن جي دور جي باري ۾ آھي.

ڳالھين ڪندي، اسلم اظھر، بيدل کي چيو، جديد جرمن موسيقيءَ ۽ بيٿوون ۽ باخ جي موسيقيءَ ۾ زمين آسمان جو فرق آھي، ايئن شيخ اياز جي انقلابي شاعريءَ کي ڳائڻ جو انداز شاھ لطيف جي شاعريءَ کي ڳائڻ کان بلڪل مختلف ٿيڻ گھرجي. بيدل، اسلم اظھر جي صلاح سان 'وائسز گروپ'، پنجاب جي ترقي پسند ٿيٽر 'اجوڪا گروپ' جي نموني تي ٺاھيو آھي. ٻنھي مون کان پڇيو تہ وائسز گروپ لاءِ بہ مان ھنن کي ڪوئي سنڌيءَ ۾ ناٽڪ

ٻڌايان، پر مون کي ڪوئي نالو سُجهي نه آيو. پوءِ اسلم اظهر مون کي چليءَ جي راڳي شاعر 'وڪٽر هارا' جي گيتن جو انگريزي ترجمو، مرتضيٰ سولنگيءَ هٿ موڪليو، جو اسٽيل مل ڪراچيءَ ۾ ملازم آهي ۽ هر روسي ٽيڪنيشن وانگر پاڻ کي ورڪر سڏائيندو آهي. ٻئي پيري اسلم اظهر مرتضيٰ سولنگيءَ جي معرفت اُتپل دت جي ڪتاب Towards a Revolutionary Theatre جي فوٽوڪاپي مون ڏانهن ڏياري موڪلي هئي. مون کان جڏهن اسلم اظهر ان ڪتاب جي باري ۾ رايو پڇيو ته مون چيو ته ان ۾ جرمن ٻوليءَ ۾ ڪيترا ٽڪر ڏنل هئا پر انهن جو ترجمو ڏنل ڪونه هو، ان ڪري مون کي ڪتاب ڪجهه ڀاري لڳو. پر بريخت جي باري ۾ هن جي هيٺين قول تي هن، جا تنقيد ڪئي آهي مون کي وڻي:

"Tragedy is based on bourgeois virtues, draws its strength from them and will perish along with them."

الاجي ڇو بريخت تائين، ترقي پسند اديبن ۾ ٿوري گهڻي dogmatism آهي!

'Dialectics of theatre' تي هڪ باب لکي، هُن باقي ٻه باب In Search of form ۽ Political theatre تي لکيا آهن. مون کي هونءَ ڪتاب ڪافي وڻيو. هڪ هنڌ لکيو اٿائين:

India still wallows in feudal backwardness. It's bourgeoisie are illiterate, superstitious thieves, who prostrate themselves before the Monkey-god, before going out to rob workers. The petty bourgeoisie thus inherits a million superstitions from its masters and has strange faith in black magic stored away in its mind. The revolutionary theatre therefore must be violently atheistic towards its practitioners.

This of course does not mean that a revolutionary theatre must directly attack the audience's

religious beliefs. That would be wasteful, because the object of theatre is to rouse class hatred, to make people angry, to make them want to fight, and religion is by no means a hindrance to this struggle. Deeply religious men can be in the vanguard of the struggle.

”هندستان ۾ اڃان جاگيرداري ڪاهليءَ ۾ ليٽڙيون پائي رهيو آهي. ان جا بورجوازي جاهل، وهمي چور آهن، جي لنگور - ديوتا اڳيان ڏنڊوت ڪري، ٻوڙهه پورهيتن کي وڇي ڦُرين ٿا. ان طرح بيٺي بورجوازيءَ کي پنهنجن ڏٺين ڪان لڪين وهم ورثي ۾ مليل ٿا ۽ آهي انهيءَ ڪاري جادوءَ ۾ عجب جهڙو ويساهه رکن ٿا، جو هُنن پنهنجي من ۾ سانڍي رکيو آهي. انقلابي ٿيٽر کي تنهنڪريءان جي مشق ڪندڙن خلاف الحاد جو اعلان ڪرڻ گهرجي.

”پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته انقلابي ٿيٽر کي سامعين جي مذهبي اعتقاد تي سڌو وار ڪرڻ گهرجي. اهو اجايو ٿيندو، ڇاڪاڻ جو ٿيٽر جو مقصد طبقاتي نفرت پيدا ڪرڻ آهي، ماڻهن کي غصو ڏيارڻ آهي، اُنهن کي ويڙهه لاءِ اُتساهڻ آهي ۽ مذهب انهيءَ جدوجهد ۾ رڪاوٽ نه آهي. مذهبي ماڻهو به جدوجهد جا سرڪردا ٿي سگهن ٿا.“

مون کي پاڪستان جي حالتن ۾ ان پوئين فقري سان اتفاق نه آهي، پر ماڻ، اهو مڃان ٿو ته تصوف اسان جي تاريخ ۾ هڪ انقلابي حقيقت ٿي رهيو آهي. ان ڪري مون به سال اڳ اسلم اظهر سان واعدو ڪيو هو ته مان جهوڪ واري شاهه عنايت جي شهادت تي ڊرامو لکندس. ان لاءِ مون پير حسام الدين راشدي جا ان موضوع تي ’نئين زندگيءَ‘ ۾ آيل مضمون ۽ تاريخ مان بيو مواد به سهيڙيو آهي پر اڃان ڊرامو لکي نه سگهيو آهيان. مان اڃان سوچيندو رهيو آهيان ته اهڙا انسان جڏهن گهريءَ ڪَڌ ۾ گهوُري ڏسن ٿا تڏهن انهن کي ڇا ٿو نظر اچي؟ هو موت کي ڇا ٿا سمجهن ۽ ڇو اُن

جو آڏرياءُ ڪن ٿا، موت جو هر ڏينهن ڪي وسائي ٿو ڇڏي ۽ انسان کي ڪنهن ڪاري ڪارونڀار ۾ ڌڪي ٿو ڇڏي! ڇا، ان ڪارونڀار جو ڪوئي ساحل آهي؟ ڇا آهي شهيد پنهنجي شهادت کان اڳ ۾ ان ساحل جو شعوري احساس رکن ٿا يا پڳت سنگهه وانگر هو فقط تاريخ ۾ زنده رهڻ چاهين ٿا، تاريخ، جا هن پوريءَ ڌرتيءَ يا ڌرتيءَ جي ڪنهن نه ڪنهن حصي جي آهي — ڌرتي جا هن ڪائنات ۾ هڪ ٽِڪي برابر به نه آهي! انسان ڪيئن خوشيءَ سان جيئڻ ٿا، آسرو پلي وڃن ٿا، درختن جي ڇانوَ تان، گلن جي سڳند تان، پکين جي آڏار تان ۽ نينگرين جي انهن پرپوز چپن تان، جي انگين ۾ جهنگلي سهڻ وانگر ڦٽڪنديون آهن!

هو اهو ڇو نه ٿا سوچين ته جڏهن گهٽيءَ ۾ شهنايون وڄنديون، گيت گونجندا، ٺهڪڙا ايندا، تڏهن هو نه هوندا، هنن جو لاش قبر ۾ پيو هوندو. ڇا، اسان هميشه لاءِ مرون ٿا يا موت کان پوءِ به زندگي آهي؟ ڇا، اهو جواب مون کي فقط موت جي آغوش ۾ وڃي ملي سگهندو؟ ڇا زندگيءَ ۾ مان ان حقيقت کي سمجهي نه ٿو سگهان، جا ڪن ڪن انسانن پنهنجي شهادت کان اڳ سمجهي آهي ۽ شاهه عنايت وانگر ڇئي سر ڏنو اٿائون:

سر در قدمِ يار فدا شد چه بجا شد
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد.

مان ان تي اڄان سوچي رهيو آهيان، اڄان سوچي رهيو آهيان ... ۽ منهنجا وار اڇي اڇا ٿيا آهن، منهنجي ديد ڪمزور ٿي رهي آهي، ۽ مان، جو پاڻ ۾ رستمِ دستان جي سگهه محسوس ڪندو هوس، ٿورو لڪي ٽڪجي ٿو پوان!

·

سارتر وانگر مان هن زندگيءَ ۾ ڪائي اندروني معنيٰ ڳولي نه سگهيو آهيان، پر ادب جي مسلسل تخليق سان ان کي پرپوز معنيٰ

ڏني سگهيو آهيان ۽ پنهنجي جيئڻ لاءِ جواز پيدا ڪري رهيو آهيان. مان پاڻيان ته مان جيستائين دلچسپيءَ سان لکي سگهندس، مان نه مرندس، پر جنهن وقت اها دلچسپي ختم ٿي وئي، يا دلچسپيءَ جي باوجود، مون ۾ لکڻ جي سگهه ختم ٿي وئي، ان وقت عزرائيل جا گهوڙا هڻڪارون ڪندا ايندا ۽ مون کي آن جي رٿ تي کڻي ڪٺي ويندا. هن سال مئي جي مهيني ۾ مان ۴ بجي صبح کان ٦ بجي صبح تائين سانده هڪ مهينو شعر لکندو رهيس ۽ پنهنجا نثر جا ٻه ڪتاب 'آدم ڪهاڻيءَ' جو حصو ۽ 'روس جو سفرنامو' وچ ۾ روڪي ڇڏيم، ڇو ته شاعري سمنڊ جي وير وانگر ڪڏهن ڪڏهن چڙهندي آهي ۽ جڏهن لهي ويندي آهي ته مون کي منهوڙي جي ٽوٽ ڦهاڙين وانگر ڇڏي ويندي آهي. مون نه رڳو ڪيترائي نظم لکيا پر ٿر جي پس منظر سان پنج ڇهه سوَ بيت لکيا، جن ۾ مون انسان جي گوناگون جذبات کي سمايو. انهن بيتن ۾ ڀٽائيءَ جي لوڪ ڪهاڻين جو ڪوئي پس منظر نه آهي ۽ انهن ۾ ورلي ڪوئي اهڙو اهم لفظ ڪم آندل آهي، جو ڀٽائيءَ يا ٻئي ڪنهن شاعر اڳ ڪم آندو آهي. مون سوچيو آهي ته ائين سنڌ جي سمنڊ، ڪوهستان، لاڙ، وچولي، آنر جي پس منظر سان ٻيا بيت لکان، جن ۾ هن ڌرتيءَ سان 'من تو شدم تو من شدي' واري ڪيفيت پيدا ڪيان. مون ڪتاب جو نالو 'آڪن نيرا ڦلڙا' رکيو ۽ آن جي هڪ ڪاپي ياسمين کي ڏني هئي ته حيدرآباد پهچڻ سان جوڻي صاحب کي ڏئي. ابراهيم جويو، سنڌي شاعريءَ جو وڏو پارکو آهي. مان جڏهن به نئون شعر لکندو آهيان ته چاهيندو آهيان ته آن تي ڀرپور نظر سنڌ جي هن عظيم دانشور جي پوي، ۽ اهو شعر ابراهيم کي پسند ايندو آهي ته مون کي ان جي امرتا جي پڪ ٿي ويندي آهي. منهنجي اڳئين ڪتاب 'ٻڙ جي ڇانوَ اڳي ڪان گهاٽي' ۾ شامل هڪ نظم 'چانڊني راتين ۾ ڪنهن رابيل جي ٻوٽي جيان— ٽون هُئين ءَ' جي شرح جنهن خوبصورتيءَ سان هُن ڪئي آهي، اهڙي ورلي ڪوئي ڪري سگهندو ۽ آن ۾ آندل لفظن، ''ماڳ'' ۽ ''ڏڳ'' جي پرک

پروڙ جيئن هُن وٽ آهي؛ ائين ٻيو عظيم دانشور رسول بخش پليجو ڪري ته ڪري، باقي ٻئي جي وس جي ڳالهه نه آهي. پليجي ڪي جڏهن مون شاهه جي بيتن جي تشريح ڪندي ٻڌو آهي، تڏهن مون کي ائين لڳو آهي ته شاهه جا بيت مان پهريون ڀيرو پڙهي رهيو آهيان ۽ آهي اڳي ڪان وڌيڪ پير وڌيڪ خوبصورت ٿا لڳن. دراصل تنقيد خود هڪ تخليقي عمل آهي. پهريون ڀيرو غالب جي عظمت جو صحيح اندازو غالب تي حاليءَ ۽ عبدالرحمان بجنوريءَ جي تنقيدن پڙهڻ سان ٿيو. ٻيا سنڌ جا محقق ۽ ادب جا نقاد رڳو ’ٻه مڇي ۽ لوڙهه سمي ويندا سوڪڙي‘ ۽ ’ارهه برهه ڪنڪره‘ ڪندا وتندا آهن، جو صدين ۾ سنڌ جو ڪُلي سرمايو آهي.

آڄ جوڀي جو خط پهتو آهي جنهن ۾ هن لکيو آهي ته هن ’آڪن نيرا ڦُلبا‘ پڙهيو — ”نهايت خوبصورت بيت آهن.“ اُن خط سان گڏ جوڀي هندستان جي سنڌي اخبارن جا ڪجهه تراشا موڪليا آهن، جن ۾ اُتان جي اديبن ۾ هلندڙ واد وودا به آهي ۽ اُتم جي ’ڀڳت سنگهه کي ڦاسي‘ ۽ ’راج گهاٽ تي چنڊ‘ جي ساراهه به آهي. ’ڪونج‘ رسالي جو ايڊيٽر، هري موٽواڻي، مون وٽ سڪر آيو هو ۽ هندستان ۾ سنڌي اديبن ۾ رساڪشيءَ جو ذڪر ڪيو هئائين. مون کي پوري پس منظر جي خبر نه هئي ۽ اُن ڪري مون هن کي ڪوئي جواب نه ڏنو هو ۽ رڳو ايترو چيو هو ته ”’نئين دنيا‘ جيڪو سنڌي ادب ۾ ڪردار ادا ڪيو آهي، اُن جو مثال ڪونهي. ذيابيطس سان طيش لازمي ٿيندو آهي ۽ مون ٻڌو آهي ته اُتم کي ذيابيطس آهي، اُن ڪري هن جي طيش تي ايترو غصو نه ڪرڻ گهرجي.“

تاريخ هڪ جلاد وانگر پنجويهن سالن کان مون تي تلوار آپي رکي آهي نه ته دل ڪيترو نه چاهيندي آهي ته مان وري سُندريءَ ۽ اُتم سان ملان! سالها سال اُتم ’نئين دنيا‘ چڙهه منهنجي شاعريءَ جي ڦهلاءَ لاءِ رکي هئي! مان هن جو ٿورو ڪيئن لاهي سگهندس؟ نه ڄاڻان سنڌي ادب تي هن جا احسان ڪيئن وساري ڇڏيا اٿائون، جو هن جا اڳيان دوست به هن سان وڙهن ٿا! ڇا، پيريءَ ۾ انسان

ڏاڍا سخت دل ٿي وڃن ٿا ۽ اڳيان اڳ لاڳاپا وساري ڇڏين ٿا؟ مون ته ڪنهن به دوست لاءِ هڪ لفظ به نه چيو آهي، تو ڙي انهن مان ڪن ته مون سان ويل وهايا آهن!

رات جو مان سراج ۽ تاجل کي ’آڪن نيرا ڦُليا‘ جا سياسي پس منظر وارا بيت ڏهين ٻجي رات تائين پڙهي ٻُڌايا ڇو ته سراج جي اُنهن ۾ گهڻي دلچسپي هئي. ٻنهي جو رايو هو ته بيت بيمثال آهن ۽ اڳ ۾ اهڙا نه لکيا ويا آهن. هڪ بيت تي سراج ڇرڪ ڀري ’ود واه‘ ڪئي ۽ آهو هو:

هت ٻـه اسرائيل جئن، رهندو نـه رڻ پَٽ
جڏهن لائُوَ ڳَٽُ، سيڪجهه هوندو سُٽرو.

تـاجل خود بيت ۽ وائيءَ جو شاعر آهي ۽ هن جهڙيون وايون ۽ بيت هن جي ڪنهن به هم عمر يا هن کان گهٽ عمر شاعر نه لکيا آهن. هو نهايت لگن سان لکندو رهي ٿو ۽ اُنهن شاعرن وانگر نـه آهي، جي ويهه پنجويهه سال اڳ ايڪڙ ٻيڪڙ سٽ لکي، اُن جي آڙ ۾ ٽڪيندا ٿا وتـن. ابراهيم، سراج ۽ تاجل جو ’آڪن نيرا ڦُليا‘ جي باري ۾ رايو ڪافي هو ۽ مون فيروز کي خط لکيو هو ته آهو ڪتاب مون کان ڇاپڻ لاءِ وٺي وڃي.

•

ٻهرين جولاءِ تي آرٽس ڪائونسل ۾ ڪنسيٽ جو مهورت هو، جو وائسز گروپ (Voices Group) پـَـريو هو. وائسز گروپ جو روح روان بيدل مسرور آهي، جو شڪارپور جو آهي ۽ مشهور شاعر فقير غلام علي مسرور جو فـرزند آهي. هن کي قدرت هڪ خوبصورت چهرو ۽ دلڪش شخصيت ڏني آهي. وائسز گروپ ۾ ٽي نوجوان عورتون ۽ پنج ڇهه نوجوان مرد آهن. ڪنسيٽ تي ٻاهران

فيض صاحب ۽ منهنجو فوٽو ڏنل هو ۽ پاسي ۾ نغمن جا سيرا ڏنل هئا، جـي آن ڪنسيٽ ۾ شامل هئا. آن ۾ منهنجا نظم 'سچ وڏو ڏوهاري آهي'، 'مان ڏوهي هان'، 'ڏينا ڏينا ڳاٽ اسان'، 'هڙڪ هلو هو، ڏيمان هلو هو'، 'همرچو'، 'جيت اَڪ لڳي جت، آڪ تپن' ۽ 'وچـو ڪنويليو وچو' ۽ منهنجا اردو نظم 'آج يہ کہدے' ۽ 'ميرے ديده ورو ميرے دانشورو' شامل هئا. فيض صاحب جا 'بول کہ لب آزاد هين تيرے'، 'دربار وطن مين جب اک دن'، پٺاڻيءَ جي وائي 'رات بہ مينهڙا آئا' ۽ ڪنهن نـوجوان شاعر جو گيت: 'جند جڙي مال چڙي' بہ شامل هئا.

اسٽيج تي مائڪروفون جي اڳيان فيض صاحب جي تصوير لڳل هئي، جنهن ڪان ڇڻ تہ صدارت ڪرائي وئي هئي. اسٽيج تي مون سان گڏ رسول بخش پليجو، سوڀـو گيانچنداڻي، اسلم اظهر ۽ بيدل مسرور ويٺا هئا، جن موسيقيءَ تـي ۽ فيض صاحب ۽ منهنجي شاعريءَ تي تقريرون ڪيون. رسول بخش پليجو جيترو چڱو لکندو آهي، آن ڪان بہ وڌيڪ چڱو ڳالهائيندو آهي. هن کي سنڌي، پنجابي، اُردو ۽ انگريزيءَ تي عبور آهي ۽ چئني ٻولين ۾ هن جي ڪچهڙي فصاحت ڏسي ٻڌندڙ دنگ رهجي ويندا آهن. مون سنڌيءَ ۾ بہ شخص ڏٺـا آهن جي ڏاڍو چڱو ڳالهائيندا آهن ۽ اُنهن کي ٻڌنـدي ائين لڳندو آهي تہ درياهہ پلٽجي پيو آهي ۽ آهي آهن: رسول بخش پليجو ۽ عبدالـواحد آريسر. پر پليجي جو بين الاقوامي سياست، حالتن ۽ نظريـن جو مشاهدو ۽ مطالعو وسيع آهي ۽ نهايت چڱو ڳالهائي سگهندو آهي. مونءَ بہ هاڻي هو چوٽيءَ جي ليڊرن مان آهي. هـن جي سڏ تي اندرون سنڌ مان سوا لک سنڌي ڪراچيءَ آيـا هئا، جن مان ڏهاڪو هزار تہ عورتون هيون. هن کي ٻڌي مون کي ائين لڳندو آهي تہ هو جدليات هيگل مان نہ سکيو آهي پر اها جيئي سنڌ تحريڪ جا بند پڇي هن تائين پـهتي آهي. منهنجي نظر ۾ هو مارڪسٽ آهي پـر جڏهن کان چين ۾ مائـوءَ جـي ثقافتي انقلاب **(Cultural Revolution)** جا پرخچا اُڏائي ڇڏيا آهن، هو ڪنهن بہ 'ازم' جي

ڳالهه نه ڪندو آهي ۽ پنهنجي ترقي‌پسند نظريي کي پنهنجيءَ نهايت مؤثر ۽ منفرد ٻوليءَ ۾ پيش ڪندو آهي. هو لکن ماڻهن جي ميڙ ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڳالهائي سگهندو آهي ۽ هن کي ٻڌي ماڻهو پنهنجي سڌ ٻڌ ڀلجي ويندا آهن. پٽني صاحب کان پوءِ ڀليجو پاڪستان جي هڪ گوناگون شخصيت آهي ۽ هن جو دشمن به هن جي بي‌انتها ذهانت، تجزيي جي انفراديت، گهرائيءَ ۽ دوراندیشيءَ کان انڪار نه ڪري سگهندو آهي. ان ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته هن پٽني پيل صوبي ۾ عوام جي نفسيات تي هن کي حيرت انگيز عبور آهي. عبدالواحد آريسر کي به جيئي سنڌ تحريڪ جو هڪ حصو ڌرتي گهٽ پوڇيندو آهي. مولانا آزاد جو وڏو مداح آهي. پر مولانا نه رڳو اردو، فارسيءَ ۽ عربيءَ جو وڏو ماهر هو، پر هن کي انگريزيءَ تي به چڱي دسترس هئي، جا آريسر کي نه آهي. مون ٻڌو آهي ته آريسر جڏهن سائين جي. ايم. سيد جي محفل ۾ ايندو آهي ته سائين هن سان اٿي ملندو آهي — اهو شرف سائين تمام ٿورن ماڻهن کي بخشيندو آهي. جيئي سنڌ تحريڪ ۾ جيڪي سچا ماڻهو رهيا آهن، آءٌ انهن مان آريسر کي وڏيڪ اهميت ٿو ڏيان. هڪ ڀيري هو پٽر سنڌيءَ سان گڏجي منهنجي گهر آيو هو ۽ منهنجي پيرن تي هٿ رکي مون سان مليو هو. ٻئي ڀيري سنڌ جي مسئلن تي جا هن بين الاقوامي ٽربيونل ويهارڻ چاهي هئي، ان تي منهنجو نالو به ڏنو هئائين. اها محبت به طرفي آهي. ڀليجو ۽ آريسر پاڻ ۾ نه نهندا آهن، پر مون کي اميد آهي ته ڪنهن موڙ تي هو ڪٺا هوندا. اي ڪاش! سنڌ ۾ دانشور ائين ڪٺا ٿي سگهن، جيئن ٽڪريءَ جي ڏار ۾ ڪنهن وڻ جون گنديل جڙون هونديون آهن! في الحال ٻئي سنڌ نئشنل الائنس ۾ آهن، جنهن جو چيئرمن جي. ايم. سيد آهي ۽ ان ڪري هڪ ٻئي تي هلان نه ٿا ڪن. فقير محمد لاشاريءَ، بدر ابڙي (جو مشهور ڪهاڻيڪار، جمال ابڙي، جو فرزند آهي ۽ پيءُ تي ويو آهي) به تقريرون ڪيون. اسٽيج تان جيستائين نگاهه ٿي وئي، تيستائين عورتون ۽ مرد موجود هئا. ڪي ويٺا هئا ته ڪي بيٺا هئا. امداظهر

هڪ عالمانه تقرير ڪئي، جا گهريءَ سوچ ۾ وجهندڙ هئي. هن جو تقرير ڪرڻ جو انداز هڪ ٻيو ٿي. وي. اداڪار جو هو، جو ٻڌو به نه ٿي لڳو. سويو تقرير لاءِ نه پر منهنجي ڪري آيو هو، پر پوءِ ٻـ هن جي تقرير ۾ جي ماضيءَ جون جهلڪون هيون، تـن هن جي تقرير کي دلفريب بڻايو. مون لکيل تقرير پڙهي جا 'هلال پاڪستان' ۽ 'برسات' ۾ ڇپي آهي. اُن ۾ مـون سامعين کي ٻڌايو تـه شاعري منهنجي صليب به رهي آهي ته تلوار به رهي آهي. تقرير جي آخر ۾ مون فيض صاحب سان پنهنجي محبت جو اظهار ڪيو، جو منهنجي نظر ۾ ناظم حڪمت ۽ پبلو نرودا جي پايي جو شاعر آهي ۽ اُردوءَ جي لاءِ مون چيو ته ”روسي زار جي ٻولي به هئي، پشڪن جي ٻولي به هئي. زارن کي تاريخ ملياميٽ ڪري ڇڏيو، پشڪن اڃا تائين روس جو عظيم شاعر آهي.“ مون سامعين کي پنهنجن ڪتابن 'راج گهاٽ تي چنڊ' ۽ 'ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي' مان ڪيترائي نظم به ٻڌايا. مان نظم ٻڌائي چڪس تـه موسيقيءَ جو دؤر شروع ٿيو. اسين اسٽيج تان لهي هيٺ اچي ويناسين. منهنجي هڪ پاسي پليجو ۽ ٻئي پاسي سراج ۽ سويو وينا هئا. ٿورڙو پـري اسلم اظهر وينو هو. مون پليجي کان پڇيو:

”سيد سان وقت ڪيئن ٿو گذري؟“

”ڏکيو ٿو گذري“، پليجي جواب ڏنو.

”هُون“ چئي، مون خاموشي اختيار ڪئي.

مون سوچيو ته سنڌ جو ماڳ ڪيترو دور آهي؟ اُن ماڳ جي دڳ تي ڪير آهي؟ هو آتي پاڻ بهچي سگهندو بـه يـا نـه؟ مستقبل جي ڪُک ۾ ڇـا آهي؟ انهن سوالن جـا جواب منهنجي شاعريءَ ۾ ته آهن پر ڪيترا نه مبهم آهن! ڇا، مان ولاديمير مايا ڪو فسڪيءَ وانگر ڪجهه ڏؤنڪي جي چوٽ تي چئي سگهان ٿو؟

ايتري ۾ منهنجو پٽ مونس اچي مون سان مليو. هو مون کي ٻيءَ زال، اقبال، مان آهي، جنهن سان منهنجي علحدگيءَ کي اٽڪل ٢٣ سال ٿيا آهن. مونس خيرپور يونيورسٽيءَ ۾ بين الاقوامي

تعلقات جي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. هو ڪافي ذهين آهي ۽ ڪيئي ترقي پسند نوجوان هُن جا دوست آهن. هن منهنجا ڪجهه نظم انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري 'View Point' هفتيوار ڪي لاهور موڪليا هئا، جي ڏاڍي شان مانَ سان شايع ڪيا ويا هئا. هن کي ڏاڍو شوق آهي ته هو روس وڃي وڌيڪ تعليم حاصل ڪري پر اڃان هن کي موقعو نه مليو آهي. هن جي ٻيڻ، وينگس، به ذري گهٽ ايم. بي.بي.ايس ڪئي آهي ۽ هن جو ننڍو ڀاءُ سرمُد بئنڪ ۾ ملازمت ڪندو آهي. مان انهن ٽنهي ٻارن تي خاص توجهه نه ڏئي سگهيو آهيان. زندگي به هڪ طوفان وانگر آهي. ڪيڏا ڏار ٽوڙي ٿي وڃي! وري به اها ڳالهه تسڪين ڏيندي آهي ته مونس منهنجيءَ شاعريءَ کي ڏاڍي اهميت ڏيندو آهي، ۽ اِن تي فخر ڪندو آهي ته هو منهنجو پٽ آهي.

زرينه به انيس، سليم ۽ حنا سان ماني کائي اٽڪل ساڍي ٨ بجي آئي هئي پر هوءَ مون کي انبوهه ۾ نظر نه آئي ۽ علالت سبب ڪلاڪ کن ۾ گهر موٽي وئي.

بيدل اسٽيج تي ڳائي رهيو هو:

اڄ به وري هو فاشي ڪتا

مون کي قابو ڪن ٿا ...

۽ پوءِ واري واري سان 'فاشي ڪتا' 'فاشي ڪتا' دهرايائين ٿي ته گويا فاشزم لاءِ ساري ڌرتيءَ جي نفرت هن جي آواز ۾ سمائجي ٿي وئي.

هو پنهنجون ٻئي ڪرايون ايئن ڪنيون ڪري ڏيکاري رهيو هو ڄڻ آهي زنجيرن ۾ هيون. شاهد ڳائي رهيو هو:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن

جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

اِهو شاهد ته هو جنهن کان گذريل فسادن ۾ سندس گيتار، کسي سندس مٿي تي ڀڳي هئائون! پر پوءِ به هن جو انسان مان ايمان نه ويو هو.

آهي باشعور آواز، اهي هڪجهڙي سان هم آهنگ آواز، جن ۾ ڌرتيءَ جي بي‌پناهہ قوت هئي، منهنجو، پليجي، سراج ۽ سوڀي جو من موهي ويا. ايئن پئي محسوس ٿيو تہ هن ڌرتيءَ تي ڪجهہ نئون ڦاٽجي رهيو آهي، جنهن ۾ ڀٽ شاهہ تي ڳاتل ڪلام وانگر رودن نہ آهي پر شعلا آهن جي ڌرتيءَ تي ٻري رهيا آهن، اُجالو ڪري رهيا آهن، واٽ ڏيکاري رهيا آهن.

اڄڪلهہ سادي ٻارهين بجي رات جو تقريب پوري ٿي. مون نڪري تاجل کي گوڙ ۾ ڳوليو پر هو نظر نہ آيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ مون ڏٺو تہ هو ٻن ڇوڪرين سان گڏجي ڪار طرف اچي رهيو هو. اُنهن مان هڪ ڇوڪريءَ کي مون گذريل ادبي سنگت جي ميڙ ۾ ڏٺو هو. هوءَ عطيہ داؤد هئي. ڪار جي ويجهو اچي عطيہ چيو ”سائين! هيءَ منهنجي ڀائٽي (نالو وسري ويو آهي) آهي. دير ٿي وئي آهي ۽ هن وقت اسان جي گهر ڏانهن ڪائي بس بہ نہ ٿي وڃي. جي اوهان کي اعتراض نہ هجي تہ اسين بہ ڪار ۾ هلون.“ مون ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي تہ هو ڪار ۾ پٺينءَ سيٽ تي ويهي رهيون ۽ مان ۽ تاجل ڪار جي اڳينءَ سيٽ تي ويٺاسين. جڏهن حسن اسڪوائر وٽ پهتاسين تہ تاجل مون کي چيو: ”بک لڳي آهي. هلو تہ آئيس ڪريم کائون.“ پوءِ اسين سادي ٻارهين بجي تائين هوٽل ۾ ويٺا هئاسين ۽ ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. عطيہ اسٽينو گرافر آهي ۽ سنڌيءَ جي اديب بہ آهي. هوءَ خودمختيار آهي ۽ پاڻ کي ۽ پنهنجي ماءُ کي پاليندي آهي ۽ عورتا زاد (Women's Lib Movement) تحريڪ ۾ هن جي ڪافي دلچسپي آهي. (جڏهن پرمانند ميوارام ’انگريزيءَ کان سنڌي‘ لغت لکي هئي تڏهن برصغير ۾ Feminist Movement ڪانہ هئي ۽ ان ڪري هن جي لغت ۾ Feminist لفظ جو ترجمو نہ آهي. عورتا زاد لفظ ابراهيم جويي ناهيو آهي). تازو عطيہ تي ويءَ جي مشهور ڊرامانگار نورالهديٰ شاهہ جو انٽرويو ورتو هو جو هاڻي ماهوار رسالي ”سنڌ سجاڳ“ ۾ شايع ٿيو آهي، جو فقير محمد لاشاريءَ جي نظرداريءَ

هيمت نڪري رهيو آهي. هن جي گفتگوءَ ۾ ڪا هڪ ڪانءَ هئي، نه وري ڪنهن اجائيءَ لڄ هن جي اظهار ۾ گهٻراهٽ ٽي آندي. هن سارو وقت مون سان نهايت آزاديءَ سان بحث ٻئي ڪيو ۽ مون کي ايئن محسوس ٿيو ته پنجاب جي پڙهيل لکيل عورت وانگر سنڌ جي پڙهيل لکيل عورت به جاگيرداري اخلاق جي زنجيرن مان آزاد ٿي چڪي آهي. مون 'سنڌياڻي تحريڪ' ۾ به سوين ڇوڪريون ڏٺيون آهن جي سياسي طور باشعور آهن، مردن سان برابريءَ جي دعويٰ ڪن ٿيون ۽ مردن سان ڪلهوڪلهي سان ملائي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ حصو وٺن ٿيون. رشيد ڀٽيءَ جي وفات کان مهينو کن اڳي هن جي پاڙي ۾ ساريءَ سنڌ جي سنڌياڻي تحريڪ جو جلسو ٿيو هو، جنهن جي صدارت مون ڪئي هئي ۽ جنهن ۾ مرحوم رشيد ڀٽي مهمان خصوصي هو. مان سنڌ جي نئين نسل جي عورت ۾ تبديلي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو هوس. حيرت جي ڳالهه ته اها هئي ته انهن ۾ ڪيتريون ٻهراڙيءَ جون عورتون به شامل هيون، جي ڪيرپياڪ پار ڪچن تي ڪئي آيون هيون. سنڌي عورت جي آزادي سنڌ جي ايندڙ آزاديءَ جي علامت آهي. ان ۾ پليجي جي ماٽيلي ڌيءَ اختر بلوچ (مشهور گلوڪاره زرينه بلوچ جي ڌيءَ، جنهن منهنجا ڪيئي گيت، نظم، وايون ڳاتيون آهن، جن جي هڪ ڪئسيٽ ته سنڌالاجيءَ وارن پري هئي ۽ ڪافي وڪاڻي هئي) جو وڏو هٿ آهي. هونءَ ته ان ڳالهه لاءِ به ڪيرون پليجي لهڻيون جنهن جو ذهن ان تحريڪ جي پٺيان آهي (هن جي وڏي ڳالهه اها آهي ته هن نه رڳو پنهنجو پر پنهنجن ڌيئن، پينرن، پاڻرن، زال، ساري خاندان جو سنڌ لاءِ ٻڪ ڏنو آهي، جنهن جو مثال سنڌ ته نهيو پر پوري برصغير ۾ ورلي آهي. هن سان ماڻهو اختلاف ته رکي سگهن ٿا، پر هن جي يگانگت کان انڪار فقط هن سان ضد جي علامت آهي).

ساڍي ٻارهين بجي رات تاجل مون کي گهر ڇڏيو. گهنٽيءَ تي سليم دروازو کوليو. مون اندر وڃي بالڪنيءَ لڳ شيشي جو در کوليو ۽ ڪرسي ڇڪي ٻاهر بالڪنيءَ ۾ ويهي رهيس. گهميل

ٿڌي هوا ڏاڍيءَ تيزيءَ سان گهلي رهي هئي. سامهون رستي تي موٽرون اچان وڃان قطار اندر قطار ٿي آيون. ڦڪي چانڊوڪي چوڌاري ڦهليل هئي. گولائيءَ تي چنڊ نيري آسمان ۾ هڪ ٽاهوڪي اُرهه وانگر لڳي رهيو هو. پريان سمنڊ ۾ بيٺل جهازن جا ڪوها نظر اچي رهيا هئا. مون ڪر موڙي سوچيو: ”ڇا، مان پوڙهو ٿي چڪو آهيان؟ اڇا ته منهنجو من انهيءَ پهليءَ لالٽين وانگر نه، ٿو لڏي جنهن جي روشنيءَ ۾ ڦاٽڪ وارا ريل گاڏيءَ جا پٽا ڏسندا آهن، جا ڪنهن اجنبي اسٽيشن ڏانهن ويندي آهي.“

٢ جولاءِ تي اُردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض فون ڪيو ۽ چيائين ته مون کي فرصت هجي ته هوءَ مون وٽ هلي اچي. هوءَ هندستان مان، پاڻ تي مسلط ڪيل جلاوطنيءَ کان پوءِ جڏهن کان واپس آئي آهي ته مون سان نه ملي آهي. شايد هن منهنجي اچڻ جي باري ۾ صبح واري روزانيءَ ’ڊان‘ ۾ پڙهيو هو. ڊان منهنجي باري ۾ ڪافي وڏي خبر ڏني هئي، جنهن ۾ اهو به لکيو ويو هو ته ڪالهوڪيءَ تقرير ۾ مون چيو هو ته ”غلطيءَ سبب ڪئسيٽ ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي ته ’آج تو کهدے، آج تو کهدے‘ وارو نظم منهنجو لکيل آهي. دراصل مون اهو نظم سنڌيءَ ۾ لکيو آهي جنهن جو اردوءَ ۾ منظوم ترجمو اردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض ڪيو آهي جو ’حلقه ميري زنجير کا‘ ۾ شامل آهي.“ ’حلقه مري زنجير کا‘ جي پاڪستان ۾ اهميت ان ڪري گهڻي وڌي ڇو ته ان جي اشاعت کان ڪجهه وقت پوءِ فهميده پارٽ ۾ جلاوطني اختيار ڪئي. هڪ پيري جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، هن جي گهر ويو هوس. رسول بخش پليجو، جو هن جي مڙس آچڻ

جو دوست آهي، هن وٽ اڳ ئي ويٺو هو. ان وقت ڀٽي صاحب جي اپيل هلي رهي هئي. فهميده جو چوڻ هو ته ڪنهن کي مجال ئي نه هئي جو ڀٽي کي سزا ڏئي ۽ پاڪستان ۾ هن جي بچاءَ ۾ به هڪ بي پناهه تحريڪ اڀرندي. پليجو به ڪنهن حد تائين هن سان متفق هو. مون هن کي صاف لفظن ۾ چيو ته ڀٽو ڦاهي تي چاڙهيو ويندو. ضيا وڏو ڪمينو ۽ ڪٺور انسان آهي ۽ هو سمجهي ٿو ته جي ڀٽو بچي ويو ته کيس ڦاهي تي چاڙهيندو ڇو ته هن ڪُوءِ (Coup) آئي آئين جي خلاف ورزي ڪئي آهي. مون کي ته ڀٽي جو موت اکئين پيو نظر اچي. ان تي فهميده پاڪستان جي عوام لاءِ چيو هو ته اهو اهڙا گناهه برداشت نه ڪندو. مون کي کل آئي ۽ مون کيس چيو: "عوام! عوام! پاڪستان ۾ عوام فقط پنجابي ۽ مهاجر عوام آهي جو ذهني طرح فاشزم جي چڪر ۾ آهي، ان کي اميرالمومنين گهرجي، هو تيرهن سؤ سال پٺتي وڃڻ ٿو چاهي ۽ خلافت راشده ۾ رهڻ ٿو چاهي، هن کي هندوءَ لاءِ ايئن نفرت آهي جيئن نازي جرمنيءَ ۾ جرمن عوام کي يهودين لاءِ نفرت هئي، هو ڀارت سان هڪ ٻي به جنگ چاهي ٿو ۽ بنگلاديش کي پاڪستان کان ٽوڙڻ جو پلءُ ڪرڻ ٿو چاهي. ان لاءِ هو فوج جو حمايتي آهي. ڀٽي جي خلاف تحريڪ انهيءَ عوام ته هلائي آهي. پهيا جام هڙتالون انهيءَ عوام ته ڪرايون آهن. لکن ۾ لاهور ۽ ڪراچيءَ جي رستن تي اهي عوام ته نڪتا آهن. بلوچ ۽ پختون عوام کي ڀٽي پاڻ ڪاوڙايو آهي ۽ اهي به چاهن ٿا ته هو ڪنهن طرح وڃي. باقي رهيو سنڌي عوام. اهو ڀٽي لاءِ ڪجهه قيمت ڪاٽي ته ڪاٽي، ڇو ته ڀٽو سنڌي آهي، پر اُن ۾ ايتري جان نه آهي جو مقابلو ڪري سگهي. مان به ڀٽي جو حمايتي آهيان. هو هن ملڪ جو چونڊيل وزير اعظم آهي ۽ فوج کي ڪوئي حق نه آهي ته هوءَ ڀٽي کي هٽائي. ساري سازش آمريڪا جي آهي، جنهن سان نه رڳو اسان جا ساڄيءَ ۽ کاٻيءَ ڌر جا سياستدان شريڪ آهن پر اهو جاهل عوام به شريڪ آهي جنهن تي تون ايترو ڀروسو ڪري رهي آهين. تو کي معلوم آهي ته جرمنيءَ،

اتليءَ ۾ جپان جي عوام جي ذهنيت ۾ ڦيرو ڪيئن ۽ ڪڏهن آيو هو؟ منهنجو في الحال تنهنجي عوام ۾ اعتبار نہ آهي. انهن ۾ ڦيرو ايندو پر ڏاڍو دير سان. في الحال تہ هو اسلامي مداريءَ جي ڊبڪيءَ تي نچي رهيا آهن. ڀٽو ڦاهيءَ چاڙهيو ويندو ۽ اهي عوام مٺايون ورهائيندا. تون بہ اتي مان بہ اتي."

ان تي پليجي چيو، "اياز! تون موت کان ايترو ڊڄين ڇو ٿو."

مون جواب ڏنو "موت کان نہ ڊڄان تہ ڇا کان ڊڄان؟ موت هر شيءِ کي بي معنيٰ بڻائي ڇڏي ٿو. اها ئي ڳالهہ آهي تہ ماڻهو ذات جي زندگيءَ تي موت کي ترجيح ڏئي."

پر فهميده رياض کي پڪ هئي تہ عوام جي رد عمل جي خوف کان ڀٽي کي ڦاسي نہ ڏني ويندي.

جڏهن ڀٽي کي سچ پچ ڦاسي اچي وئي تڏهن فهميده، جا هڪ نهايت حساس شاعره آهي، جنهن جو مثال هن پوري برصغير جي ٻن هزارن سالن جي تاريخ ۾ ورلي آهي، پاڻ تي جلاوطني مسلط ڪري مڙس سان گڏجي ڀارت هلي وئي. هن مون کي ٻڌايو تہ هوءَ ڀارت ۾ هوندي تہ خوش هئي ۽ هن کي معاش جا چڱا ذريعا بہ هئا، پر هن کي وطن جي ياد ڏاڍو ستائي رهي هئي. هن جو پيءُ ماءُ تہ مهاجر هئا، پر هوءَ سنڌ ۾ ڄائي آهي، سنڌ سان بيحد محبت ڪندي آهي، سنڌي ٻولي چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ منهنجو ڪيترو سنڌي ڪلام ياد اٿس. اڄ بہ هن کي ياد هو تہ جڏهن اسان پوئون پيرو مليا هئاسين، تڏهن مون هن کي يقين سان چيو هو تہ 'ڀٽي صاحب کي ڦاهي چاڙهيو ويندو.' ڀارت ۾ فهميده Pakistan, Literature and Society نالي ڪتاب لکيو هو، جنهن جو هڪ باب خاص مون تي لکيو هئائين. ان ڪتاب جي فوٽو ڪاپي مون کي شڪارپور واري اياز ابڙي آڻي ڏني هئي، جو ڪڏهن ڪڏهن مون کي انهن شعرن جون فوٽو ڪاپيون بہ پهچائيندو رهندو آهي، جي مون تنهن عمر ۾ ڇپايا هئا، جنهن ۾ ماڻهو اهو بہ نہ ڄاڻندا آهن تہ 'شعر' لفظ جي معنيٰ ڇا آهي. فهميده جي مٿئين ڪتاب تي پيش لفظ پيشمر ساهنيءَ

لکيو آهي، جو بمبئيءَ ۾ پيپلز ٿيئٽر جي باني بلراج ساهنيءَ جو پٽ آهي. فهميده وڌيڪ ٻڌايو ته اڄڪلهه پيپلز پارٽيءَ جو نهايت سرگرم ڪارڪن آهي ۽ پارٽيءَ ۾ ڪنهن عهدي تي آهي. ڪجهه وقت مون فهميده جي تازي ڪتاب ’همرڪاب‘ جي باري ۾ اخبارن ۾ خبرون پڙهيون هيون، جڏهن ان جو مهورت سپريم ڪورٽ جي سابق جج جسٽس دوراب پٽيل ڪيو هو، جنهن جو ذڪر مون، اڳ ئي ڪيو آهي. جڏهن مان ڪجهه وقت اڳ حيدرآباد ۾ هئس ته آئي معلوم ٿيو هو ته وائسز گروپ مون کي، فهميده کي ۽ فيض کي گڏجڻ جو پروگرام رٿيو آهي ۽ اُن لاءِ تاريخ به مقرر ڪئي آهي، پر اهو پروگرام منسوخ ڪيو ويو ڇو ته سرڪار جلسن جلوسن تي بندش وڌي. فهميده، بينظير سان ڪيتريءَ حد تائين متفق ٿي نظر آئي ۽ بينظير ۽ جماعت اسلاميءَ جي ڳالهه ڪئي هن مصلحتاً نيڪ ٿي سمجهيو. اهي مصلحتون سياست ۾ ته نيڪ هجن، پر مان اِنهن کي نيڪ نه ٿو سمجهان، جيستائين ته بينظير پنهنجي مرحوم پيءُ وارو عوام جي فلاح ۽ بهبود جو ڏک ئي ٻنهه ڇڏي نه ڏئي!

ڪجهه دير کان پوءِ مون کي فهميده چيو ته هن کي ’فرنٽيئر پوسٽ‘ لاءِ منهنجو انٽرويو گهرجي، جا پشاور مان روز نڪري رهي آهي. مان هن کي انڪار نه ڪري سگهيس ۽ ڪافي وقت لاءِ انٽرويو ڏيندو رهيس. منجهند جي ماني تيار هئي جا اسان سڀني گڏجي ٻين بجي کاڌي. ڳالهيون ڪندي فهميده، زرينه کي چيو ته هن کان امرتا پريتم بارت ۾ حيرت مان پڇيو هو: ”سنڌي عورتون به عشق ڪنديون آهن ڇا؟“ مون فهميده کي چيو: ”تو هن کي نه چيو ته اهڙو عشق به ڪنديون آهن، جهڙو ڪيس ساحر لڌيانويءَ سان هو!“ اسان ٻنهي کي زرينه هڪ ڦِڪيءَ مُرڪ سان ٻڌي رهي هئي. لبنا ۽ سليم ڪلي ويٺا.

تاجل منجهند ڏاري آيو. هن جي نئين ڪتاب ’سنڌ منهنجي امان‘ جو مسودو هن سان گڏ ويهي پڙهيم ته جيئن ان تي مهاڳ لکي سگهان. تاجل هڪ مصور شاعر آهي ۽ هن جي شاعريءَ ۾ فطرت جي عڪاسيءَ مون کي متاثر ڪيو. خاص ڪري هُو اُتر جي ڪڇي جا منظر نهايت خوبصورتيءَ سان بيان ڪري ٿو. ڪاش! هو پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ٿوري ٿيڙ گهٽ آڻي ۽ مطالعي لاءِ ڪافي وقت ڪڍي! هن وقت هو هڪ لاَاُبالي انسان آهي. نه ڄاڻان ڇو هن جي مون سان بيحد عقيدت ٿي وئي آهي!

تاجل جو مسودو ڏسڻ ڪان پوءِ، هن سان گڏجي يوسف شاهين وٽ ويس، جنهن مون سان اُن وقت پال پلايا هئا، جنهن وقت منهنجو وائيس چانسلريءَ جو معياد پورو ٿي ويو هو ۽ مان ڪراچيءَ ۾ انيس وٽ رهيل هوس ۽ اڃان پنهنجي مستقبل جي باري ۾ فيصلو نه ڪري سگهيو هوس. يوسف وٽ پئسو تڏهن به جام هو، پر ايترو نه هو جيترو هن کي هاڻي آهي. اُن وقت به مون سان هو ’سائين!‘ چئي مخاطب ٿيندو هو ۽ هاڻي به ساڳيءَ طرح مخاطب ٿيندو آهي. منهنجي هن سان تڏهن ڪان واقفيت آهي، جڏهن هو مونالزا هوٽل ۾ مئنيجر هو، جتي مان وڃي رهندو هوس، جڏهن ٽيهارو سال اڳ سکر ڪان ڪراچيءَ ايندو هوس. ان ڪان پوءِ هن رات ڏينهن محنت ڪري پئسو ناهيو آهي، ان حد تائين جو ڪجهه سال اڳ هو ڪراچي چيمبر آف ڪامرس جي صدارت لاءِ وڙهيو هو پر هارايو هئائين ڇو ته هو سنڌي هو. هو ’برسات‘ جو ايڊيٽر آهي. جڏهن مان وائيس چانسلر هوس ته هن ’برسات‘ جو شيخ اياز نمبر ڪڍيو هو جنهن تي ڪافي خرچ ڪيو هئائين. دولت سان محبت هن جي علم و ادب سان محبت ۾ ڪمي نه آندي آهي. يوسف سان ملي مون کي احساس ٿيو آهي ته سرمائيداري نظام تي بُرو آهي ۽ ان کي ختم ٿيڻ گهرجي، پر اهو ضروري ناهي ته پرولتاري انقلاب ڪان پوءِ هر سرمائيدار کي گوليءَ سان اُڏايو وڃي. هن منهنجي نثري نظمن جو ڪتاب ’پتڻ تي پُور ڪري‘ نهايت محبت سان ڇاپيو

۽ آءٌ محبت ڏسي انهيءَ ڪتاب جو انتساب مون هن جي نالي ڪيو.
هن جـي پنهنجي شاعريءَ جا ڪتاب ’انـدر ۾ آهاءُ ٿيو‘ ۽ ’چام
بانيپٽو‘ ڇپجي چڪا آهن. ’چام بانيپٽي‘ جو مهاڳ نهايت چڱو آهي
جو به خود يوسف لکيو آهي. دراصل تـاريخ جي مطالعي سان هن
جـي بيحد محبت رهي آهي. جڏهن هـو پنهنجو ڪتاب World
Federation of the Peoples لکي رهيو هو، ته هن ڏيڍ بين لکين
جا ڪتاب خريد ڪيا هئا، جن ۾ ٽي چار اينسائيڪلوپيڊيا، ۽ ڪيترائي
ساليانه Almanac به هئا (اُنهن کي ٽيٽو يا جنتري چوڻ غلط آهي
چو تـه ٽپڻا ۽ جنتريون هڪ معمولي شيءِ ٿيندا آهن ۽ انهن ۾ هر
ڳالهه جي باري ۾ انگ اکر نه هوندا آهن، جيئن Almanac ۾ هوندا
آهن). انهيءَ ڪتاب متعلق هو ٻـارنهن سال سوچيندو رهيو هو ۽
مطالعو ڪندو رهيو هو. نيٺ هُن اهو ڪتاب اردوءَ ۾ لکيو، جنهن
۾ هن دنيا جي هڪ گورنمينٽ لاءِ ڪيئي دليل ۽ حقيقتون ڏنيون.
ان موضوع تي اڳ به ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ ان لاءِ هڪ بين الاقوامي
ٻولي ايسپيرانٽو (Esperanto) به ايجاد ڪئي وئي آهي، پـر اهڙا
انگ اکر ان موضوع تي مون ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ نـه ڏٺا آهن.
هي ڪتاب انگريزيءَ ۾ يوسف جي دوست علي اقبال ترجمو ڪيو،
۽ ڏاڍي چڱي گيٽ اپ سان ڇاپيو ويو پر ڪتاب ان ڪري ماريو
ويو جو ان جي انگريزي بين الاقوامي معيار جي نه هئي. ڊنڊي جي
سلسلي ۾ يوسف ڪيئي ڀيرا گلاسگو ويـو جتي هن مشورو ڪيو
ته ان ڪتاب کي جديد انگريزي ۾ بدلايو وڃي ۽ Penguin Series
۾ ڇاپيو وڃي. انگلنڊ ۾ الطاف گوهر سان بـه مشورو ڪيائين جو
ڪنهن وقت ايـوب خان جو انفرميشن سيڪريٽري هو. هن کـي
منهنجو حوالو به ڏنائين جو هن کي ڏکيو لڳو هوندو، چوته الطاف
گوهر هونءَ ته منهنجو ڏڍهن کان واقف آهي جڏهن هو ڪراچيءَ
۾ ملازمت ڪندو هو ۽ حلقهء احباب ذوق جي نشستن ۾ ايندو هو،
پر مان جو ايوب خان خلاف سنڌ ۾ هڪ طوفان آڻيو هو، آن هن
کي منهنجي خلاف بدظن ڪري ڇڏيو هوندو. بهرصورت آهو ڪتاب

ائين ڪتاب گهرن ۾ ڍير ٿيو پيو آهي. ان ڪتاب جي هڪ وڏي خوبي اِها آهي ته اهو ڪتاب جيتوڻيڪ مارشل لا جي دوران لکيو ويو هو، اُن ۾ فوجين جي نوڪريءَ کي نه رڳو غلاميءَ کان به بدتر ڪري ڏيکاريو ويو آهي پر اهو به ڏيکاريو ويو آهي ته فوج دنيا جي تاريخ ۾ ٿي هر برائيءَ جي جڙ ٿيي رهي آهي. ان ڪتاب مان يوسف جي وسيع مطالعي جو پتو لڳي ٿو.

يوسف منهنجو ڪتاب 'پن ڇڻ پڇاڙان' به ڇاپيو جنهن ۾ منهنجا سوين هائيڪو آهن. ٻنهي ڪتابن جو گيٽ اپ نهايت چڱو آهي ۽ منهنجو پيو ڪوبه ڪتاب انهن جهڙو خوبصورت ڇاپيل نه آهي. اها يوسف جي محبت مون لاءِ وڏي آٿت ٿي آئي، نه ته مون جڏهن نوڪري ڇڏي هئي ته منهنجي ايتري مخالفت هئي جو منهنجي هر ڳالهه مان دل ڪتي ٿي پئي هئي. مون کي ٽئگور جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ٿو ياد اچي:

١٩١٣ع ۾ جڏهن ٽئگور سوا سال انگلنڊ ۾ رهي، ڪلڪتي واپس آيو، ته هن ڏٺو ته برهمو سماج ۽ ساهتيڪ ڪيتر ۾ هن جا ويري هن تي هرقسم جي حملا ڪري رهيا هئا. بپن چندرپال جهڙو ماڻهو به هن جي شاعري، فلسفي، ڌرم وغيره جي خلاف ڳالهائي رهيو هو، انهن کي سطحي ۽ ڪوڪلو چئي رهيو هو ۽ ايستائين ويو هو جو هن جي ٻوليءَ کي نهايت مبهم ۽ سمجهه کان پري ٿي ڪوٺيائين ۽ پڙهندڙن کي هن جي 'ٽوٽي ڦيٽي ۾ ڦاسڻ' کان روڪيائين ٿي. ٽئگور کي اُن تي ڏاڍو ڏک ٿيو. ڪلڪتي ۾ جي به هن جي پوئلڳن ۽ ساهت پريمين پروگرام رٿيا هئا، انهن ۾ شريڪ ٿيڻ کان نابري واري ٽئگور شانتي نڪيتن هليو ويو هو. ٿوري وقت کان پوءِ، هن کي نوبل پرائيز مليو هو ته ڪلڪتي مان پنج سؤ مکيه ماڻهو خاص هلايل ريل گاڏيءَ ۾ هن لاءِ آيا هئا، ٽئگور کي هڪ ڪنول-سنگهاسن تي ويهاريو هئائون ۽ تقريرون ڪندڙ هن جي ساراهه مان نه ٿي ڌاپيا. ٽئگور جوابي تقرير ۾ چيو هو ته "اوهان جيڪو ماڪيءَ جو پيالو اڄ مون کي آڇيو آهي، مان ان جي ميٺاج کي رڳو چپن

سان ڇُهي ٿو ڏسان. مون کي معاف ڪجو، جي مان انهيءَ منيءَ ماڪيءَ کي ڳهي نه سگهان. مان ڪوئي عوام جو ليبڊر نـه آهيان، جنهن کي پـاڻ ۾ يقين پيدا ڪرڻ لاءِ عوام جـي تحسين ضروري آهي يا اهو ضروري آهي ته عام ڀلائيءَ لاءِ هن جي ڪارڪردگيءَ جـي تعريف ٿيئي، جيڪا هن کـي وڌيڪ ڀلائي ڪرڻ لاءِ اڳـي کان وڌيڪ آتساهـي. مان هڪ ننڍو شاعـر آهيان ۽ پنهنجي پسند لاءِ لکي رهيو آهيان. ڪن کي منهنجي شاعري وڻي ٿي ڪن کي نـه ٿي وڻي ۽ ڪي ان جي بـاري ۾ بيپرواهه آهن. منهنجن محسن هم وطنن مون تي گل افشانيءَ کان وڌيڪ سنگ باري ڪئي آهي. مون سـڀ عقوبتون خاموشيءَ سان سٺيون آهن ۽ اڳي وانگر لکندو رهيو آهيان. پوءِ هيءَ اوچتي سارائهه ڇو؟..... ......"

گذريل سال جڏهن مون ادبي سنگت جي ساليانـي ميڙ تي، حيدرآباد ۾ صدارت ڪئي ۽ ٻئي ڏينهن تي جڏهن سنگت جي چونڊن کان پوءِ سنگت جي مرڪزي باڊيءَ جا ميمبر مون سان ابراهيم جويي جي جاءِ تي ملاقات لاءِ آيا هئا ته مون کي ٽئگور جا مٿيان لفظ ياد آيا هئا.

افسوس جي ڳالهه ته اها آهي تـه موهن ڪلپنا بنان ڪنهن ثبوت جي لکيو هو ته "هن وٽ ثبوت آهي ته اياز، پٽني وٽ وڪامي ويو آهي."

يوسف ئي اهو شخص هو جنهن نه رڳو محسوس ڪيو، پر چيو به ته هڪ ليبڊر مرندو آهي تـه ٻيو پيدا ٿيندو آهي، شاعر مرندا آهن ته صديون ويران ڪري ويندا آهن. ڏاڍو وقت لڳندو آهي، جو وري مٽيءَ تي مينهڙا وسندا آهن ۽ شاعري روهيڙي جي گلن وانگر ٽڙي پوندي آهي. غزنيءَ جي مسجد جا ڏاڪا ته سون مان نهرائڻ وارا ڪيئي تاريخ جا رهزن تي سگهندا آهن پر فردوسي اجان تائين هڪ ئي پيدا ٿيو آهي. يوسف بار بار مون کي 'برسات' جي پهرئين صفحي تي ڇاپيندو رهيو ۽ تيستائين آتساهيندو رهيو، جيستائين مان ڏک جي ڌُنڌ مان نڪري، وري زندگيءَ کي تازو توانو ٿي ڏٺو.

هن پيري هو کنهن وڏي خفي مقامي ويو هو ۽ ڪيتري پيچ ڊوڙ ۽ گوشتائيءَ کان پوءِ معاهدي موجب گلاسگو مان هن جي سر اسي لکن جي مشينري اچي رهي هئي. مون هن کي ڏاڍو رتل ڏسي، هن کان موڪل ورتي ۽ رڳو هن سال هن سان ملاقات مختصر رهي. تاجل هٿ مون هن ڏانهن آها تقرير ڏياري موڪلي جا مون ڪئيسٽ جي مهورت وقت ڪئي هئي، جا وري هن برسات ۾ ڀهرئين صفحي تي ڇپي آهي.

اڄ هندستان جا به سنڌي ڪتاب پهتا. هڪ ته دڪايل جي شاعريءَ جو ڪتاب 'مشاهدو' هو، جنهن تي لکيل هو: "گهڻي سنيهه مان پياري پياءُ اياز لاءِ - دڪايل." اهو ڪتاب ڪوئي صاحب مون کي هٿون هٿ ڏئي ويو. ٻيو ڪتاب هو نارائڻ شيام جي غزلن جو مجموعو 'ذات ۽ حيات' جنهن تي لکيل هو: "شيخ اياز کي، جنهن سنڌي شعر جو ڳاٽ اوچو ڪيو آهي- نارائڻ شيام." اهو ڪتاب سکر ۾ منهنجي گهر پوسٽ ذريعي پهتو هو، جو منهنجي سالي سرفراز مون ڏانهن ڪراچيءَ موڪليو هو.

دڪايل کي پهريون پيرو مون 'رستم' نالي آتر سنڌ جي هڪ ڳوٺ ۾ ڏٺو هو. مان تڏهن ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ شڪارپور جي نيو ايرا اسڪول ۾ پڙهندو هوس ۽ 'سنڌو' رسالي ۾ منهنجا ڪجهه شعر شايع ٿيا هئا. غالباً اُن وقت منهنجي عمر ٻارهن ورهيه هئي. اسان جي ڪلاس جو ماستر هاسانند پرسواڻي، جو مون سان بيحد محبت ڪندو هو ۽ ڪلڪتي مان ڪتاب گهرائي مون کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو ۽ آتان (Indian Review) رسالو به گهرائيندو هو ۽ اُن ۾ آيل مضمونن جو تت مون کي ۽ ٻين ذهين شاگردن

کي ٻڌائيندو هو، مٿي ذڪر ڪيل ڳوٺ رستم جو رهندڙ هو، جو شڪارپور کان ڪجهه ميلن جي پنڌ تي آهي. ماستر صاحب پنهنجي ڪلاس جي سڀني ڇوڪرن کي ڇنڇر رات پنهنجي ڳوٺ جي دعوت ڏني ونئي هليو هو ۽ پنهنجيءَ حويليءَ ۾ ترسايو هئائين.

ٻئي ڏينهن تي اٽڪل ١٠ بجي صبح جو ٻاهر ڳوٺ ۾ سياسي ميڙ هو. دڪايل آيل هو. هن سان ڪيئي نوجوان ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا به آيل هئا ۽ هو انگريز سامراج خلاف گيت ڳائي رهيا هئا. دڪايل کي مون سندس گيت ڳائيندي ٻڌو:

گانڌي تنهنجو آواز مون ته جهوپڙن ۾ ٻڌو
تارن ستارن ۾ ٻڌو

هرڪو ڳائيندو ٿي وئيو
ديرا ڏاهيندو ٿي وئيو.

مون کي گيت پورو ياد نه آهي، پر ان جا ٻول اڃان به منهنجي من ۾ ٻُرن ٿا. هو وڏي تاثير وارو راڳي هو.

اُن کي ڪيئي سال گذري ويا. ١٩٤٧ع ۾ هو مون سان ڪراچيءَ ۾ سوامي نارائڻ مندر ۾ مليو جتي ڪيئي هندو رهيل هئا، جي ڀارت لڏي وڃي رهيا هئا. هو اتي ڪئمپ ڪمانڊنٽ هو. گانڌيءَ کي گاڊسي گولي هڻي ماري وڌو هو ۽ اُهو آواز ٻُجهي ويو هو ۽ تارا ستارا اونده ۾ ٻڏي چڪا هئا.

ڪتاب ۾ آچاريه ڀاوي ونوبا جي آشيرواد ڇاپيل آهي. مان 'پون دان يگيه' کي ڪائي خاص اهميت نه ٿو ڏيان. ١٩٦٤ع ۾ مون ان جي باري ۾ آرٿر ڪوئسلر جا تاثرات هن جي ڪتاب The Lotus and the Robot ۾ پڙهيا هئا. ان وقت اڃا اها تحريڪ هلي رهي هئي. مون کي ان وقت به ان مان ڪنهن خاص سماجي تبديليءَ جي اميد نه هئي، پر ان تي مڪمل تبصري لاءِ مون وٽ اڄ به ڪوئي خاص مواد ڪونه آهي. بهرصورت ائين ٿو لڳي ته دڪايل ان تحريڪ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي. حبيب جالب وانگر دڪايل پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪافي اثرائتي نعري بازي

ڪئي آهي.

نارائڻ شيام ساڳئي دور ۾ ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ پڙهندو هو، جنهن ۾ مان ۽ شيخ عبدالرزاق ’راز‘ پڙهندا هئاسين. هو مون کان وڌيڪ عبدالرزاق ’راز‘ جو دوست هو ۽ ڪتاب جي مُهڙ ۾ جن ستن ماڻهن جي سرهي سات جو ذڪر ڪيو اٿائين تن ۾ راز ۽ منهنجا نالا به آهن. هونءَ تہ شيام جي ڪلام جا پنج مجموعا شايع ٿيا آهن- ’ماڪ ڦڙا رابيل‘، ’واريءَ ڀريو پلاند‘، ’آڇيندي لڄ مران‘، ’مهڪي ويل صبح جي‘، ’بوند- لهرون- سمنڊ‘.

هن غزلن جي مجموعي ۾ هن جا سمورا غزل شامل آهن، جي هُن هن مهل تائين چيا آهن. ورهاڱي کان پوءِ جڏهن مون هن کي پاڪيءَ جي جهاز تي الوداع چئي هئي، اُن وقت کان هن وقت تائين، ايڪيتاليهن سالن جي عرصي ۾ هو مون سان فقط هڪ ڀيرو مليو آهي. جڏهن مان ١٩٦٣ع ۾ بمبئي ويو هوس تہ هو منهنجي اچڻ جي خبر ٻڌي، دهليءَ مان بمبئي آيو هو ۽ مون سان ڪجهہ ادبي ڪچهرين ۾ سات هو. ان لاءِ مان هن جو اڄ تائين ٿورائتو آهيان. هو هڪ نهايت نهٺو ۽ پيارو ماڻهو آهي. هن جي نهٺائي انهيءَ شعر مان ظاهر آهي جو هن ’ذات ۽ حيات‘ جي پوئين سرورق تي ڏنو آهي:

هجي جا ڪاڻ خوبين جي ۽ خامين کان بنهہ آجي
نہ پنهنجي زندگي اهڙي نہ پنهنجي شاعري اهڙي.

هن جي ڪتاب جو نالو ’آڇيندي لڄ مران‘ بہ هن جي نهٺائيءَ سان منسوب ڪري سگهجي ٿو. دهليءَ ۾ هن جي سرگرمياسيءَ ۽ هيم ناگوانيءَ منهنجي ڪافي سار لڌي هئي. مون هن جي مرتبيو تي شيام کي خط لکيو هو پر اُن جي پهچ مون کي انهن ڪتابن وانگر نہ ملي سگهي، جي مون وقت بوقت شيام ڏانهن موڪليا هئا. مان پانيان تہ آهي ڪتاب ۽ خط سي. آءِ. ڊيءَ وارا ڪٺي ويا هوندا. جڏهن مون کي خبر پئي تہ موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش دبئيءَ ۾ آهن تہ نہ رڳو مون انهن کي پنهنجا ڪتاب موڪليا پر نارائڻ

شيام لاءِ بہ ڪتاب موڪليا. ديوار جي ٻئي پاسي شيام ادبي حلقن ۾ ايترو مقبول آهي جو مون ١٩٦٥ع واريءَ جنگ ۾ هن کي علامت بڻائي نظم لکيو هو:

هي سنگرام
سامهون آ
ناراڻ شيام.....

ان نظم جي اشاعت تي مون کي جيڪي سهڻو پيو، مون خوشيءَ سان سٺو ۽ اُن کان پوءِ شيام چڻ منهنجي وجود جو حصو ٿي چڪو آهي، ايتريءَ حد تائين، جو مون هيٺيون هائڪوهن جي باري ۾ لکيو آهي جو منهنجي ڪنهن ڪتاب ۾ شايع ٿي چڪو آهي:

مان بہ تہ آهيان شيامُ
ناراڻ، تنهنجو رکيو
ناهي اهو نامُ—

اسان جون طبيعتون مختلف آهن. هو هڪ خاموش طبيعت وارو ٿڌو ٺانهريو انسان آهي ۽ مان بقول بيدل:

شوق جوشي زدکہ مي پنداشتم ميخانہ ام *

پر پوءِ بہ هو مون کي سنڌوءَ تي شام جي شفق وانگر ڏاڍو وڻندو آهي. ڪجهہ وقت اڳ ڀس دبئي ڪنهن ڪم سان ويو تہ موتي ۽ ڪلا جي گهر رهيو هو. رات جو هو ڪافي دير ڪچهري ڪندا رهيا هئا. اُتي روپا نالي هڪ ڇوڪري آهي، جنهن پنهنجي نهايت مٺڙي آواز ۾ منهنجي وائي: 'ٿڙي پوندا تارئين جڏهن ٽارها ڳل- تڏهن ملنداسين'، ڳاتي هئي ۽ ساري گفتگوءَ ۽ ڳاتل وائيءَ جي ٽيپ پري مون ڏانهن موڪلي هئائون. ان ٽيپ ۾ موتيءَ ڪجهہ شيام جا شعر بہ پڙهيا هئا. پوءِ موتيءَ ۽ ڪلا، شيام کي دبئيءَ گهرايو ۽ مون کي بہ اچڻ لاءِ خط لکيائون ۽ فون بہ ڪيائون، پر

---

* شوق جوش ۾ آيو ڇاڪاڻ جو مون پنهنجي مئخاني کي چڱي طرح ٿي سڃاتو.

مان وچي نہ سگهيس ڇو تہ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڏاڍو رڌل هوس.
نهايت افسوس جي ڳالهہ آهي تہ اسين هڪٻئي سان ملي نہ ٿا سگهون. اسين جي شاعر آهيون، جي محبت جا پيغمبر آهيون، جي انسان ذات کي امن جو پيغام ڏيون ٿا ۽ تنگدل دايون ڳنڍي سگهون ٿا، جي دلين جي وچ ۾ ديوارون ڍاهي انهن کي ملائي سگهون ٿا، اهي هڪٻئي سان ملي نہ ٿا سگهون! ائين مون لاءِ بمبئيءَ يا دهليءَ پهچڻ ڳالهہ جي ڳالهہ آهي پر مون کي خبر آهي تہ ڀارت مان موٽڻ کان پوءِ مون سان ڪهڙا ويل وهايا ويندا. پنجابيءَ جا اديب اچي وڃي سگهن ٿا، اردوءَ جا اديب اچي وڃي سگهن ٿا، پر سنڌيءَ جا اديب اچي وڃي نہ ٿا سگهن! ڇا اسان جي ادب جو بہ ورهاڱو ڪيو ويو آهي؟ هي جي اسلام سلام ڪري اسان جي نڙگهٽ تي نٺهن ٿا ڏين، ڇا اهو چاهن ٿا تہ اسان جي زبان ۽ ثقافت جي آڏو اچي هو اسلام سان دشمني ڪري رهيا آهن؟

اڄ سنجهند جو ماهتاب محبوب حيدرآباد مان فون ڪيو تہ هوءَ ٨ جولاءِ تي ٿائلنڊ وڃي رهي آهي ۽ ان لاءِ ڪراچيءَ ايندي ۽ مون سان بہ ملندي. مون کي ماهتاب جي اچڻ جو بڌي بيحد خوشي ٿي. جي هوءَ ٻيو ڪوئي ڪتاب نہ لکي ها ۽ فقط ’اندر جنين اڄ‘ لکي ها، تڏهن بہ هن جو سنڌي ادب ۾ پائنده مقام هجي ها. ماهتاب جون ڪهاڻيون بہ ڏاڍيون چڱيون آهن ۽ ڪنهن ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ تہ هوءَ عصمت چغتائيءَ کان بہ وڌيڪ آهي. ڪهاڻيون تہ سنڌري بہ ڏاڍيون چڱيون لکندي آهي پر هوءَ پاڪستان مان موٽي ’اندر جنين اڄ‘ جهڙو ڪتاب نہ لکي سگهي. مان ماهتاب سان سال ۾ هڪ ٻہ ڀيرو ملندو رهيو آهيان ۽ هن سان مختلف

موضوعن تي گفتگو ٿيندي رهي آهي پر چاڪاڻ جو اُن وقت ڪوئي نہ ڪوئي هن جي گهر اچي نڪرندو آهي، اسان گفتگو ٽوڙ تائين نہ پهچائي سگهندا آهيون. اهوئي سبب آهي، جو هوءَ مون تي خاڪو مڪمل ڪري نہ سگهي آهي ۽ ان ڪري مون هن کي پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ ڪيئي خط لکيا آهن. اهي خط منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو آهن ۽ مان چاهيان ٿو اهي الڳ ڪتابي صورت ۾ ڇپايان.

هن منهنجن ڪتابن 'ساهيوال جي ڊائري' ۽ 'رڻ تي رم جهم' تي مهاڳ لکيا آهن، جي هن جي آڪير جي ثابتي آهن. يوسف شاهين وانگر هن بہ مون سان آن وقت چڱايون ڪيون، جنهن وقت ڪيترائي پنهنجا مون کان ٿهي ويا هئا ۽ بي‌سبب منهنجي برائي ڪري رهيا هئا. پهاڙيءَ جي چوٽيءَ تي ويهي ڏي ڪوئي ٻيءَ پهاڙيءَ جي چوٽيءَ تي نظر وجهي سگهندو آهي. تري ۾ ويهي ماڻهو ايترو مٿي نہ ٿا ڏسي سگهن.

ماهتاب جيي ڪنوڙ، بہ چاپڙائيءَ، گلا خوريءَ ۽ خاص ڪري ڪنهن دوست جي پرپٺ غيبت سان نہ پوندي آهي. قدرت جيترو هن کي خوبصورت چهرو ڏنو آهي، اوتري خوبصورت دل ڏني آهي. مان جڏهن بہ هن وٽ ويو آهيان، هن منهنجون دعوتون ڪيون آهن ۽ ڪيئي دوست گهرايا آهن ۽ جڏهن بہ مون هن وٽ شعر پڙهيو آهي، هن جي پٽ مرشد ساريءَ محفل جي‌ڪار گذاري مووي ڪئميرا تي پري آهي. محبوب هن جي قدر و قيمت چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ هن جو ڏاڍو خيال رکندو آهي. هڪ ڀيري مان هنن جو مهمان هيس. هنن ڪنهن خالي بنگلي ۾ منهنجي رهائش جو انتظام ڪيو هو ۽ پنهنجي دوست نور محمد (ٽائيم فوٽوز واري) کي منهنجي سارسنڀال لاءِ آتي رهايو هئائون. صبح جي وقت هن جو پٽ مرشد مون لاءِ گاڏي ڪاهي آيو تہ جيئن مان هنن جي گهر وڃي سگهان. مان جيئن بنگلي مان ٻاهر نڪتس پئي تيئن چائنٺ وٽ هڪ اسي پٿر تي منهنجو پير ترڪي ويو ۽ مون کي ڇيلهہ جي

هڏيءَ وٽ زبردست چوٽ آئي. مان موٽي اچي پلنگ تي ليٽي پيس. ٿوريءَ دير ۾ محبوب سان گڏ ماهتاب پڇندي آئي، مرشد کي Spray ڏنائين ته منهنجي سور گهٽائڻ لاءِ مون کي هٿ ۽ پاڻ ڏيستائين نه وٺي جيستائين مون کي ڪجهه آرام آيو. ان وقت هن جي منهن تي جا انساني همدرديءَ جي ڪيفيت نظر آئي سا اڄان تائين مون کان نه وسري آهي، چو ته اهڙي ڪيفيت مون ان کان اڳ يا ان کان پوءِ ڪنهن به انسان جي منهن تي نه ڏٺي آهي. هوءَ نه رڳو برک اديب آهي پر هن جي فطرت ۾ ادب نوازيءَ جو پهلو به بي‌مثال آهي. فرانس جي **Madame de Pompadour** جي فطرت جا ڪجهه ڪمزور پهلو خيال ۾ رکي مان هن سان ماهتاب جي پيٽ ڪونه ٿو ڪيان. ماهتاب هڪ آدرشي زال ۽ ماءُ آهي ۽ هن وانگر امير طبقي مان نه آهي. پر مون کي هن جي ادب نواز شخصيت سان ايترو چئن ملندو آهي جيترو والٽيئر کي مادام دي پامپڊور جي دوستيءَ مان ملندو هو.

پنجينءَ جولاءِ تي مصطفيٰ سولنگي ۽ اڪبر زيدي آيا. مصطفيٰ سولنگي اسٽيل مل ۾ ملازم آهي. معلوم نه آهي هو اتي ڪهڙو ڪم ڪندو آهي. هن کان اهو سوال پڇندا آهيون ته روسين وانگر جواب ڏيندو آهي ته ”مان ورڪر آهيان.“ مون اڳ ڏي‌لکيو آهي ته هو سکر ۾ مون وٽ اپٽل دت جو انقلابي ٿيئٽر تي ڪتاب کڻي آيو هو. هن جي دوست اڪبر زيديءَ چليءَ مان هسپانوي ٻوليءَ ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪئي آهي ۽ هو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ هسپانوي زبان پڙهائيندو آهي. مصطفيٰ سولنگيءَ کي معلوم هو ته اڳ شاهد مون کي چليءَ جي اشتراڪي شاعر، راڳيءَ وڪٽرهارا

(Victor Jara) جي شاعريءَ جو انگريزي ترجمو ڏنو هو ۽ بيدل مسرور بين ڪيترن ڪئسيٽن سان گڏ هن جي آواز ۾ هسپانوي گيتن جي ڪئسيٽ به مون کي ڏني هئي، جا مان اڪثر اسٽر جو چانهه پيئڻ وقت ٻڌندو آهيان. ناشتي تائين مان روز موسيقي ٻڌندو آهيان. ان ۾ بنگال جا انقلابي گيت، بينگالي لوڪ گيت، پرچم گروپ جا انقلابي گيت، بئري وائيٽ (Bary White) ۽ ڪجهه روسي ڪمپوزر، نيره نور جو ڳاتل فيض جو ڪلام، اميرخسرو جو ڪلام، اقبال بانوءَ جو فيض ۽ غالب جو ڪلام، مهدي حسن جو 'ندیا ڪنارے موري ناؤ'، ۽ ڪيئي سنڌي لوڪ گيت ٻڌندو آهيان. وڪٽرهارا جو آواز مون کي ڏاڍو وڻيو هو. مان ان آواز کان ايترو ته متاثر هوس، جو وڪٽرهارا تي سنڌيءَ ۾ هڪ نظم لکيو هوم، جو منهنجي ڪتاب 'راج گهاٽ تي چنڊ' ۾ ڇپيو آهي ۽ جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو، مصطفيٰ سولنگي وڪٽرهارا جي بيوه جون هارا کي انگلنڊ موڪليو هو جا وڪٽرهارا جي شهادت کان پوءِ چليءَ مان لڏي اچي انگلنڊ ۾ رهي آهي. جون هارا جواب ۾ مون لاءِ سلام موڪليا هئا ۽ شڪريي جو اظهارڪيو هو. منهنجي وڪٽرهارا ۾ ايتري دلچسپي ڏسي اڪبر زيديءَ مون لاءِ وڪٽر هارا جي زندگيءَ تي لکيل جون هارا جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب تحفي طور آندو هو، جو هو چليءَ مان واپسيءَ تي منهنجي لاءِ کڻي آيو هو. هن مصطفيٰ سولنگيءَ کي چيو ته جيڪر مان پنهنجي شاعريءَ جي ڪنهن ڪتاب تي پنهنجو نالو لکي هن کي ڏيان ته هو ڏاڍو خوش ٿيندو. مون وٽ 'ڪير ٿو ڪَنُ ڪري' جي ڪاپي پئي هئي، جا مون هن کي پنهنجو نالو لکي ڏني ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ هن کان چليءَ ۾ زندگيءَ جو حال احوال وٺي هن کان موڪلايو. مصطفيٰ سولنگي هڪ ٻيو شاهد سان گڏ مون وٽ سکر آيو هو ۽ يوناني شاعر يانس رتسوس (Yaunis Ritsos) جي منتخب شاعريءَ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو مون کي ڏنو هئائين، جنهن مون کي ڪافي متاثر ڪيو هو. رتسوس کي ساري زندگي ڪاپيءَ ڏر سان همدرديءَ

ڪري ظلم و ستم جو نشانو بڻايو ويو آهي. ١٩٣٦ع ۾ هن جو هڪ ڪتاب سٽلونيڪا * ۾ زيوس (Zeus) جي مندر سامهون ٻين ترقي پسند ڪتابن سان گڏ جلايو ويو هو. ان ۾ هن هڪ محنت ڪش جي قتل تي نوحو (Lament) لکيو هو، جنهن کي اسٽرائيڪ هلندي قتل ڪيو ويو هو. ٻي جنگ عظيم ۾ يونان ۾ قومي مزاحمت جي تحريڪ (National Resistence Movement) جي خاتمي کان پوءِ رتسوس ٻين ڪيترن ئي دانشورن سان گڏ چئن سالن لاءِ اندروني سياسي جلاوطني (Internal political exile) ۾ يوناني ٻيٽن تي موڪليو ويو هو. هن جي ڪتابن تي بندش وڌي وئي هئي. ١٩٥٤ع تائين هن کي ڪجهه به ڇپائڻ جي اجازت ڪانه هئي. ١٩٦٧ع جي ڪُو ڊي تا (Coup detat) کان پوءِ وري هن کي ساڳيءَ طرح اندروني جلاوطنيءَ ۾ موڪليو ويو هو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ گرفتاريءَ هيٺ رکيو ويو هو ۽ هن جا ڪتاب ١٩٧٢ع تائين بندش هيٺ هئا. هن کي لينن امن انعام ۽ ١٩٧٩ع تائين ٻيا ڪيترائي بين الاقوامي انعام مليا آهن. هن جا نظم ڇڙ ٻونان جي روزمره جي زندگيءَ جو عڪس آهن. ايئن ٿو لڳي ته هن جي شاعري ڇڙ ڪيترن ئي ترت عڪسي فوٽن (Snap Shots) جو ڪوئي البم آهي، جنهن ۾ ماڻهن، جاين ۽ واردائن جا فوٽوگراف آهن، جي پنهنجي ليکي ته، عام رواجي ۽ ٻُسا آهن پر غور سان ڏسبو ته نه رڳو اُهي يونان جي زندگيءَ جو عڪس آهن پر اُنهن کي هڪ باطني (Mystical) ۽ سياسي گهرائي به آهي. مثال طور هڪ ويران ڪناري تي ڪوئي سمنڊ ۾ ٽڙٽڪڙ ۾ ٽُٻي ڏئي ٿو؛ هڪ اگهو ماڻهو، جو ويجهي ڪلال خاني مان سنگيت ٻڌي ٿو؛ پنهنجي بيهاريل لاريءَ ۾ هڪ ڊرائيور پنهنجن هندائن جي ڊير تي نظرداري ڪري ٿو ۽ جنهن وقت هن کي ڪجهه ڇوڪريون اڏيءَ اک سان ڏسن ٿيون تنهن وقت هو ڦٽوڻو ڪيئي

* سٽلونيڪا Salonika ـ يونان ۾ هڪ شهر

وارن کي ڏئي ٿو؛ سمنڊ جي پاسي سان ڪنڌي ۾ پوڙها مُهاڻا ڪلرائين ڪڙڪين پنيان ويٺل نظر اچن ٿا، ڪٿي ڪينو ٿيندڙ ميوو ڪنو ٿيل آهي، ڪٿي آس ۾ چمڪندڙ پوچو آهي؛ هڪ زائفان تسبيح سوري رهي آهي ۽ هن جي پير واري ڪمري ۾ ميت رکيو آهي؛ هڪ درزڻ سانجهيءَ جو پنهنجي دڪان جا روشندان به بند ڪري رهي آهي ۽ پنهنجن ڏندن جي وچ ۾ ڪيئي سُيون به جهلي بيٺي آهي. مون ڪيئي سال اڳي 'ڪلهي پاتم ڪينرو' جي ڪجهه غزلن ۾ اهڙا تجربا ڪيا هئا، مثال طور:

سانجهي مانجهي پيٽ پگها
پير تي آگ متان آونگ.

—●—

آس-آسونهان رڻ ۾ رات
گهايل گهوڙا بيوس واڳ.

—●—

موتئي جون مالهائون، منڌ
منَ-مندر جي چائنٽ، شام.

—●—

وڻ وڻ تي ڪوماڻا ڪانوَ
پن پن ۾ پڙلاءُ، ڪو.

—●—

ٻاهر رنگا رنگ شفق
پڃري ۾ پنڇيءَ جي شام.

—●—

نانگا، مينهوڳيءَ ۾ مَچ
ڪاريءَ نانگڻ جهڙي رات.

—●—

اندر سيخون، ڪوٽ ڪڙا
ٻاهر ڪونجون، هير هڳاءُ.

رٽسوس ۾ ڪٿي مصوري وڌيڪ دلڪش پر مشڪل آهي ۽ ان جي پوري پرک لاءِ يوناني زندگيءَ سان آشنائي ضروري آهي. ’ساهونڊي‘ عنوان سان هڪ نظم ۾ ڏڪي (Wharf) تي هڪ ماڻهو مڇي ڪپي رهيو آهي. ڪافي رت هاريل آهي جنهن ڪي ڏسي ٻه زالون ڇون ٿيون ته ڳاڙهو جميل رت ان ماڻهوءَ جي خوبصورت ڪارين اکين سان ڪهڙو نه ميل ڪائي ٿو! ان ڪان پوءِ ڏيان متي گهٽيءَ ڏانهن وڃي ٿو جتي ٻار ساڳئي تارازيءَ جي هڪ پڙ ۾ مڇي ۽ ٻئي پڙ ۾ ڪوئلا وجهي توري رهيا آهن. نظم هڪ تصوير آهي، اها ڏڪي ڪان تارازيءَ تائين وقت ۾ سفر نه ٿي ڪري، پر ٻئي شيون ساڳئي وقت پسائي ٿي، جيءَ ته يوناني مصور ايل گريڪو (El Greco) جي ڪائي تصوير يا ڪائي بازنطيني مورتي (Byzan-tine Icon) آهي.

مئي ١٩٦٦ع ۾ جڏهن سئلونيڪا هڪ ڏماڪي لاءِ اشتراڪي تجربي جو مرڪز هو، تڏهن پڳهارن جي اضافي تي پيل آجو ڳپ بندش سبب هڙتال ٿي. پوليس هڙتالين تي فير ڪيا ۽ ٻارهن ڄڻن کي ماري وڌو ۽ سون کي ڦٽي وڌو. ٻئي ڏينهن تي اخبارن ۾ هڪ ماءُ جو فوٽوگراف آيو، جنهن کي ڪارا ڪپڙا پيل هئا ۽ جا پنهنجي مري ويل پٽ تي روئي رهي هئي، جنهن جو لاش سئلونيڪا جي هڪ گهٽيءَ ۾ پيو هو. انهيءَ فوٽي رٽسوس کي ايترو ته متاثر ڪيو، جو ٻن ڏينهن کان پوءِ هن آن تي هڪ زبردست نوحو (Dirge) لکيو ۽ انهيءَ سانحي کي ڪرسٽ جي تصليب (Crurcifixion) وانگر ڏيکاريو. ان نوحي ۾ وڇوڙيل ماءُ پنهنجي پٽ لاءِ زار زار روئي رهي آهي ۽ چوي ٿي:

مئي جي مهيني ۾ هڪ ڏينهن تون مون کي ڇڏي وئين،
مئي جي هڪ ڏينهن مون تو کي هميشه لاءِ وڃايو....

هوءَ نه ٿي سمجهي سگهي ته هن جو پٽ ڇو ماريو ويو، هن جي پٽ جا سياسي ارادا هن جي سوچ ۾ نٿا اچي سگهن، پر هوريان هوريان هن جي شعور ۾ ڦيرو اچي ٿو ۽ آخر ۾ هن کي ان

مستقبل تي اعتبار اچي وڃي ٿو، جنهن وقت انسان هڪٻئي سان محبت ڪندا ۽ متحد ٿي ويندا، ۽ اهڙي مقصد لاءِ هو ۽ پنهنجي جدوجهد جاري رکڻ جي عزم جو اظهار ڪندي چوي ٿي:

منهنجا پٽ! مان تنهنجن رفيقن سان شريڪ ٿيان ٿي
۽ پنهنجو غصو هنن جي غصي ۾ شامل ڪيان ٿي،
مون تنهنجي بندوق سنڀالي آهي؛ سمهي پئه منهنجا پٽ،
هاڻي ڀلي سمهي پئه!

ڪيترن مهينن کان پوءِ ميٽاڪساس (Metaxas) * جي يونان ۾ آمريت قائم ٿي ۽ انهن نظمن کي زيوس (Zeus) جي مندر سامهون جلايو ويو ۽ پورا ٻه ڏهاڪا آهي وري ڇپجي نه سگهيا. ان عرصي ۾ نه رڳو يونان ميٽاڪساس جي آمريت ڏٺي پر ان عرصي ۾ يونان جرمنيءَ جي والار ۾ ٻه آيو ۽ ٻه خانه جنگيون به ٿيون.

رٽسوس جي شاعري نه رڳو دانشور طبقي کي متاثر ڪيو پر خلاصي، ميربحر ۽ ٽئڪسي ڊرائيور به ان کان ناواقف نه هئا؛ **دراصل هن جي شاعري يونان جو غيرسرڪاري قومي ترانو ٿي پئي.** مان يونان نه ڪونه ويو هوس پر استنبول جي ٻاهران ايجين سمنڊ (Aegean Sea) ڏٺو هئم، جو استنبول ۽ يونان جي وچ ۾ آهي. دراصل شيريٽن هوٽل جنهن ۾ مان لٿل هوس، ان سمنڊ جي ٻاهران چاليهارو قدمن تي هو، ان ڪري مان رٽسوس جي نظم “Inexhaustible song of nocturnal-۾(March of Ocean) waves.” (رات جي وقت ڇولين جو اڪٽ گيت) ۾ جا ڪيفيت

---

* Metaxas ـ جنرل ميٽاڪساس ۱۹۳۶ کان ۱۹۴۱ع تائين ٽيين سڀيتا (Third Civilization) جو پايو وڌو، جا هڪ اڳ پڳ فاشسٽ ايامڪاري هئي، جنهن ۾ سرڪار جي مخالفت تي بندش هئي ۽ ڪميونسٽ پارٽي زير زمين هلي وئي هئي. اپريل ۱۹۴۱ع ۾ نازي جرمني يونان کي والاري وئي ۽ انگريزي فوج کي ڪريٽ (Crete) جي رستي ڀڄي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيائين.

آهي سا چڱيءَ طرح سمجهي سگهان ٿو.

جيئن سياسي حالتون ابتر ٿينديون ويون تيئن رٽسوس سياسي موضوعن تي وڌيڪ لکڻ لڳو ۽ ان ڪري هن جي نظمن جي فوراً اشاعت ناممڪن ٿي پئي. جرمنيءَ جي فوجي تسلط مان آزاديءَ کان پوءِ، خانہ جنگيءَ ۾ ڪابيءَ ڌر شڪست کاڌي، ۽ ڊسمبر ١٩٤٤ع ۾ برٽش ٽئنڪن جي مدد سان ڪابيءَ ڌر کي ختم ڪيو ويو. پوءِ يونان ۾ ظلم جو راڄ شروع ٿي ويو. ڪابيءَ ڌر ۽ ساڄيءَ ڌر ۾ ويڇو اڳي کان وڌي ويو ۽ ٻي خانہ جنگي شروع ٿي وئي. رٽسوس، ٻين اديبن سان گڏ روس، آمريڪا ۽ برٽن کي اپيل ڪئي تہ جو بہ يونان ۾ وهي واپري رهيو آهي، هو اُن تي غور ڪن.

جي بہ مزاحمت ڪندڙ جنگي جوڌا هارائي چُڪا هئا، نہ رڳو اُنهن جا پر اُنهن کان بہ اڳ، جي بہ يونان جي آزاديءَ لاءِ وڙهيا هئا ۽ جي اڳتي وڙهڻا هئا، هُن اُنهن سڀني جي ساراهہ جا گيت لکيا ۽ **جدوجهد ڪي آتساهڻ لاءِ ماضيءَ ۾ پنهنجا هيرو تلاش ڪيا.** ان ڪري ١٩٦٢ع ۾ هن جا ڪتاب وري بندش هيٺ آندا ويا. ڪيتري نہ اڌول ويساهہ سان هو چوي ٿو:

هائو دنيا خوبصورت آهي. هي انسان
جو وٽن جي ڇانوَ ۾ ويٺو آهي ۽ پيار جي خوشيءَ ۾ روئي ويٺو
موت کان ڏاڍو آهي.
ان ڪري ئي اسان
گيت ڳايون ٿا
ڪوئي بہ اسان جي گيت کي خاموش نہ ٿو ڪري سگهي.
دنيا خوبصورت آهي — مان ورجايان ٿو،
خوبصورت، خوبصورت، خوبصورت —
۽ اسان ڳائيندا رهنداسين.

مون رٽسوس جي شاعريءَ ۽ زندگيءَ تي سڪر ۾ پڙهيو هو. هينئر وڪڙهارا جي زندگيءَ تي جونهارا جو اڪيل ڪتاب شروع ڪيم. رات جو ٻارهين بجي جڏهن مون سارو ڪتاب پڙهي پورو

ڪيو تڏهن مون محسوس ڪيو تہ منهنجيون اکيون پڙهي پڙهي ڏاڍيون ٿڪجي پيون آهن. ڪتاب ايترو دلچسپ هو جو پڙهڻ وقت چڻ ٿڪ جو احساس ئي نہ ٿيو. وڪٽرهارا چليءَ جو راڳي شاعر هو، جو هڪ افسانو ٿي چڪو آهي. هن جي زال جون هارا انگريز آهي. پيار ڪيئن ٻہ پرديسين کي ڇڪي هڪٻئي جي آغوش ۾ آڻي ٿو، ڪيئن هو هڪٻئي جي زندگيءَ ۾ سمائجي وڃن ٿا، ڪيئن هڪٻئي جي آس نراس ورهائين ٿا ۽ انقلاب لاءِ گڏجي ڪم ڪن ٿا، ان جو حيرت انگيز داستان آهي اهو ڪتاب. وڪٽرهارا چڻ تہ منهنجو نديو پاءُ هو جنهن کي ١٩٧٣ع ۾ چليءَ جي فوج قتل ڪيو هو. هن جي شاعري ان جو زندهہ ثبوت آهي تہ گيت انقلاب جو بهترين ساٿي ٿي سگهي ٿو. جون هارا ڪتاب ۾ اهو سارو هنگامہ خيز دؤر اجاگر ڪيو آهي، جنهن ۾ هو وڪٽرهارا سان گڏجي ڪم ڪيو هو ۽ جنهن ۾ **وڪٽرهارا جي شاعريءَ تحريڪ جو روپ ورتو هو، جنهن سئلو يڊار آلندي (Salvador Allende) * کي آخر اقتدار ۾ آندو هو.**

---

* سئلويڊار آلندي ـ چليءَ جو مارڪسسٽ سياستدان، ١٩٠٨ع ۾ ڄائو هو ۽ ١٩٣٣ع ۾ چليءَ جي سوشلسٽ پارٽي ناهڻ لاءِ جاکوڙ ڪئي هئائين. ١٩٤٢ع ۾ هُو ان جو جنرل سيڪريٽري مقرر ٿيو ۽ نيٺ ١٩٧٠ع ۾ چليءَ جو پريزيڊنٽ ٿيو. هُو آمريڪا جي سازش سان ڪيل فوجي ڦير گهير (Coup d'etat) خلاف وڙهندي ماريو ويو. مشهور شاعر پيلونرودا هن جو دوست بہ هو ۽ سفير بہ هو. جون هارا جي ڪتاب ۾ ٻنهي جي تصوير گڏ ڏني وئي آهي. آلندي جي قتل کان ٿورو وقت پوءِ پيلونرودا مري ويو. مون کي جڏهن دل جو دورو پيو هو تہ مون اسپتال ۾ هينيون نثري نظم لکيو هو، جو 'پنڌ ٿو پور ڪري' ۾ شايع ٿي چڪو آهي:

هڪ هنڌ وڪٽرهارا چيو آهي:

”پاڻيءَ ۾ چنڊ
شهر مان وهي رهيو آهي؛
پڃن جي هيٺان ڪوئي بار
پرواز جو خواب لهي رهيو آهي.
شهر هن کي بند ڪيو آهي
ڏاتوءَ جي پڃري ۾؛
پار، اهو چاڙهه کان سواءِ ته راند ڪيئن ڪيڏبي آهي
پوڙهو ٿي وڃي ٿو.
توهان وانگر گهر کان سواءِ
گهڻا گهُوماتيون ڪائيندا وتندا؟
پئسي سان آسان آهي
محبت جو وجود،
ڪيڏا نه تلخ ڏينهن هوندا آهن
جڏهن اها نه هوندي آهي!

جڏهن لاطيني آمريڪا ۾ ترقي پسند ڪمٿولڪ فرقي وارن ۽ مارڪسٽن ۾ ويجهڙائپ ۽ گهري ڏيٺ ويٺ پيدا ٿي چڪي هئي، وڪٽرهارا هڪ نهايت آتساهيندڙ نظم لکيو، هو جو هيٺ ڏجي ٿو:

اُٿي بيهُه
پهاڙن کي ڏس
واءِ، سج ۽ پاڻيءَ کي ڏس———

صفحي ٩٠ تان آندل

”چا، اهو سوچي
ته آلندي جي موت کان پوءِ پملونرودا اسپتال ۾ ڪيئن مئو،
مان پنهنجي موت جي ريهرسل ڪري رهيو آهيان؟“
منهنجي دل جي دوري کان ڪجهه وقت اڳ ذوالفقارعلي ڀٽي کي ڦاسي اچي چڪي هئي.

تون، جو دريائن جا لاڙا بدلائي سگهين ٿو،
تون، جو ٻج ڇٽين ٿو
پنهنجي روح جي پرواز لاءِ،
آئي ٻيهه،
پنهنجن هٿن کي ڏس
پنهنجي پاڻ کي پنهنجو هٿ ڏي
تہ جيئن اوهان آسري سگهو،
اسان گڏجي هلنداسين
خون جي رشتي ۾ متحد؛
اچوڪي ڏينهن اسان مستقبل ڏاهينداسين.
اسان کي پنهنجي آقا کان نجات ڏي
جنهن اسان کي مصيبت ۾ وچڙايو آهي.
شال تنهنجي برابري ۽ انصاف جي بادشاهت اچي!
گهَل، ائين گهَل جيئن پهاڙي پيچري ۾
پاڻ ئي پيدا ٿيندڙ گُل تي واءُ گهلندي آهي.
منهنجي بندوق جي ناليءَ کي باهہ جيان صاف ڪري ڇڏ
شال ڌرتيءَ تي تنهنجي خواهش پوري ٿئي!
اسان کي پنهنجي سگهہ ڏي ۽ جدوجهد لاءِ همت ڏي.
آئي ٻيهہ،
پنهنجن هٿن کي ڏس!
پنهنجي پاڻ جو هٿ وٺ تہ جيئن تون آسري سگهين.
اسان گڏجي هلنداسين خون جي رشتي ۾ متحد ٿي؛
هاڻي ۽ پنهنجي موت جي پهر ۾.

اهي گيت محنت ڪش طبقي ۾ باهہ وانگر پکڙجي ويا. منهنجي ڪتاب ۾ هڪ بـاب آهي ’گيت لاءِ بهترين مڪتب زندگي خود آهي.‘ مون اهاڳالهہ تڏهن نهايت شدت سان محسوس ڪئي هئي، جڏهن جي. ايم. سيد جي سالگرهہ تي مون پنجاهہ هزار ماڻهن جـي ميڙ ۾ پنهنجي آپيرا ’دودي جو موت‘ پڙهي هئي.

وڪٽرهارا پنهنجن گيتن ۾ پنهنجي انت جي پيش گوئي ڪئي آهي. ١٩٦٥ع ۾ انڊونيشيا ۾ ڪميونسٽن جي قتلِ عام ڪان پوءِ چليءَ ۾ رجعت پرستن ديوارن تي نعرا لکيا: ”جڪارتا اچي رهي آهي.“ سي. آءِ. اي. پنهنجون خفيه سرگرميون چليءَ ۾ شروع ڪري ڏنيون. آمريڪا جهڙي زبردست دشمن خلاف چليءَ جي ترقي پسند ڪامورن ڏر ۾ پورو اتحاد نه هو. فاشزم جي خلاف وڪٽرهارا هيٺيون گيت لکيو، جو نيٺ اڳڪٿي ثابت ٿيو:

”هڪ ڀيرو وري هو داغدار ڪري رهيا آهن
منهنجي وطن کي عوام جي خون سان،
آهي بظاهر ڳالهه ته آزاديءَ جي ٿا ڪن
پر انهن جا هٿ انهن جي جرم سان داغدار آهن؛
جيڪي اسان ٻارن کي
پنهنجن مائن کان جدا ڪرڻ چاهين ٿا
۽ انهيءَ صليب کي وري ٺاهڻ چاهين ٿا
جا ڪرسٽ ڪلهن تي کنئي هئي.
هُو اها بدناموسي لڪائڻ چاهين ٿا
جا هنن کي صدين کان ورثي ۾ ملي آهي،
پر هُو خوني آهن ۽ اهي ٻار
هنن جي ڇهرن تان مٽائي نه ٿا سگهجن.
اڳيئي هزارن پنهنجو رت ڏنو آهي
۽ ان جا درياهه وهي چڪا آهن؛
مان هاڻي رهڻ چاهيان ٿو
پنهنجي ٻار ۽ پنهنجي پياءَ سان
انهيءَ نئينءَ دنيا ۾
جا اسان گڏجي هر روز ٺاهي رهيا آهيون.
اوهان جا دڙڪا مون کي هيسائي نه ٿا سگهن،
اي اذيت جا باني!
اميد جو ستارو

اسان جي سات رهندو.
عوام جو طوفان مون کي سڏي رهيو آهي
عوام جو طوفان مون کي سات نيئي رهيو آهي-
طوفان، جو منهنجي گلي مان گونجي رهيو آهي
۽ منهنجي دل اوهان تائين پهچائي رهيو آهي.
منهنجي شاعريءَ کي بڌو ويندو
جيستائين موت مون کي کنيي وڃي،
عوام جي رستي تي ويندي
هائي ۽ هميشه لاءِ.“

پر ”جيستائين موت مون کي کنيي وڃي“ واريءَ سٽ جي مايوسي هن کي نه وٺي ۽ ان کي،
”جيستائين منهنجي دل ڌڙڪندي رهندي“
۾ ڦيرايائين.

هيءَ شاعري نه هئي، طوفان هئي؛ جنهن تائين پهتي، ان کي پاڻ ۾ ويڙهي وئي. اهي گيت آگ وانگر ٻري رهيا هئا، ۽ چڻ سوين مشعل بردار جلوس پيدا ڪري رهيا هئا. ڪتاب ۾ جون هارا ڏيکاريو آهي ته ڪيئن آنهيءَ انقلابي فضا ۾ ڪيئي فاشسٽ، فوج جي آنهيءَ حصي سان ملي جو سي. آءِ. اي. جي اثـر هيٺ هو، ڌمڪار پيدا ڪري رهيا هئا. ان ڪري جون هارا پنهنجا ٻار پنهنجي گهر مان ڪڍي وٺي ۽ پبلونرودا جي پرسان هڪ ننڍي گهر ۾ وڃي رهي. وڪٽرهارا کي فوجي تربيت هئي ۽ ان جو امڪان هو ته خانه جنگيءَ ۾ هن کي حصو وٺڻو پوي. پوئين گيت ۾ وڪٽرهارا لکيو:

”منهنجي گيتار شاهوڪارن لاءِ نه آهي
نه نه، اهڙي ڪابه ڳالهه نه آهي.
منهنجو گيت اُها سيڙهي آهي
جا مان ستارن تائين ناهي رهيو آهيان،
ڇو ته گيت کي تڏهن معنيٰ ٿي سگهي ٿي
جڏهن اهو رباب وانگر گونجي ٿو.

آنهيءَ ماڻهوءَ جي رڳ رڳ ۾
جو ڳائيندي مري ٿو
۽ پنهنجو گيت سچائيءَ سان ڳائي ٿو."

۱۱ سيپٽمبر ۱۹۷۳ع تي فوجي جنرل، آگسٽوپنوشي، * چليءَ تي فوجي تسلط ڪيو ۽ صدر آلندي قوم کي ريڊيو تي مخاطب ٿي، ساريون گوليون جي هن وٽ موجود هيون، دشمن تي هلايون ۽ پيش نہ پيو ۽ مقابلو ڪندي مارجي ويو. وڪٽرهارا ٻين هزارها ڪاڻيءَ ڍَر وارن سان گڏ ماريو ويو. هُو ٻہ ڏينهن گُم ٿي ويو ۽ هُن جي زال، جون، فون تي معلومات لاءِ ترڦندي رهي ۽ ٽئين ڏينهن تي ڪنهن ڪامريڊ (Companera) هن کي وڪٽر جي موت جو اطلاع ڏنو. جون ڪيئن مرده خاني ۾ وڪٽر جو لاش ڳولي لڌو ۽ ان جي پوءِ تدفين ڪئي، ان جو احوال ڏاڍو ڏکوئيندڙ آهي. مون جڏهن ڪتاب پُورو ڪيو تہ مون کي آها رات ياد آئي، جڏهن اسان کي جنرل ضياء جي مارشل لا ۽ ڀُٽي جي گرفتاريءَ جي خبر پئي هئي ۽ مون ۽ رباني‌ءَ وي. سي. هائوس، ڄامشوري، ۾ جاڳي رات گذاري هئي ۽ مستقبل جي امڪانات تي سوچيو هو. ٿوري وقت کان پوءِ ڀُٽو جيل مان آزاد ٿيو هو ۽ اخباري بيان ڏنو هئائين تہ "منهنجا مخالف ڪراچي يونيورسٽيءَ کي استعمال ڪري رهيا آهن؛ جي مان سنڌ يونيورسٽيءَ وڃان تہ؟"

ٻئي ڏينهن تي مون وٽ صديق ڪرل آيو هو، جو پيپلز پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن هو ۽ هاڻي سکر ۾ وڪالت ڪندو آهي، آن مون کي ڀُٽي جي بيان ڏانهن ڌيان ڇڪايو ۽ مون هن کي چيو: "مون کي ڀُٽي وي. سي. ڪيو آهي. جي هُو سنڌ يونيورسٽيءَ ايندو تہ مون کي هن جي آجيان ڪرڻي پوندي پوءِ نوڪري وڃي تہ وڃي."

---

* آگسٽوپنوشي کي مخاطب ڪري مون هڪ نثري نظم لکيو آهي، جو ڇپجي چڪو آهي.

رهائيءَ کان پوءِ ٿوري وقت ۾ ڀٽو وري هڪ طوفان وانگر آيري رهيو هو، جڏهن هن کي وري گرفتار ڪيو ويو. پوءِ هن تي ڪيس هليو ۽ سپريم ڪورٽ تائين هن جي ڦاسيءَ جي سزا بحال ڪئي وئي. هن جي ڦاسيءَ واريءَ رات مان مرحوم غلام مصطفيٰ شاهه، سيشن جـج ، حيدرآباد، وٽ ويٺو هـوس جـو ڪنهن وقت منهنجو وڪالت ۾ ڀائيوار رهيو هو، ۽ جو ڪجهه سال اڳ گذاري ويو جڏهن هو سنڌ جو هوم سيڪريٽري هو. هو سلطان ڪوٽ جو هو ۽ آغا غلام نبي خان جـو دوست هو، جـو ڀٽي جـي دؤر ۾ پاڪستان جي سينيٽ جـو وائيس چيئرمن هـو. آغا غلام نبي خان غلام مصطفيٰ شاهه کي فون ڪيو تـہ ”پير بخش ڀٽي هـُن کي فون ڪيو آهي تہ گڙهي خدا بخش ۾ فوج جي پراسرار چرپر آهي ۽ اڄ رات ڪجهه ٿيڻ وارو آهي.“ مون کي يڪدم ڪٽڪو ٿيو تہ ڀٽي جي موت جي سزا گهٽائي ڪانہ وئـي. ٻئي ڏينهن تـي مان وي.سي. آفيس ۾ ويٺو هوس تہ حيدرآباد جي ڪمشنر الله بخش سومري مون کي فون تـي چيو: ”نوين بجي اوهان هندستان جو ريڊيو ٻڌو؟“ هن جو آواز ڏاڍو گنڀير هو. مون هن کي چيو: ”نہ، پر هاڻي سادي ڏهين بجي ريڊيو پاڪستان تـي سڀڪجهہ معلوم ٿي ويندو.“ مون گهران ٽرانزسٽر گهرايو. ان وقت پروفيسر نورعلي ڪوجو مون وٽ ويٺو هو. ٿوريءَ دير ۾ ريڊيو تي ڀٽي جي ڦاسيءَ جي خبر ٻڌي، نورعلي زار زار روئڻ لڳو. هن کي خواب خيال ۾ بہ ڪونہ هو تہ ڀٽي کي ڦاسي ڏنـي ويندي. مون خاموشيءَ سان هـن کي ڪيسي مان رومال ڪڍي ڏنو تہ جيئن هـو پنهنجون اکيون اگهي سگهي، ۽ پنهنجي وائيءَ جي هيءَ سٽ پڙهي:

آگهو ميان اکيون پوي جئن نہ پچار!
روءِ ميان، وو وو ميان!

پر نور علي سمجهي نہ سگهيو تہ مان ڇا ٿو چوان. دراصل مون کي ڀٽي جي موت جا پرون ڪافي وقت اڳي پوندا هئا. هيئين وائي، جا پوءِ منهنجي ڪتاب ’اڙيو سچ لڪن ۾‘ ڇپي آهي، ڀٽي

جي قاسيءَ ڪان اٽڪل هڪ سال اڳ 'مهراڻ' سه ماهيءَ ۾ ڇپي هئي:

نباهي موت ميار
ووءِ ميان، وو وو ميان!
صليبن جي سامهون
ڪيڏي آهي قطار!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
اُبريءَ ۾ لڙڪن پيا
ڪتند نوايل ٻار،
ووءِ ميان، وو وو ميان!
آهن آڏا ڦلار ۾
ڪيڏا ڪپيل ڏار!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
لالُ لهوءَ ۾ لونڌڙيون
ڪيڏا ڪيرَ ڪپارَ!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
اَڳهو ميان اڪيون
ٻوي جئن نه ٻچار!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
سانپي زکو ساهه ۾
پنهنجا قولَ قرارَ
ووءِ ميان، وو وو ميان!

زندگي به عجيب شيءِ آهي. ڪهڙا ڪهڙا واقعا انسان جي زندگيءَ ۾ اچن ٿا! هڪ پيري سان ايم.پي.اي. هاسٽل ڪراچيءَ ۾ رهيل هوس ۽ غيرمعمولي طور دير سان آئي ٩ بجي چانهه ٻي رهيو هوس ته سراج جو فون آيو: ”اياز! مان سراج ٿو ڳالهايان، تو ريڊيو ٻڌو؟“ سراج پڇيو.

”نه“ مون جواب ڏنو. ”شيخ مجيب کي فوجين گوليون هڻي ماري وڌو!“ سراج چيو. منهنجو هٿ لڏيو ۽ ڪوپ ڌرتيءَ تي ڪري، ڇيهون ٿي ويو. مان زندگيءَ ۾ ٻهريون ۽ پويون ڀيرو جنهن سياسي پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو هوس، اها هئي شيخ مجيب جي عوامي ليگ، جنهن جي آءٌ مرڪزي ڪميٽيءَ تي هوس ۽ شيخ مجيب پرائيم منسٽر ٿيڻ کان پوءِ مون کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪرڻ ٿي چاهيو. اهو سارو احوال مان پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي حصي ’ڌرتي منهنجو ديس‘ ۾ لکي رهيو آهيان.

دراصل جيترو ڪوئي شاعر تاريخ جي لپيٽ ۾ هوندو آهي، اوترو مون کي وڻندو آهي. تاريخ کان الڳ ٿلڳ، پنهنجيءَ دنيا ۾ گم سم ويگڙا يا واڱڙا شاعر مون کي نه وڻندا آهن.

صبح جو ڇئين بجي جاڳ ٿي. ڪنن ۾ پنهنجي سِٽ ”اَٿ! اَٿي لِڪ! اَٿ! اَٿي لِڪ!. اَٿ! اَٿي لِڪ! جي ٻه آهين ڏينهن چار—“ ٻُري رهي هئي. ڪمري ۾ اليومينم جي دريءَ مان رستي تي ويندڙ ايڪڙ ٻيڪڙ ڪار تي نظر پئي ٿي ۽ اُنهن جي بتين جون روشنيون رستي تي ٻيهل برسات جي پاڻيءَ ۾ چمڪنديون ٿي گذري ويون. ٻاهران ته ائين ٿو لڳي ته مان هن دؤر جي سياست کان ٻري رهيو آهيان ۽ منهنجي ڪنهن به سياسي پارٽيءَ سان ڪمٽمينٽ نه آهي. پر مان پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ سياسي پارٽي آهيان، هڪ وطن آهيان، هڪ حڪومت آهيان، جنهن انسان جي دل کي پنهنجو تخت گاهه بڻايو آهي. مون کي يقين آهي ته تاريخ کي پٺتي ڌڪو ته ڏئي سگهجي ٿو پر اُن جي شڪست ناممڪن آهي. سچ لڏندو آهي، ٻڏندو نه آهي. دراصل سچ نه لڏندو آهي، نه

ٻڌندو آهي. ڇا، گاليلو لُڏي ويو هو؟ مجاسبي وقت هن پنهنجي بچاءَ لاءِ زبان سان ڇا ٻـ چيو پر هن جو ذهن بلڪل صاف هو ۽ هن ڪي چئي ڇڏيو هو: ”تون سچ تي آهين؛ هي دؤر جنهن ۾ ڪوڙ پنهنجيءَ فتح تي ڪُڏي رهيو آهي، عبوري آهي ۽ نيٺ گذري ويندو.“ منهنجي اکين اڳيان مسولينيءَ جو لاش هوا ۾ لُڏي رهيو آهي. ڪالهه مون مسولينيءَ تي فلم ڏٺي، ٻه ڪئسيٽ پورا ڇهه ڪلاڪ هليا. مون ڪي ڪائونٽ ڪيانو * تي هلايل مقدمي ۽ هن جي موت واري سين ۽ آخر ۾ مسولينيءَ جي موت ۽ هوا ۾ لڏندڙ لاش واري سين ڏاڍو متاثر ڪيو. انسان جيستائين اقتدار ۾ آهي، ڪيڏو نه ڪُڏي ٿو! اِهو نه ٿو سوچي تـه هي سڀ اڪ ٻوٽ جو کيل آهي! ڪيئي دارا سڪندر آيا ويا ۽ اڄ انهن جا هڏا ٻه ڳوليا نه ٿا لڀن! مون اِهو سوچيو تـه ماڻهن وانگر ڪي ملڪ ٻـ تعصبي ٿين ٿا، ديوانا ٿين ٿـا. ها، ائين آهي تـہ اُنهن جا مقصد نيلي پلي ديوانگي آهن، پـر اُنهن جا ذريعا معقول آهـن. اُنهن ملڪن لاءِ ڪوئي بين‌الاقوامي قانون نه آهي، هو پنهنجا قانون پاڻ آهن. انهن کي اندروني طاقتون ختم نه ٿيون ڪري سگهن، انهن لاءِ ٻاهرين ڇـڀَ اچڻ ضروري آهي. آمريڪا جي پريزيڊنٽ آمريڪا جي لحاظ کان انهن جي لسٽ ڏاهي آهي- ايران، لبيا، اُتر ڪوريا، ڪيوبا ۽ نڪاراگوا- ڇو تہ اُهي آمريڪا جو چيو نـہ ٿا مڃين. ڇا، ٻيا ڪي ملڪ ايران کان وڌيڪ پاڳل نـہ آهـن؟ هڪ تعصبي ماڻهو

---

* ڪائونٽ ڪيانو مسولينيءَ جـو ناٺي هو ۽ اٽليءَ جي فوج ۾ جنرل هو. هن ٻين جنرلن سان گڏ اٽليءَ جي فوج ۾ مسولينيءَ خلاف بغاوت ڪئي هئي، ڇو تـہ اُنهن کي يقين هو تـہ جرمني جنگ هارائيندي ۽ اٽلـي خوامخواهه تباهه ٿـي ويندي. بغاوت ناڪام ٿـي ۽ ڪائونٽ ڪيانو ٻين جنرلن سان گـڏ ڪورٽ مارشل ٿي، ماريو ويو.

ديوانو به هوندو آهي ۽ ساڳئي وقت فرزانو به. ٿي سگهندو آهي. هو هر اصول کان آزاد هوندو آهي ۽ پنهنجا ذريعا، بنان ڪنهن ضمير جي هٻڪ جي، چونڊي سگهندو آهي ڇو ته هن کي يقين هوندو آهي ته هن جو مقصد نيڪ آهي. هو اهو نه ڏسندو آهي ته آهي ذريعا صحيح آهن يا نه. هو فقط اهو ڏسندو آهي ته آنهن ذريعن سان هن جي پنهنجي مقصد تائين رسائي ٿي سگهي ٿي؛ تعصب کي ڪنهن مهل ته، ٽيڪنيڪ جي بي‌انتها معقوليت هوندي آهي. عالمگير بربادي‌ءَ (Holocast) مهل ڪيئن نه جرمنيءَ ۾ گاڏيون پوري وقت تي اينديون هيون! تعصب جي وڏي ڳالهه اها آهي ته ان کي ديوانا مقصد ۽ فرزانا ذريعا هوندا آهن. آهو پنهنجن خوني ارادن تي ڏڪ رکي سگهندو آهي. جي خمينيءَ اهو فيصلو ڪيو آهي ته شهادت ئي بهشت جو نهايت تيز ذريعو آهي، ته پوءِ هن جي ڪنهن به ايراني پوئلڳ لاءِ مشين‌گن جي اڳيان اچڻ عقل جي ڳالهه آهي ڇو ته آهوئي جنت الزهرا تائين پهچڻ جو رستو آهي. آنهن حڪومتن کي گهٽ نه سمجهڻ گهرجي جي انت ۾ چريون آهن. هٽلر بنهه پاڳل هو، پر هن مغربي دنيا کي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچايو هو. هو ساري يورپ تي ڇانئجي ويو جيستائين روس ۽ آمريڪا هن جي ستياناس نه ڪئي. سان ڊي گال جي يا مارشل ٽيٽو جي يا ٻئي ڪنهن مزاحمت جي تحريڪ (Resistence Movem- ent) جي اهميت نه ٿو گهٽايان، پر آن هوندي به آهي ڪجهه نه ڪري سگهن ها ۽ فاشزم ساريءَ دنيا تي ڇانئجي وڃي ها، جيستائين اٽليءَ يا نازي جرمنيءَ يا جپان کي ٻاهران چٻ نه اچي ها.

گهڻو ڪري جنوني حڪمران عوام کي اطمينان ڏيارين ٿا ته هو ۽ هنن جا ملڪ ناقابل فتح آهن. آها ڏوئنس ٻاهران ئي ختم ٿي سگهي ٿي ۽ آها اندروني بغاوت کي چڳيءَ طرح ڪچلي سگهي ٿي. ميونخ (Munich) آن جو بهترين مثال آهي. جيستائين دنيا آن‌کان ڊني، آن کي راضي ڪندي رهي، آن جي اڳيان للي ڇپي ڪندي رهي، فاشزم اڳي‌کان به اڳري ٿيندي وئي ۽ جڏهن ٻاهران

ٽوبون گرجيون ۽ هوائي جهازن بم ڦٽي ڪيا، رڳو تڏهن مسوليني ۽ هٽلر جو هوش ٺڪاڻي آيو. آمريڪا ڪي ته رڳو خميني ۽ قذافيءَ باورائي وڌو آهي. آمريڪا گلف (Gulf) جي تيل تي ديواني آهي. دنيا ۾ ٻيو ڪيترو ظلم ٿي رهيو آهي، اُن جي آمريڪا کي پرواهه نه آهي.

صبح سان چانهه جي ڪوپ پيئڻ وقت مون هميشه وانگر ٦ اگسٽ جي 'ڊان' ۽ 'جنگ' پڙهي. جنگ ۾ منهنجي پراڻي دوست جميل الدين عاليءَ 'اعزازات کي گورکه ڌنڌي، ڪتابين، اور قرض وغيره' تي لکيو آهي. هن اعزازن جي مسئلي تي لکندي چيو آهي ته ڪڏهن هن صدر ايوب کي راغب ڪيو هو ته اديبن کي اعزاز ڏنا وڃن، ته هن تي اعتراضن جي بوڇاڙ ٿي هئي ته "اديبن کي خريد ڪيو ٿو وڃي. اديب حڪومت وٽ وڪامن ٿا." تڏهن گلڊ کي ٿورا پيسا مليا. پوءِ ڪجهه اعزازن جو تفصيل ڏئي لکيو اٿائين: "بي شمار قارئين اهڙن وڏن اديبن کي چاهيندا هوندا، جن کي ڪوئي اعزاز نه مليو آهي. انهن ۾ فيض صاحب، شيخ اياز، مير گل خان نصير سرفهرست آهن. انهن کي پيشڪش ڪئي وئي ها ۽ هو نه وٺن ها ته حڪومت وقت جي نيڪي ٿئي ها. علم ادب جي معاملي ۾ وقار جا اهڙا مسئلا نه هلندا آهن. نوبل انعام ڪميٽيءَ ژان پال سارتر کي منتخب ڪري انعام جو اعلان ڪري ڇڏيو هو. هن وٺڻ کان انڪار ڪيو. نوبل انعام جو ڪجهه نه بگڙيو. اِها ڳالهه تاريخ جي رڪارڊ تي رهي ته نوبل انعام ڪميٽيءَ فلاڻي سال ۾ هن کي مستحق ڄاتو هو."

"١٩٦٨ع ۾ شيخ اياز کي 'شاهه جو رسالو' جي اردو

ترجمي تي انعام جو اعلان ڪيو ويو. شيخ صاحب اُن وقت جيل ۾ هو. ٻاهر آيو تہ انعام قبول ڪرڻ کان نهايت سختيءَ سان انڪار ڪيائين، ڇو تہ اُن وقت هن گلڊ کي پسند نہ ٿي ڪيو."

جميل الدين عاليءَ اُن جي پوري وضاحت نہ ڪئي آهي تہ مون ان وقت گلڊ کي ڇو پسند نہ ڪيو. بهرصورت "هي دور اياز گذرڻو آ ۽ پنهجو وارو ورڻو آ" واريءَ سٽ تي تاريخ پيغمبريءَ جي مُهر هڻندي ۽ مون تي اعزاز مينهن وانگر وسندا. ممڪن آهي تہ ان وقت مان ۽ عالي ٻئي جيئرا هجون، ممڪن آهي تہ هو نہ هجي، ممڪن آهي تہ مان نہ هجان. مان اڄ بہ ڏسان ٿو تہ اعزاز مون تي مينهن وانگر وسي رهيا آهن، اعزاز جن جي مون سڄي عمر پرواهہ نہ ڪئي آهي. منهنجو ڪوئي اعزاز قبول ڪرڻ، اعزاز ڏيندڙ لاءِ اعزاز آهي. اُهو دؤر اچڻو آهي، ضرور اچڻو آهي ۽ هاڻي گهڻو دُور بہ نہ آهي. جنرل ضيا جو اعزاز ڪهڙو اعزاز آهي؟ اهو تہ اديب جي توهين آهي، اهڙي ملامت ٻي ڪا ٿي نہ ٿي سگهي.

اتڪل ٻارهين وڳي تاجل بيوس سان گڏجي مشهور شاعر قمر شهباز وٽ ويس جو پاڪستان گيهہ ڪارپوريشن جو جنرل مئنيجر آهي. هن ۾ ڪجهہ ڪم هو. هو شايستہ مزاج وارو انسان آهي ۽ نهايت قرب سان مليو. هن پنهنجو ريڊيو ۽ ٽي.وي. ڊرامن جو ڪتاب 'واچوڙن ۾ لاٽ' ڏنو، بہ سووينير بہ ڏنا۔ هڪڙو 'واچوڙن ۾ لاٽ' جو ۽ ٻيو پنهنجي اشاعت هيٺ شاعريءَ جي ڪتاب 'چنڊ رهين ٿو دور' جو. پوٻون ڪتاب قمرشهباز جو ٻهريون مجموعو آهي.

قمر شهباز وٽان تاجل سان گڏجي هڪ نئين بڪ اسٽال تي ويس جو بامبي هوٽل ۾ کليو آهي. مان روس جو سفرنامو لکي رهيو آهيان. ان ۾ حوالي لاءِ بہ ڪتاب ورتم۔ هڪ دلپت سنگهہ مهتا جو U.S.S.R through Indian Eyes ۽ ٻيو Red Star and Green Crescent ميخائيل سوتيلوف جي شاعريءَ جو ڪتاب بہ ورتم.

صبح جو پرنس ڪامپليڪس ۾ هيٺان وڊيو لئبرريءَ مان هيمنگوي جي زندگيءَ تي به ڪئسيٽ وٺي آيس. هونءَ تہ مون هيمنگوي جا سڀ ناول ۽ ڪهاڻيون پڙهيون آهن ۽ هن جي زندگيءَ تي به ٽي ڪتاب پڙهيا آهن. عورت سان محبت جي معاملي ۾ منهنجي زندگي به ڪجهہ هيمنگوي وانگر گذري آهي. هن جو ناول Razor's Edge مون ڪاليج ۾ پڙهيو هو جو پڙهڻ لاءِ مون کي حشو ڪيولراماڻيءَ ڏنو هو. جڏهن مان دل جي مرض جي اسپتال (Cardio Vascular Institute) ۾ هوس تہ مون يوسف شاهين کي منع ڪئي هئي تہ هو بيماريءَ جي خبر ڪنهن بہ اخبار ۾ نہ ڏئي چو تہ ماڻهن منهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪافي دخل ڏنو هو ۽ مون نہ ٿي چاهيو تہ هو منهنجي موت ۾ بہ دخل ڏين. بيماريءَ جي بستري تي مون انهن عورتن جي باري ۾ سوچيو هو جي منهنجيءَ زندگيءَ ۾ آيون هيون ۽ هيمنگوي جي ڪهاڻيءَ Snows of Kilmanjaro وانگر هڪ تصوير اکين اڳيان ڦري وئي هئي. پوءِ جڏهن مان بچي ويو هوس تہ هڪ ناول لکڻ جي باري ۾ سوچيو هئم، پر اهو اڄا تائين لکي نہ سگهيو آهيان چو تہ، هڪ ڪانُ سواءِ، ٻيون سڀ عورتون جيئريون آهن، جن مون کي بيحد محبت ڏني هئي ۽ منهنجي شاعريءَ کي اتساهيو هو ۽ اڄان تائين جن جون يادگيريون منهنجي شاعريءَ جي پس منظر ۾ ائين آهن جيئن انهن جي باغ ۾ چانڊوڪي هوندي آهي.

مون کي هيمنگوي تي فلم ۾ هن جي تقرير مان هيٺيان بہ جملا ڏاڍا پسند آيا، جي هن پئرس ۾ تقرير ڪندي چيا هئا:

Fascism is a lie told by bullies and a writer who tells the truth, cannot live under fascism.

('فاشزم هڪ ڪوڙ آهي، جو دهماني ڳالهائين ٿا ۽ هڪ اديب جنهن کي سچ چوڻو آهي، فاشزم هيٺ رهي نہ ٿو سگهي.')

هن ساڳيءَ تقرير ۾ وڌيڪ چيو:

I am involved in mankind.

('مان انسانذات ۾ لپيٽيل آهيان.')

هيٺ به وڊيو لئبرريون آهن جن ۾ اٽ ڏهه هزار ڪئسيٽ آهن. ســان جڏهن ڪراچيءَ ايندو آهيان تـه ڪيئي فلمون ڏسندو آهيان ڇو ته سکر ۾ ڪائي سٺي فلم ورلي ملندي آهي ۽ مون کي ڏسڻ جي فرصت به نه هوندي آهي.

شام جو هوري نورانيءَ * کي 'نيل کنٺه اور نيم کے پتے' جو مسودو ڏنم ۽ اهو طيءِ ڪيو ويو تـه آن تي پيش لفظ فهميده رياض لکندي. پوءِ هوري، هوريءَ جو ڏير ۽ مان جمالستان تـي وياسين جتي چيناڻي ڪتابن جـي نمائش هئي. مـون ڇو اين لائي (Zhou Enlai) ۽ مائوزي تنگ جي Profiles تـي ٻـه ڪتاب، ڊينگ زياڻوپنگ (Deng Xiaoping) جون تقريرون، ڪجهه ناول ۽ ڪجهه ڪهاڻين ۽ شعر جـا ڪتاب پنهنجي لاءِ ورتـا ۽ ڪجهه سولا ڪهاڻين جا ڪتاب روماما لاءِ ورتا ۽ ڪجهه ٻارن جا ڪتاب پوٽيءَ نين تارا ۽ ڏوهٽيءَ رابيل لاءِ ورتا جـا ڊاڪٽر روحيءَ جي ڏيءَ آهي.

---

* مون پهريون "هوري" لفظ کي "حوري" سمجهيو هو، پر پوءِ گوئٽي انسٽيٽيوٽ جو اشتهار ڏٺم، جو آن گاليلو جـي ناٽڪ جي باري ۾ ڪيدو هو. اشتهار ۾ پين ڪردارن سان گڏ هوريءَ جو نالو به هو، جو هه سان لکيل هو ۽ نـه ح سان. مون پرئٽ (Prat) جي هندي - انگريزي ڊڪشنري ڏٺي ته آن ۾ "هوري" لفظ جي معنيٰ Pure (پاڪيزه) ڏنل هئي.

مون سارو ڏينهن چيني ڪتاب پڙهيا. چين جي گهرو ۽ پرڏيهي راڄ نيتيءَ ۾ ڦيري جي مون کي اڳ ۾ خبر هئي ۽ هينئر مون اُن تي ڪجهه گهري نظر وڌي. چو. ايـن. لاءِ جي Profile ('چهري جي هڪ رُخي تصوير') جي ٽائين باب جو عنوان ڏنـي ('ثقافتي انقلاب جي ديوانگي') Cultural Revolution Madness آهي. مان تہ اُن انقلاب کي ڪيتري وقت کان ديوانگي سمجهندو هوس ۽ جڏهن چينين ڪنفيوشس جو مندر ڊاهي ڍير ڪيو هو تـہ، مون اُن تي هڪ نثري نظم لکيو هو، جو 'پٿر تہ پور ڪري' ۾ ڇپيو آهي. ڪتاب ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ ڪيئن Great Leap Forward جي Ultra-Leftism تي اعتراض ونـدڙن تي پارٽيءَ سان دشمنيءَ جا ۽ سوشلسٽ طرز حيات جي مخالفت جا بيجا ليبل هنيا ويا هئا ۽ اعتراض ونـدڙن کان پارٽيءَ ۾ ۽ ان کان ٻـاهر پنهنجا عهدا کسيا ويا هئا ۽ ڪيئن اُنهن اديبن سان جن سان ڪومنتانگ*

---

* ڪومنتانگ ــ چين جي قوم پرست پارٽي، جا ١٨٩١ع ۾ سن يت سين ٺـاهي هئي. اُن ١٩١١ع واري چين جـي انقلاب ۾ فعال ڪردار ادا ڪيو هو ۽ ١٩١٢ع ۾ مارشل يئان. شي. ڪائـي (Yuan shi kai) خلاف انقلاب جي رهنمائي ڪئي هئي. ١٩٣٠ع ۾ اُن جو ڏکڻ چين تي تسلط هو ۽ ١٩٣٧ع کان ١٩٤٥ع تائين اُن جپان جي حملي خلاف بچاءَ جي لڙائي وڙهي هئي. ١٩٤٥ع ۾ چانگ ڪائي شيڪ، سن - يت سين جو جاءِ نشين ٿيو هو ۽ اُن جي دور ۾ پارٽيءَ پنهنجا سماجي ۽ سياسي آدرش ڇڏي ڏنـا هئا ۽ فوجي ڪاميابيءَ لاءِ وڙهي هئي. ١٩٤٨ ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ ڪومنتانگ جي جڳهہ تي حڪومت برپا ڪئي هئي ۽ چانگ - ڪائي شيڪ ۽ هن جا پوئلڳ تيوان ڀڄي ويا هئا. ڪميونسٽ انٽرنيشنل جي نمائندي جي حيثيت ۾ ايم. اين. راءِ سن - يت سين سان ڳالهيون ڪرڻ چين ويو هو، جي پوءِ هن پنهنجي ڪتاب Revolution and Counter-revolution in China ۾

(Kuomintong)۾ بيحد مخنيون ڪيون هيون، تعديون ڪيون ويون هيون، ڪيئن قوم جي دانشورن تي پـارٽيءَ، سوشلزم ۽ چيئرمين ماؤ جي خلاف هجڻ ۽ انقلاب دشمن هجڻ جا الزام هنيا ويـا هئا، انهن سڀني کي سرعام خوار ڪيو ويو هو ۽ هنن جي ڪردار ڪُشيءَ جا پوسٽر نہ رڳو هنن جي ڪارڪرت جي جاين تي، پر هنن جي پوري شهر ۾ هنيا ويا هئا.

ماؤءَ جي دؤر ۾ سُرخ محافظ دستا (Red guards) ڪي. جي. بيءَ. جو ڪردار ادا ڪري رهيا هئا ۽ گهر گهر ۾ هر شيءِ ڦانواڊول ڪري رهيا هئا۽ ڪتاب ۽ مسودا ضبط ڪري رهيا هئا. انهن وڏو گهمسان مچائي ڏنو هو ۽ سڀئي ماؤءَ جي چرچ تي ڪٺا ٿيا هئا ۽ بنان ڪنهن تميز جي، چڱي يا بُري اديب، اسڪالر ۽ موسيقار کي، ننڍي ۽ وڏي جي فرق ڪان سواءِ، چيچلائي رهيا هئا. هنن ايتري افراتفري اُن ڪري مچائي هئي، جو ماؤءَ هنن کي چيو هو تہ ”بغاوت ڪيو.“ ڪجهہ وقت کان پوءِ پنهنجي حڪمنامي ۾ ترميم ڪري ماؤءَ چيو تہ ”فقط رجعت پسندن جي خلاف بغاوت ڪيو،“ پر نقصان جيڪو ٿيڻو هو سو تي چڪو هو.

مٿي ذڪر ڪيل ڳالهيون انهن ڪتابن ۾ مليل رهيون آهن جي تازو چيني حڪومت ڇپايا آهن ۽ جيڪي سڀ مون وٽ آهن. ماؤزي تنگ جيڪو ڪنهن پيغمبر وانگر سهو و خطا کان مٿي هو، اُن جون ساريون خطائون وائکيون ڪيون ويون آهن ۽ سُرخ محافظن

صفحي ١٠٥ تان آندل

لکيون هيون، جو ڪتاب مون تڏهن پڙهيو هو جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندو هوس. پٽو صاحب، جو چين کي پنهنجو ۽ پاڪستان جو بهترين سمجهندو هو، ان مون کي ٻڌايو هو تہ اُن ايم. اين. راءِ جو آهو ڪتاب نهايت دلچسپيءَ سان پڙهيو هو ۽ هُن جي خيال ۾ راءِ برصغير ۾ وڏي ۾ وڏو سياسي مفڪر هو پر هن ۾ ليڊرشپ جون خاميون هيون، جنهنڪري هو ڪامياب نہ ٿي سگهيو هو.

(Red guards) جي ثقافتي انقلاب ڪي ”ديوانگي“ چيو ويو آهي. اُن دؤر ۾ ڪيترن ئي انقلابين خُودڪشي ڪئي، ڪي پڇي ويا، ڪن کي ڦاهي چاڙهيو ويو ۽ ڪن کي مختلف سزائون ڏنيون ويون.

اسان جو ملڪ چاليهن سالن کان رجعت پرستن جي ڏوُنس ۽ ڌانڌليءَ جو شڪار رهيو آهي. اسان جي واحد نجات سوشلزم آهي جا هن دقيانوسي نظام جا پرخچا اُڏائي ڇڏيندي. سنڌي عوام جي جيڪا سڀ پارٽي ٺهندي، آها اچوڪن رجعت پرستن ۽ اسلام جي آڙ ۾ ڇُپندڙن جي ڪٽر مخالف هوندي. اُن کان سواءِ سنڌ جي نجات جو ٻيو ڪو به ذريعو نه آهي. اهو ڄاڻندي به مان ڪميونسٽ ملڪن جي اُنهن اوڻاين جو ذڪر پنجويهن سالن کان ڪندو آيو آهيان، چوته ڏوڙي ڪميونسٽ اسان کي نظرياتي طرح ويجهي ۾ ويجها آهن ۽ بين الاقوامي سطح تي به اسان سامراجي ملڪن خلاف اُنهن سان گڏ آهيون، تڏهن به اسان لاءِ اُنهن غلطين جو ڀرپور احساس ضروري آهي جي هو ٻئي هنڌ ڪري چُڪا آهن ۽ اسان کي پنهنجي ملڪ ۾ آهي ڳالهيون دهرائڻيون ناهن.

مون تازو چيڙل چيني ڪتابن ۾ اهو تعجب سان پڙهيو ته ليو شائوچي (Lui Shaogi)، جو مائوءَ جي زماني ۾ ڪميونسٽ چين جو وڏي ۾ وڏو ليڊر هو، ان تي الزام هنيو ويو هو ته هو پارٽيءَ جي جنرل سيڪريٽريءَ ڊينگ زياؤپنگ (Deng Xiacping) سان گڏ بورجوا اڏن (Bourgeois head quarters) جو سرڪردو هو ۽ چين کي ترميم پسندي (Revisionism) ۽ سرمائيداريءَ جي ڏيهه ۾ اُڇلائي رهيو هو. اٽڪل هڪ سؤ الزام ليوشائوچي تي هنيا ويا هئا. هڪڙو واهيات الزام ته اهو هو ته هُو ۽ هن جي زال وئنگ گئانگ مي (Wang Guang mei) عيش پرستيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن. قومي محافظن وئنگ کي ڪنهن پنهنجي هڪ ’جدوجهد جي جلسي‘ ۾ گهليان آندو ۽ پنگ پانگ (Ping Pong) جا ڪينهون پوئي هن جي ڳچيءَ ۾ هار پاتائون، چوته هڪ ڀيري، جڏهن ١٩٦٣ع ۾ هوءَ پنهنجي مڙس سان گڏ سرڪاري دؤري تي انڊونيشيا وئي هئي، تڏهن هن پنهنجي

ڳچيءَ ۾ موتين جو هار پاتو هو. دراصل اهو هار اڌارو ورتو ويو هو ۽ هن لاءِ ڪجهه نوان ڪپڙا وزارت خارجه جي پروٽوڪول جي محڪمي جي اصرار تي ٺهرايا ويا هئا. ليوشائوچي ۽ هن جو همعصر چو. اين. لاءِ ساڳئي وقت ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾آيا هئا. ليو، مائوزي-تنگ ۽ چو. اين. لاءِ جي پايي جو هڪ پيشه ور انقلابي-(Professi-onal Revolutionary) هو. هو نه رڳو هڪ وڏو منتظم هو پر ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف به هو. ڪومنتانگ جي سرحدن ۾ هو ويهارو سال ڪن انڊر گرائونڊ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ليڊر ده رهيو هو ۽ ايتروئي اهم هو جيترو انقلاب کان پوءِ روس ۾ ٽراٽسڪي اهم هو. ليو ۽ هن جي زال کي بيجنگ ۾ الڳ الڳ قيدخانن ۾ رکيو ويو هو. هن جو تنزل نهايت تيزيءَ سان آيو. ۱۹٦۸ع ۾ پارٽيءَ ٺهراءُ پاس ڪيو ته هو بي‌ايمان، راڄ - ڊروهو ۽ ڦٽ جو ڪٽنبد Renegade, traitor and scap آهي. هن کي‌سزا ڏئي‌هينان پر ڳئي ۾ هوائي‌جهاز ۾ نيو ويو هو ۽ ڪائي‌فنگ شهر ۾ قيدتنهائيءَ ۾ رکيو ويو هو. هو ذيابيطس جو مريض ته اڳيئي هو، ويتر هن کي نمونيا به ٿي پئي هئي ۽ ان ڪري هو سفر ڪرڻ جهڙو نه هو ۽ هن کي اسٽريچر تي نيو ويو هو. اٽڪل چئن هفتن کان پوءِ هو مري ويو ۽ هن جي‌موت وقت رڳو هن جو جيلر موجود هو. هينئر ليو شائوچيءَ کي ساڳيءَ عزت ۽ احترام سان ڏنو وڃي ٿو. ڊينگ زيائوپنگ جي‌لفظن ۾:”اسان اهو نٿا چئي سگهون ته مائو آزمودگار عملي(Veteran cadres) کي آزارڻ لاءِ ذميوار نه هو، پر تهمت رڳو هن تي نه ٿي اچي. ڪن حالتن ۾ ته لين بيائو (Lin biao) ۽ چئن جو ٽولو(Gang of Four) اڳيئي‌هاچا ڪري چڪو هو ۽ ڪي واقعا مائوءَ جي پرپٺ ٿيا هئا. ان جي باوجود ان ۾ شڪ نه آهي ته عملي جي گهڻي حصي جي پائمالي مائوءَ جي‌دؤر جي وڏن المين مان هئي.“

انهيءَ دؤر ۾ ليو شائوچي ۽ ڊينگ زيائـوپنگ، ٻنهي کي سرمائيداريءَ جي‌ڏڳ تي ويندڙ (Capita list Roader) سڏيو ويو

هو. پهرئين ڪي پيهر اپنايو ويو آهي ۽ پيو هن وقت چين جو ليڊر آهي ۽ هن لاءِ 'ڊينگ زياڻوپنگ جي منتخب تحريرن' نالي ڪتاب ۾ چيو ويو آهي تہ ”هن چين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ کي وري ڪئو ڪيو ۽ آن جـون اڳيون غلطيون درست ڪيون ۽ هڪ تاريخي تبديلي آندي. هن پارٽيءَ کي صحيح رستي اختيار ڪرڻ ۾ مدد ڪئي ۽ جديد سوشلزم لاءِ مارڪسزم/لينن ازم ۽ مائوزي تنگ جي فڪر ۽ چين جي مخصوص حالتن سان ٺهڪندڙ صحيح اصول ۽ حڪمت عمليون ٺاهڻ ۾ پارٽيءَ جي مدد ڪئي.“ مان اقتصاديات جي ماهرن مان نہ آهيان ۽ ان ڪري چين جي اقتصادي غلطين تي نہ ٿو وچان جن جو کلم کلا اعتراف ڪيو ويو آهي.

ساڳيون ڳالهيون چين جي جديد ادب ۾ اچن ٿيون. مثال طور مان هتي جو هڪ ڪتاب '۸۱-۱۹۸۰ع جون انعام يافتہ ڪهاڻيون' ڪڍان ٿو. آن ۾ ايڊيٽر جو نـوٽ ڏنل آهي: ”جيئن چيني ادب هڪ نئين دؤر ۾ داخل ٿيو، اديبن اهي اذيتون پنهنجي تحريـر ۾ واضح ڪيون جـي هنن ثقافتي انقلاب جـي دؤر ۾ سٺيون هيون: ۸۱-۱۹۸۰ع جون انعام يـافتہ ڪهاڻيون روح جي آنهيءَ پيانڪ خواب وانگر آهن، جو هنن جو ذاتي تجربو آهي. ثقافتي انقلاب جي خاتمي کان پوءِ 'داغي ادب' (Scar literature) جو اصطلاح وجود ۾ آيو. اميد آهي تہ پڙهندڙ انهن داغن تي نہ کلندا. اهي تہ يقيناً نہ کلندا، جن زندگيءَ جا ڏنپ سٺا آهن. ٿـوري اهي ڏنپ ٻئي قسم جا آهن.“

ڪجهہ وقت اڳ عبدالقادر جوڻيجو بيجنگ ويو هو ۽ چيني شاعر، الڪنگ (Alking)، جو ڪتاب مون لاءِ تحفي طور کڻي آيو هو، جو بيجنگ ۾ هن کيس مون لاءِ ڏنو هو. الڪنگ چيني شراب پي رهيو هو، جنهن وقت عبدالقادر منهنجا ڪجهہ نظم هن کي ترجمو ڪري ٻڌايـا هئا جي هن کي ڏاڍا وڻيا هئا. پنهنجي ڪتاب ۾ هن پنهنجو نظم 'ڪوئلي جو جواب' هن کي نشان ڪري ڏنو هو، جو هيئن آهي:

”توُن ڪٿي ٿو رهين؟
مان اونهي پهاڙ جي ڏهن هزارن سالن ۾ ٿو رهان
مان آيءَ ڪڙيڙ واري ڌڪريءَ جي ڇڙ ۾
ڏهن هزارن سالن کان رهان ٿو.
۽ تنهنجي عمر؟
منهنجي عمر پهاڙ کان وڏي آهي
آيءَ ڪڙ يڙ واريءَ ڌڪريءَ جي ڇڙ کان وڏي آهي.
ڪيترو وقت تو کي خاموش ڪرايو ويو آهي؟
اُن وقت کان جڏهن ڊنوسار * ڌرتيءَ تي راڄ ڪندا هئا،
جڏهن ڌرتيءَ پنهنجو پهريون زلزلو محسوس ڪيو هو.
ڇا توُن پنهنجي غصي ۽ تلخيءَ ۾ پائمال ٿي چڪو آهين؟
موت؟ نه نه مان اڃان جيئرو آهيان
مهرباني ڪري، تيلي ٻار، تيلي ٻار!“

ان کان ڪجهه وقت پوءِ چيني سفارت خاني مون ڏانهن چيني ادب جو هڪ شمارو موڪليو هو، جنهن ۾ الڪنگ جو مضمون ’منهنجي زندگي‘ ڇپيل هو. الڪنگ ۱۹۱۰ع ۾ ڄائو هو. ۱۹۳۱ع ۾ جنهن وقت جپاني حملي آور اتر چين والاري ويا، الڪنگ اُن وقت پئرس ۾ هو. هن سامراج وروڌي ليگ ۾ ڀرو ورتو ۽ پنهنجو پهريون نظم لکيو. جڏهن هو موٽي آيو ته شانگهائيءَ ۾ کاٻي ڌر جي فنڪارن جي ليگ ۾ شامل ٿيو. اوچتو هڪ رات فرينچ ايراضيءَ ۾ پوليس جي ڇاڙتن هُن ۽ هن جي دوستن کي ٻڌي جيل ۾ وجهي ڇڏيو. اُن تي هن ’لال بانسري‘ نظم لکيو جنهن ۾ هن فرينچ شاعر، اپالي نيئر (Appollinaire) جي هيٺين سٽن جو حوالو ڏنو:

”مون کي هڪ لال بنسري آهي! مان اُن کي ڪنهن فرينچ جنرل جي چڙهيءَ (Staff) سان نه مٽائيندس.“

---

* ڊنوسار (Dinosaur) – لنبا گورا جانور، جي ڪنهن زلزلي ۾ ڌرتيءَ تان گم ٿي چڪا آهن.

پوءِ هو مسلسل لکندو رهيو ۽ نيٺ هو چوءِ اين. لاءِ جي مدد سان ينان پڄي ويو، جو آتر ۾ ڪميونزم جو اڏو هو. ان کان پوءِ هن ڪافي سرگرم زندگي گذاري آهي، دنيا جا سفر ڪيا آهن، انقلاب کان اول به ڪيترو وقت جيل ۾ رهيو آهي ۽ انقلاب کان پوءِ به هن تي ساڄيءَ ڌر مان هئڻ جو الزام هو ۽ ٻين اديبن سان گڏ، هن کي ايڪيهه سال چُپ ۾ رکيو ويو. ثقافتي انقلاب وقت هن جي ڪتابن ۽ نظمن جا مُسودا ضبط ڪيا ويا. ١٩٧٢ع تائين هن جي غيبت ڪئي وئي ۽ هو گليءَ گليءَ ۾ خوار ڪيو ويو. هو بيمار هو ۽ هن جو ڪوئي علاج نہ ٿي ڪيائون. جڏهن لين پياٺو(Lin Biao) ملڪ سان غداري ڪئي ۽ فرار ٿيندي ماريو ويو، تڏهن ئي هن کي اسپتال ۾ علاج لاءِ داخل ڪيائون. ٻن سالن کان پوءِ هُو وري لکڻ لڳو. ١٩٥٤ع ۾ هن بيجنگ جي هڪ پوڙهيءَ زال سان پيٺ ڪئي آهي جنهن کي ستڏن جو سور هوندو آهي، ۽ ٢٦ سال پوءِ هُوءَ هن کي هڪ صحتمند ۽ خوش و خورم نينگريءَ وانگر لڳي رهي هئي. هُو رهائيءَ کان پوءِ ڏري گهٽ اڌ دنيا گهُمي چڪو آهي ۽ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ خاص طرح شڪاگو، فلاڊيلفيا، نيويارڪ، واشنگٽن، باسٽن ۽ انڊيانا جو ذڪر ڪيو اٿائين. دراصل اڪثر چيني ۽ روسي اديب هينئر آمريڪا جا دؤرا ڪرڻ ٿا چاهين ۽ اُنهن جي دولت جي جهرمر ڏسيءَ هنن جون اکيون جهادـورجي ويون آهن. اسان جيڪي ٽينءَ دنيا جا اديب آهيون، اُهي هنن کي حيرانيءَ سان ڏسي رهيا آهيون. ڇا، هُو اسان جو درد اڳي وانگر محسوس ڪن ٿا؟ مغرب ۾ تہ ڪائي اُميد نہ آهي. آمريڪا ۽ يورپ ٽيِٽينءَ دنيا ۾ آمريتن کي هٿيار ڏئي، اُنهن کي باربار نئين زندگي ڏئي رهيا آهن. دنيا ۾ اسان جا وڏي ۾ وڏا دشمن آهي آهن. پر اُنهن جا مخالف بہ تہ ساڳيا نہ رهيا آهن. عالمي جنگ جي خطري هنن جا پير پرا ڪري ڇڏيا آهن. ڇا اسان پنهنجو ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا، پنهنجو ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا؟

الڪنگ چليءَ جي ساحل تي ڪهڙو نہ چڱو نظم لکيو آهي:

”چولي، چوليءَ پٺيان اچي
پنهنجو اجهل حملو ڪري ٿي.
هر چولي پنهنجن پيرن پر ڪري ٿي
۽ لوڏيائي گجي پيدا ڪري، گم ٿي وڃي ٿي.
ائين ٿو لڳي ته پهاڙ جي مٿهن تي
ڪنهن چاقوءَ سان چير ڏنا آهن،
پر آهو اڃان تائين خاموش آهي
۽ ساڻو آهي پر مسڪرائي رهيو آهي
۽ سمنڊ ۾ گهوري رهيو آهي.“

اڄ منهنجون ڏيٺر، ياسمين ۽ ڊاڪٽر روحي، ۽ آنهن جا ٻار آيا. سارو گهر پکين جي پڃري وانگر چهچهائي رهيو آهي. هيٺ دڪان آهي، جتي رنگا رنگ پکي وڪري لاءِ رکيا آهن. شام جو ياسمين جي ڌيءَ، ڪنول، مون سان گڏ هيٺ چڪر ڏيندي، واري سان آنهيءَ دڪان اندر تــي هلي وئي، پکي ڏسي چيائين، ”بابا! اهڙا رنگين پکي ڪٿان آندا اٿائون؟ ڪراچيءَ ۾ پکي تـ ـ ڪونه ٿيندا آهن.“

”ڌيءَ، پکي ڪراچيءَ مان آڏامي ويـا آهن. باقي هـليون وڃي رهيون،“ مون هن کي جواب ۾ چيو، ”هي پکي اسان جـي ديس جا نه آهن.“

تن ڏينهن ڪان هينان وڊيو لئبرريءَ مان ورتل هرمن ووڪ Herman Wouk جي ناول تي ٺهيل ٽي-وي. فلم Winds of War جا ان ڪئسيٽ ڏسي رهيو آهيان. نهايت دلچسپ فلم آهي. ناول ته مون ١٩٧١ع ۾ پڙهيو هو، جڏهن اُن جو Fontana Books وارو ڇاپو ڇپيو هو. ناول ۾ اٽڪل هزار صفحا آهن. ان ۾ ٻي جنگ عظيم جون اُهي حالتون ڏيکاريل آهن جي وارسا (Warsaw) جي گهيراءَ سان شروع ٿيون ۽ جن جو انت پرل هاربر (Pearl Harbour) تي حملي ۾ ٿيو. ان ناول جو ٻيو حصو (War and Experience) جو ١٩٧٨ع ۾ شايع ٿيو هو ۽ اٽڪل ٻارنهن سؤ صفحن تي ٻڌل آهي، پرل هاربر ڪان هيروشيما تائين ٻي جنگ عظيم جي باري ۾ آهي، پر اُن جي باري ۾ شايد ڪائي فلم نه ٺهي آهي. سکر ۾ مان ڪورٽن ۾ ايترو رڌل هوندو آهيان جو مون کي وي. سي. آر. ڏسڻ لاءِ وقت ڪونه ملندو آهي. ڪراچيءَ ۾ ئي وي.سي. آر. تي فلمون ڏوڙ تي ڏسندو آهيان.

فلم ۾ ڏيکاريل نٽالي‌ءَ (Natalie) ۽ يهودي دانشور جئسٽروف (Jastrow) جا ڪردار ته دل تي نقش ٿي ويا.

پاڪستان ۾ ته هڪ به ڏسڻ جهڙي فلم نه آهي. هرڪوئي هندستاني فلمون ٿو ڏسي. ڪڏهن ڪڏهن آءٌ به سُميتا پاٽل، شبانه اعظمي، نصيرالدين شاهه ۽ اوم پوريءَ وغيره جون فلمون ڏسندو آهيان. سميتا پاٽل ته مون کي خاص وڻندي هئي. هن جي سانورڙي صورت گارگيءَ وانگر هئي جا ڀهرين چوڪري هئي، جا منهنجي زندگيءَ ۾ آئي هئي ۽ جنهن کي ڏسي مان ڪنهن پراڻي اردو شاعر جون هينيون شعر جهونگاريندو هوس، جو مان ڪنهن علي ڳڙهه مخزن ۾ اردو شاعريءَ جي انتخاب ۾ پڙهيو هو:

ديکهه کے سانولي صورت کس متوالي کي
گو مسلمان هون، بول اُٹها هون جے کالي کي.

سميتا پاٽل جي موت تي به مون کي ايترو ڏک ٿيو هو، جيترو پاڪستان ڪان پوءِ گارگيءَ جي لڏي وڃڻ تي ٿيو هو.

بهرصورت پاڪستان جـون سؤ فـي سيڪڙو بـور فلمون هونديون آهن ۽ هندستان جون پنجانوي فـي سيڪڙو. اميتاڀ بچن کان ته مون کي آلرجي آهي. هڪ پيرو هـن جي فلم ’ديوار‘ هلي رهي هئي. منهنجي گهر جي پاتين جون اکيون پردي تي کُتل هيون. غنڊن جـو جتو چاقن ۽ سائيڪلن جي زنجيرن سان اچي اسٽيويڊورن (Stevedores– جهاز تان مال لاهيندڙن چاڙهيندڙن) جي پوريءَ تنخواهه مان حصو گهريو. پر فلم جـي اهم ڪردار ورجيه انهن کي ڏونشا هٿي پچاڏـي ڪيڊيو. وجيه اميتاڀ بچن هو. ’ديوار‘ جهڙيون فلمون هڪ فريب ڏين ٿيون ته دنيا ۾ فوري انصاف آهي ۽ اهڙين فلمن ڪري هندستان ۽ پـاڪستان ۾ سئنيمائون چـڻ هڪ قومي جنون ٿي ويون آهن. ٻنهي ملڪن ۾ ڪيئي مووي ميگزنون نڪرن ٿيون. هندستان ۾ سرڪاري ملازم اداڪارن کـي ڪافي اهميت ڏين ٿا ۽ ڪجهه اداڪار ته سياستدان بڻجي ويا آهن. چڻ ته ماڻهو سئنيما جي پردي تي تصوراتي دنيا کـي سچو سمجهن ٿا. هندستان جون ڪي آرٽ فلمون، ’ارڌ ستيا‘ وغيره جهڙيون، مون کي پسند آهن، پر هيمامالنيءَ جهڙيون اداڪارائون، جي چڻ مارلن منرو جو نقل ڪن ٿيون، مون کي نـه وڻنديون آهن. اميتاڀ بچن، جو مرلان براندو (Marlon Brando) ٿيڻ جـي ڪوشش ڪندو آهي، مون کي اصل نـه آئڙندو آهي. هندستان وانگر پاڪستان ۾ بـه هن جا ڪيئي شائقين آهن پر مون کي هن جون فلمون بيزارڪنديون آهن. هونءَ ته گهڻو ڪري ساريءَ دنيا جو سئنيما ڏانهن رد عمل ساگيو آهي پر ايشيا، لاطيني آمريڪا ۽ آفريڪا ۾ ڪروڙين ماڻهو سئنيما جي الفاظ کان متاثر ٿين ٿا. انهيءَ جا سبب جدا جدا آهـن. ڪن کي اُها پنهنجي مفلسيءَ جي زندگيءَ مان فـرار ميسر ڪري ٿي. ڪي اُها ڏسي، روزانين پريشانين مان وقتي طور نڪري وڃن ٿا، ڪن لاءِ سئنيما تعليم آهي ۽ گنڀير سوچ لاءِ مواد پيدا ڪري ٿي. ڪن تي اُن جو چڱو اثر پوي ٿو تـه ڪن تي برو. ڪينيا کان ميڪسيڪو تائين هاليووڊ اثرانداز آهـي. سياسي ڦير گهير فلمون

آنساهي ٿـي ۽ فلمون سياسي ڦير گهير آڻساهين ٿيون. جي سئنيما صحيح ماڻهن جي هٿ ۾ آهي ته وڏو انقلاب آڻي سگهي ٿي. آرجينٽينا ۽ برازيل ۾ ملٽري حڪومتن جي خاتمي کان پوءِ سئنيما ۾ ڪافي فني خوبيون آيون آهن. پاڪستان ۾ اڳيئي سئنيما جو ڪارو مُنهن هو، ويتر وي. سي. آر. اُن جي ستياناس ڪري ڇڏي آهي. ڪراچيءَ ۾ سئنيماڻون ڊاهي آنـي شاپنگ سينٽر کوليا اٿاڻون جتي دنيا پـر جون سمگل ٿيل شيون کليو کلايو ملن ٿيون. فـلپينس ۾ جو ڦيرو آيو آهي، ان جي باري ۾ ڪيئي فلمون ٺهي رهيون آهـن، جن ۾ مارڪوس جي انڌيرنگريءَ جي عڪاسي ڪئي وئي آهي. جيتوڻيڪ پاڪستان ۾ مارشلءلا جي خلاف هڪ بـه فلم نـه ٺهي آهي ڇو تـه جنرل ضيا اڃان ساڳي گهٽ ٻوساٽ جاري رکيو اچي، مرکو سينسر بورڊانگريزيءَ جون فلمون ڪٽريءَ حد تائين سينسر ڪيو ڇڏي.

پاڪستان ۾ فلمـي صنعت جـي تـرقي فقط تـرقي پسند ۽ تعقل پسند جمهوريت ۾ ٿي سگهي ٿي. نـه تـه هـي اسلام اسلام ڪندڙ فلمي صنعت کي ٺهوڙي نيندا. گوئرنگ چوندو هو ته "مان جڏهن آرٽ جو نالو ٻڌندو آهيان ته منهنجو هٿ پستول جي ناليءَ ڏانهن ويندو آهي." مـون کي جنرل ضيا ۽ گوئرنگ جي ذهنيت ۾ ڪوئي فرق نظر نه آيو آهي. مسوليني‌ءَ هڪ ڀيري چيو هو:

Let us beat the refractory skulls with resounding blows.

('اچو ته سرڪش کوپڙين تي گونجندڙ ڌڪ هڻون.')

هر صحيح دماغ ماڻهوءَ کي ٽي. وي. ۽ ريڊيو تـي جنرل ضياءَ جو آواز هڪ فاشسٽ جـي ڀرپور ضرب وانگر لڳندو آهـي. جيستائين هو ۽ اُن جا حواري آهن تيستائين هڪ به چڱيءَ فلم جو ٺهڻ ناممڪن آهـي. اندرون سنڌ پوليس کـي جنهن وقت مفت ۾ ڪئسيٽ نه ٿا ملن يا منٿلي (ماهوار رشوت) نـه ٿي ملي تـه هو هندستاني ۽ انگريزي فلمن جا وڊيو ڪئسيٽ ضبط ڪري وڃن ٿا. مارشلءلا جي هئڻ کان پوءِ به پاڪستان هڪ پوليس اسٽيٽ آهـي،

جنهن ۾ چئي ته ڪوئي قانون نه آهي. پوليس آفيسر ماڻهن جون جيپون ۽ سوزوڪي گاڏيون ضبط ڪري فوج کي ڏئي ڇڏين. تازو سکر ۾ هاءِ ڪورٽ ۾ هڪ رٽ پٽيشن داخل ٿي ته ’پوليس هڪ وڪيل جي سوزوڪي کڻي وئي آهي ۽ اها هن کي موٽائي ڏني وڃي!‘ جج صاحب آرميءَ جي هڪ ڪرنل کي گهرايو، هن کي ڪافي دڙڪايو ۽ سوزوڪي واپس ڪرائي. بهرصورت ڪرنل چيو ته اهو ڪم پوليس جو آهي. ائين ٿو لڳي ته مارشل لا هٽي وڃڻ کان پوءِ به هتي مارشل لا لاڳو آهي.

هانگ ڪانگ ۾ نيون فلمون نهي رهيون آهن ته جڏهن ڏهاڪو سالن کان پوءِ بيڊڪيٽ ختم ٿئي تڏهن هانگ ڪانگ جا رهواسي چين سان تهذيبي رابطو رکي سگهن. آمريڪا ۾ Vietnam War Story فلم جي پردي تي اچي چڪي آهي، پر هتي ان جا ڪئسيٽ نه پهتا آهن. ائين ٿو لڳي ته آمريڪي، ويٽنام جو ڏک پچائي ويا آهن. ويٽنام جي جنگ ۾ آمريڪا جي هار تي ڪيئن نه هاليووڊ خاموش رهيو آهي! هاڻي ان موضوع تي به فلمون Platoon ۽ Full Metal Jacket نڪتيون آهن پر انهن جا ڪئسيٽ اڃا هتي نه پهتا آهن. آمريڪا ۾ بيون به فلمون نهي رهيون آهن جن ۾ ويٽنام ۾ آمريڪا جي ڪردار تي پردو وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ۽ ويٽنام ۾ آمريڪا جي دست اندازي لاءِ سبب گهڙيا ويا آهن.

برازيل ۾ ١٩٨٥ع ۾ ملٽري حڪومت جو خاتمو ٿيو. فوج بئرڪن ۾ موٽي وئي. اُتي ڪافي آرٽ فلمون نهيون آهن، جن کي يورپ ۽ آمريڪا ۾ ڪافي اهميت ڏني وئي آهي. افسوس، جو هتي اهڙيءَ فلم جو امڪان نه آهي.

سنڌيءَ ۾ ٽي. وي. ته ڪجهه ڏسڻ جهڙي آهي. باقي سئنيما جون فلمون بيڪار آهن. عبدالقادر جوڻيجو ۽ نورالهديٰ شاهه اردوءَ ۾ لکي رهيا آهن. ڪاش! ڪنهن وقت ڪنهن پروڊيوسر کي اينتري جرأت ٿئي، جو هو سنڌ جي جدوجهد کي پردي تي آڻي سگهي!

اسان پنهنجو تشخص برقرار رکڻ لاءِ ڪيترو نه سنئو آهي! نه ڄاڻان سنڌ جا Mass media (عوامي وسيلا) ڪڏهن سنڌ جي عوام لاءِ ڪم ايندا!

رات جا ٻي لڳا آهن. دريءَ مان ايڪڙ ٻيڪڙ ڪار رستي تي ويندي نظر ٿي اچي ۽ ان جي روشنيءَ تي ننڍا ڪڙيون اکيون کولي وڃن ٿيون. ڪاش، ڏينهن رات ۾ ڇهائوي ڪلاڪ هجن! وقت ڪيترو نه تيزيءَ سان گذري وڃي ٿو!

اڄ فقير محمد لاشاري پنهنجو ڪتاب 'ڌرتيءَ جي دانهن' ڏئي ويو. اڳ هن مون کي پنهنجو ڪتاب 'سگهارو هماليه، هيڻا ماڻهو' ڏنو هو، جو هن پنهنجي نيپال جي سفر جي باري ۾ لکيو آهي. فقير محمد لاشاري سنڌيءَ جو نوجوان اديب آهي. جنهن جو مطالعو ڪافي وسيع ۽ سياسي شعور گهرو آهي ۽ هو ڪافي وقت محمد ابراهيم جويي جي صحبت ۾ رهيو آهي. هو پيشه ور صحافي آهي ۽ روزاني 'هلال پاڪستان' ۾ ملازمت ڪندو آهي ۽ ان جو هفتيوار ادبي شمارو هن جي نظرداريءَ هيٺ نڪرندو آهي. هن چاهيو ٿي ته هڪ پوري ڪتاب جيترو منهنجو انٽرويو وٺي ۽ سوچيائين ٿي ته هو سوڪن سوال مون کي ناهي ڏئي، جن تي سوچي مان ڪيس جواب ڏيان. مون کي اها ڳالهه پسند آئي. تازو مون سارتر جي انٽرويو تي هڪ ڪتاب پڙهيو هو، جو سيمان دي بوا هن کان ورتو هو، جنهن ۾ سياست، معاشيات، بين الاقوامي معاملات، ادب، فلسفي، فن وغيره تي هن پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو هو. مون فقير محمد کي چيو ته هو ڀلي سوچي ڪري سوال لکي اچي. اڳ به فقير محمد منهنجو انٽرويو ورتو هو، جو منهنجي ڪتاب

’خط، انٽرويو ۽ تقريرون‘ ۾ شايع ٿي چڪو آهي ۽ جنهن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري مرحب قاسميءَ اردو رسالي ’تخليق‘ جي سنڌي ادب شماري ۾ شايع ڪرايو آهي، جو لاهور مان ڇپيو آهي. رسالي جي سرورق تي مسرت مرزا جي تصوير آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته ڀٽ شاهه جو مينار چنڊ تائين پهچي چڪو آهي ۽ ٻه پکي چنڊ ڏانهن اڏري رهيا آهن پر اڃان تائين پهچي نه سگهيا آهن. مسرت ۽ مرحب ٻئي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهائيندڙ هيون جنهن سان منهنجون واقف ٿيون هيون. رسالي جي پهرئين صفحي تي منهنجي اڪيلي تصوير ۽ مسرت ۽ مرحب ۽ ڪجهه دوستن سان ٻيون تي تصويرون آهن. اهو رسالو جنهن ۾ اٽڪل ڇهه سؤ صفحا آهن، مون فقير محمد کي ڏيکاريو. مرحب قاسميءَ انٽرويو جو عنوان ’هڪ شاعر، هڪ شخصيت، هڪ تاريخ- شيخ اياز‘ ڏنو آهي ۽ انٽرويو جي ترجمي کان اڳ هڪ صفحو پاڻ لکيو اٿائين، جنهن جي شروع ۾ لکيو اٿائين: ”شيخ اياز- صرف هڪ نالو نه آهي، هڪ شاعر نه آهي، هڪ اديب نه آهي، وڪيل نه آهي بلڪ هڪ تاريخ آهي، هڪ دؤر آهي، زبان جو سفير ۽ انسان جي ڪرب ۽ آگهيءَ جو آواز آهي.“

فقير محمد، رسالي ۾ انٽرويو تي پيش لفظ پڙهي چيو ته پيش لفظ ان ڪري وڌيڪ اهميت ٿو رکي، جو رسالو لاهور مان شايع ٿيو آهي ۽ اردوءَ ۾ چوٽيءَ جو رسالو آهي ۽ اُن ۾ اوهان کي انسان جي ’ڪرب ۽ آگهيءَ جو آواز‘ ڪوٺيو ويو آهي.

فقير محمد ٻه اڍائي ڪلاڪ ويٺو هو ۽ هن سان ڪافي موضوعن تي گفتگو ٿيندي رهي. هو ’هلال پاڪستان‘ جو هفتيوار ادبي حصو ٻه ڪٽي آيو هو، جنهن ۾ ڪنهن ’آتراڌيءَ‘ جي فرضي نالي سان شايع ٿيل مضمون ۾ لکيو هو ته گورباچوف روس جي باري ۾ اهي ڳالهيون هاڻي مڃي ٿو، جي شيخ اياز پنجويهه سال اڳ پنهنجي ڪتاب ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ ۾ لکيون هيون. فقير محمد سان گفتگوءَ ۾ مون هيٺيون ڳالهيون ڪيون:

۱- وقت، ذات جي وڏي پرک آهي. ڀٽائي ٻه سؤ سالن کان وڌيڪ زنده رهيو آهي ۽ هن دؤر ۾ به اسان کي اُتساهي رهيو آهي.

۲- جيڪڏهن ڪوئي شاعر سؤ امر سٽون ڇڏي، جن کي ٻه سؤ سال وقت مٽائي نه سگهي، ته هو عظيم آهي. شيڪسپيئر سؤ کن امر سٽون ڇڏيون آهن. ڀٽائيءَ سؤ کان به وڌيڪ ڇڏيون آهن.

۳- پنهنجي دؤر جي تحسين ادب جي عظمت جو معيار نه آهي. پنهنجي دؤر ۾ ته برنارڊ شا جي جنتري ساراهه تي هئي، اوتري ورلي ڪنهن اديب جي ٿي هوندي. ڪنهن هن کان پڇيو هو ته دنيا ۾ وڏا ماڻهو گهٽا ٿيا آهن، ته هن جواب ڏنو هو ته ”ڪُل نوَ (۹)“- پوءِ پنهنجو نالو نوَ ڀيرا ورجايو هئائين- جارج برنارڊشا، جي-بي شا، جي برنارڊشا وغيره، يعني دنيا ۾ فقط هڪڙو وڏو ماڻهو هو ۽ اهو هو پاڻ هو. جڏهن هو مري ويو ته ماڻهو هن کي ٻور سمجهڻ لڳا ۽ شايد هن جي موت کان پوءِ اڄان نائين هن جا ڪتاب ٻيهر نه ڇپيا آهن.

۴- مون کي به جڏهن ٻه صديون پرکينديون تڏهن ئي فيصلو ڪري سگهبو ته منهنجي شاعري زنده جاويد آهي يا نه؟ (ان تي فقير محمد لاشاريءَ چيو ته هاڻي دنيا گهڻوئي بدلجي وئي آهي ۽ شاعريءَ جي پرک لاءِ ٻه صديون ضروري نه آهن. ويهه پنجويهه سال ئي ڪافي آهن. مون هن سان اتفاق نه ڪيو.)

۵- جڏهن مان وائيس چانسيلر هوس تڏهن منهنجو پي.اي. عطا محمد، مون وٽ ٻيءَ ٽپال سان گڏ جنرل ضياءالحق جو خط به کڻي آيو هو جنهن ۾ هن مون کي لکيو هو ته منهنجو شاهه جي رسالي جو اردوءَ ۾ منظوم ترجمو هن جي ميز تي پيو آهي ۽ اهو ڏسي هو عجب ۾ پئجي ويو آهي ته شاهه ۽ علامه اقبال جي پيغام ۾ ڪيڏي هڪجهڙائي آهي، ۽ وڌيڪ لکيو هئائين ته ڇاڪاڻ جو مون کي ٻنهي ٻولين تي عبور آهي، انڪري جي مناسب سمجهان ته علامه اقبال جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيان. اهو خط اڄان مون وٽ موجود آهي. مان خط پڙهي ٿڪ ڏنو. اوچتو مون کي

عطا محمد جي موجودگيءَ جو احساس ٿيو، جو واٽڙو ٿي مون کي ڏسي رهيو هو ۽ مان خاموش ٿي ويو هوس.

٦ـ جڏهن شاهه جي رسالي جو ترجمو شايع ٿيو هو تڏهن مون ڊاڪٽر بلوچ جي اصرار تي اهو ايوب خان کي پيش شاهه تي پيش ڪيو هو. ايوب خان مائڪرو فون جي سامهون بيٺو هو ۽ مون کان پڇيو هئائين: ”ڪٿان جا رهندڙ آهيو؟“ مون جواب ڏنو، ”سنڌ جو.“ هن شايد ائين سمجهيو هو ته مون هن جو سوال نه سمجهيو آهي. سو وري پڇيو هئائين: ”ڪٿان جا رهندڙ آهيو؟“ مون هن کي وري جواب ڏنو، ”سنڌ جو.“ ان تي ايوب خان غصي سان پڇيو هو: ”سنڌ ته وڏو علائقو آهي، ڪهڙي شهر جا رهندڙ آهيو؟“ مون جواب ڏنو هو ”سکر جو.“ اها گفتگو مائڪروفون ذريعي ڇوڏاري ڦهلجي وئي هئي ۽ ٻئي ڏينهن تي ’عبرت‘ روزانيءَ ۾ پهرئين صفحي تي مٿان ڏني وئي هئي. ايوب خان سنڌ جو نقشو مٿائي ون يونٽ ٺاهيو هو ۽ هن کي ”سنڌ“ جي نالي تي ئي غصو ٿي آيو. مون اهو چڱيءَ طرح ڄاتو ٿي. هو مون کان قد ۾ وڏو هو ۽ جڏهن ٻئي هٿ ڏئي مون سان ڪجهه جهڪي مليو هو ته مون هڪ هٿ پنهنجي ٻنيءَ پنيان ڪري هن کي ٻيو هٿ ڏنو هو. هٿ ڏيندي نڪتل فوٽوگراف بـ منهنجي البم ۾ آهي ۽ غالباً ’نئين زندگيءَ‘ ۾ ڇپيو هو. ان وقت ڀٽو صاحب ايوب خان جو وزيرخارجه هو ۽ ايوب خان جي پرسان ويٺو هو. هن منهنجي انهيءَ روش کي شعوري سمجهيو، جا هن کي بڇڙي لڳي. ٿوريءَ دير ۾ ڪنهن ماڻهوءَ مون کي چيو: ”ڀٽو صاحب توهان کي سڏي رهيو آهي.“ مون هن کي چيو تہ ”تون ڀليو آهين، ڀٽي صاحب ٻئي ڪنهن کي سڏيو هوندو. ڀٽو صاحب مون سان اڳ ڪڏهن بہ نہ مليو آهي.“ هو ڀٽي صاحب وٽ موٽي ويو، هن سان ڪجهه ڳالهائي، وري مون وٽ موٽي آيو ۽ چيائين ته ”ڀٽو صاحب اوهان کي ئي سڏي رهيو آهي.“ مان ڪرسيءَ تان اٿي ڀٽي صاحب وٽ ويس ۽ هن کي چيم: ”سائين، اوهان مون کي سڏيو آهي ڇا؟“ ”نه“، ڀٽي مون کي اڇاترو ڏسي

جواب ڏنو، ”مون تہ زيب عاقليءَ کي سڏيو.“ مون دل ۾ چيو: ”افسوس آهي تون بہ مون کي ٻين شاعرن وانگر شاعر ٿو سمجهين. تون بہ مون کي نٿو سڃاڻين!“ ۽ پوءِ ڪيئي سال گذري ويا، پڻي مون کي سڃاتو پر اُن وقت ڏاڍي دير ٿي وئي هئي.

٧- چا، هي ڄوڻي آهي، اميرخسروءَ ۽ ليونارڊو ڊا ونچيءَ جي نالي کان واقف آهن؟ چا، هو ڄاڻن ٿا تہ آهي پنهنجي دؤر جي بادشاهن کي ڪيتري اهميت ڏيندا هئا؟ چا، هو فن جي پائندگيءَ ۽ پنهنجي فنا پذيريءَ کي ڄاڻن ٿا؟ تڏهن تہ پڻائيءَ نور محمد ڪلهوڙي جي مٿائي درياهہ ۾ ٿڦي ڪري ڇڏي هئي. اُن ۾ سچ پچ زهر تہ ڪانہ هئي، پر اُها مٿي زهر جي علامت ضرور هئي. پڻو، سيزر وانگر هو، لِبنن وانگر نہ هو، هن سوشلزم جو نعرو اِن ڪري هنيو، جو ان نعري عوام کي آڀاريو ٿي. مون پڻي صاحب سان وقت تہ ٿورو گذاريو آهي پر پوءِ بہ چاهيان ٿو تہ هن جي عظيم‌الشان شخصيت تي هڪ ڪتاب لکان.

٨- آمريت کان مون کي ڪيڏي نہ نفرت آهي. پر منهنجي عمر اُها نہ آهي تہ مان اُن جي خلاف ڪلاشنڪوف کڻان. منهنجا هٿيار ٻيا آهن. منهنجو هر لفظ هڪ گولي آهي جا دشمن جي سيني مان پار وڃي ٿي. منهنجي ٻولي منهنجو اسلح خانو آهي.

٩- مان شعر و ادب جي معاملي ۾ نهايت نهٺو آهيان، پر شاعرن ۽ اديبن ۾ نهايت مغرور سمجهيو ويندو آهيان. دراصل مان مغرور نہ آهيان ۽ منهنجي خوداعتماديءَ کي غرور سمجهيو ويندو آهي. سمرسيٽ مام چوندو هو تہ ”نهٺائي، فنڪار جي روح جو فالج ٿئي ٿي.“ پنهنجي پيش رو ۽ پنهنجن همعمر شاعرن جو قدر ڪان مان نهايت سخنيءَ سان ماپيندو آهيان. جڏهن مان ڊي.جي. ڪاليج ۾ پڙهندو هوس تہ سنڌي سرڪل جي هڪ ميڙ ۾ مون چيو هو تہ مان شاهہ لطيف کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ سنڌي شاعر کي نہ ٿو مڃان، ۽ ايستائين چيو هو تہ باقي شاعر ڪي بہ ٽي سٺون پڙهي جهڙيون ڇڏي ويا آهن ۽ ڪي تہ بہ ٽي بہ نہ ڇڏي سگهيا

آهن. مولانا محمد گراميءَ جڏهن منهنجي شاعريءَ تي 'مشرقي شاعريءَ جا قدر' مضمون لکيو تڏهن هن مون کي ٻڌايو هو تہ هن شاعري ڇڏي ڏني هئي، ڇو تہ اها هن جي وس جي ڳالهہ نہ هئي. هن اهو بہ ٻڌايو هو تہ جڏهن هو جميعت الشعرا جو ميمبر هو، تڏهن شاعر مصرع طرح ڏسي، سارا اردوءَ جا ديوان ڪولهندا هئا ۽ ان ساڳئي قافيہ ۽ رديف تي لکيل غزل ڏسي، پنهنجو سنڌي غزل لکندا هئا ۽ نہ رڳو رسمي خيال ٻين جي اردو غزلن تان وٺندا هئا پر قافيہ بہ انهن تان کڻندا هئا. روايت هنن جي ميرن ٻارڙن هٿن ۾ آڇهاڻل موم تيءَ وانگر هئي. مولانا گراميءَ جو خيال هو تہ شاعر، جي واقعي شاعر آهي، تہ هن جي شاعريءَ جي زد ۾ ساري ڪائنات آهي ۽ شاعريءَ لاءِ نهايت وسيع مطالعو ۽ مشاهدو گهرجي، جيئن پنهنجي دؤر ۾ شاهہ لطيف ڪي هو.

ابراهيم خليل ۽ واصف وغيره کي مان شاعر ئي نہ سمجهندو هوس. هو فقط تُڪ بند هئا. اردوءَ ۾ اهڙا غزل گو شاعر لکنؤ ۽ دهليءَ جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ پيدا ٿيا هئا. انهن کان چڱو شعر تہ خوشنودي لکندي هئي جا رامپور جي نواب جي داشتہ هئي ۽ هن جي دربار ۾ ڳائيندي هئي. پاڪستان کان پوءِ اردو اديب اشرف (ڪامريڊ شرف جو ڀاءُ) ۽ مان نيپئر روڊ تي هن جي ڪوٺيءَ تي ويندا هئاسين ۽ هن جي واتان هن جو هيٺيون غزل ٻڌي حيرت ۾ پئجي ويندا هئاسين:

خطا معاف، يہ الزام آپ پر تو نهين
شکايتِ غمِ دؤران هے ناگوار نہ هو
غمِ حيات سے تنگ آگئي هون خوشنودي
کرم بهي کيجئے اتنا کہ مجهہ پہ بار نہ هو.

١٠- مان شعر ۽ ادب جي اڳيان نهايت ننڍو آهيان. هر نئين ڪتاب لکڻ وقت مون کان اهو وسري ويندو آهي تہ مون اڳ بہ ڪجهہ لکيو آهي. ائين لڳندو آهي تہ مان زندگيءَ ۾ ٻهرڊون پيرو لکي رهيو آهيان ۽ منهنجو پنڌ ڏاڍو پري آهي، ڏاڍو پري آهي.

١١- ڀٽائيءَ چيو آهي:

جي تون بيت ڀانئين، سي آيتون آهين
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي.

غالب به ساڳي ڳالهه ڪئي آهي:

آتے هين غيب سے يه مضامين خيال مين
غالب صرير خامه نوائے سروش هے.

ساڳي ڳالهه انگريز شاعر William Blake، Eternal Moment ۽ Divine Vision جي باري ۾ چئي آهي.

وليم بليڪ اِنهيءَ نظريي جو مخالف هو ته شاعري ياد گيريءَ ۾ پيدا ٿئي ٿي، يادگيري ٿي هڪ نظم کي صورت ڏئي ٿي، يادگيريءَ مان ئي شاعر تصور اُڀاري ٿو، جو مخصوص اظهار ۾ بدلجي وڃي ٿو. وليم بليڪ کي بيڪن (Bacon) جي فلسفي کان نفرت هئي. هو سترهين صديءَ جي ذهني انقلاب ۽ ارڙهين صديءَ جي فلسفہ محسوس پسنديءَ (Sensationalism) جو مخالف هو ۽ همعصر سائنس جي ماديت پرستيءَ جو قائل نه هو. غالب وانگر وليم بليڪ لاءِ به فرشتا غيب مان ابدي مضمون شاعر جي ڌيان ۾ آڻيندا هئا. عيسيٰ چيو آهي ته هو ڪلام الاهي پنهنجن ناپاڪ چپن سان ٻيستائين ادا ڪري نه سگهندو هو، جيستائين ڪوئي فرشتو هن جي چپن کي برندڙ انگرن سان پاڪ نه ڪندو هو.

ان جي برعڪس ٻيا چون ٿا ته شاعر جو وجدان (Inspiration) هن جي ذهني عدم توازن (disequilibrium)، خوابن ۽ لاشعوري مشغوليءَ جي پيدائش آهن. افلاطون هڪ ڀيري چيو هو ته "جنهن کي به روح ۾ ديوانگي نه آهي تنهن کي Muses (شعر جي ديوين) جي دروازي تي اچي سوچڻ گهرجي ته هو مندر ۾ گهڙي سگهندو يا نه، مان چوان ٿو ته هن کي اندر اچڻ نه ڏنو ويندو." شيڪسپيئر به ديوانن، عاشق ۽ شاعر ۾ هڪجهڙائي ڳولي هئي. شيلر به ساڳي ڳالهه ڪئي آهي. ان ديوانگيءَ کي عارضي ديوانگي چيو ويو آهي يا ديوانگيءَ جي صورت چيو ويو آهي.

پهرئين امڪان تي مون توجه نه ڏنو آهي پر مان ڪنهن حد تائين نه رڳو ٻئي امڪان جو قائل آهيان پر عيني شاهد به آهيان. مئي ١٩٨٨ع ۾ مون ڇهه سؤ ڪن بيت لکيا هئا، جن ڪي ٿـر جو پس منظر آهي. مان ٿر ۾ ١٩٦٣ع ۾ ويو هوس ۽ وري نه ويو آهيان. آهي بيت پنجويهه سال منهنجي روح ۾ ترسيل هئا ۽ اوچتو شب برات جي روشنين وانگر ظاهر ٿي پيا. مان صبح جو ٤ بجي کان ٦ بجي تائين لکندو هوس ۽ پـوءِ وهنجي سهنجي عدالتن ۾ ويندو هوس ۽ شام تائين پنهنجي ڪاروبـار ۾ مصروف رهندو هوس. رڳو خميس جو پوين اڌ ڏينهن ۽ جمعي جو سارو ڏينهن لکندو هوس. ۽ مون کي دنيا ۽ مافيها جي خبر نه رهندي هئي. اهي بيت مينهن وانگر ايندا هئا، اوچتو ئي اوچتو گذريل مشاهدو، مطالعو ۽ تجربو روپ وٺندو هو ۽ مان حيران ٿي پنهنجي نوٽ بڪ کي ڏسندو هوس ته اهي بيت مون لکيا آهن! ڪڏهن ڪڏهن ته مون کي اڌ رات جو جاڳ ٿي ويندي هئي ۽ مان قلم ۽ ڪاغذ کڻي ڪجهه بيت لکي سمهي پوندو هوس ۽ ڇئين بجي پيهر جاڳندو هوس ته مون کي اهو ياد نه رهندو هو ته مون ننڊ مان اٿي ڪجهه لکيو آهي، جيستائين لکيل ڪاغذن تي منهنجي نظر نه پوندي هئي. مان ڪوئي خواب گرد (Somnam-bulist) نه آهيان پر پوءِ به اهڙا خواب ۾ رچيل شاعري هڪ حقيقت آهي. پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته شاعر تي پنهنجي اردگرد جو، پنهنجي ماحول جو، پنهنجي ديس ۽ دنيا ۽ ان جي عوام جو اثر نه ٿو پوي. وليم بليڪ نه رڳو هڪ ڪشف وارو انسان هو پر هڪ انقلابي به هو، جنهن ٻئي هڪ انقلابيءَ کي انگلنڊ مان فـرار ٿيڻ ۾ مدد ڪئي هئي ۽ ان لاءِ هن تي مقدمو به هليو هو. هو هيٺئين وچولي طبقي ۾ پيدا ٿيو هو، ڪاٿي صنعت هن جـي روزگار جو ذريعو هئي ۽ ان وقت لنڊن ۾ صنعتون ترقي ڪري رهيون هيون. مون هن جو هڪ شعر سچل سرمست تي تقرير ڪندي درازا ۾ پڙهيو هو:

مان هر گهٽيءَ ۾ ڦران ٿو
جتان ٿيمس ندي وهي ٿي،

۽ جنهن به چهري کي ڏسان ٿو
ان ۾ ناتواني ۽ غم ڏسان ٿو.

ان نظم ۾ وليم بليڪ اسان کي انهيءَ همعصر انگريز شاعر وانگر لڳي ٿو، جنهن کي انگلنڊ جي دارالحڪومت ۾ ڪنهن خلا جو احساس ٿئي ٿو ۽ زير زمين برقي ريل ۽ پُرهجوم رستا جهنم وانگر لڳن ٿا. ساڳيءَ طرح ٽي. ايس. ايليٽ جو آهو تصور، جو ڊانٽي ۽ بودليئر کان متاثر آهي، جڏهن هو لکي ٿو:

"موهوم شهر
سياري جي پاڪ ۾ ناسي ڌنڌ هيٺان:
لنڊن جي پل تان هڪ هجوم وهي رهيو آهي
مون کي معلوم نه هو ته موت ايترن کي نهوڙي ڇڏيو آهي."

مٿين سٽن مان ظاهر آهي ته بورجوازيءَ جي دنيا لاءِ وليم بليڪ ۽ ٽي. ايس. ايليٽ، ٻنهي ۾ نفرت ملي ٿي.

اهو ممڪن نه آهي ته شاعر جي لاشعور تي هن جي شعور جو اثر نه ٿئي. مون بار بار چيو آهي ته شعر جي تخليق ئي هڪ پراسرار ڳالهه آهي، پر پوءِ به شاعري شاعر جي مشاهدي، مطالعي ۽ تجربي جو نتيجو ئي آهي. ويهين صديءَ پنهنجي ديس ۾ ۽ عالمي سطح تي ڇا ڇا نه ڏٺو آهي! ڪيڏا نه لاهه چاڙهه، ڪيڏي نه سماجي ڪشمڪش، ڪيڏيون نه جنگيون ۽ انقلاب، جوانمرديءَ ۽ انسان دوستيءَ جا ڪارناما، ڪيترئون نه انسان دشمن ڪارروايون، جوهري بم، ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦرندڙ مصنوعي سيارا (Sytellites)، زندان جي سيخن پٺيان ظالمن جي زنجيرن ۾ جڪڙيل انسان ۽ خلا ۾ پرواز ڪندڙ پکين کان هزارين ڀيرا وڌيڪ تيز خلاباز! ڇا، ان مشاهدي جو شاعر جي شعور تي اثر نه ٿيندو! ڇا جيڪي اسان جي ديس ۾ ٿيو آهي، دلين جون جُدايون، محبتن ۽ رفاقتن جا ورهاڱا، خونريزيون، زالن جا ڪپيل ٿڻ ۽ ڪوڙيل مٿا، آبهن جا سنگينن تي اڇلايل بدن، ريل گاڏين تي حملا، سرحدن تي ننگا، ٻڪايل، لٽيل ڦريل قافلا، فوجي تانهي شاهيون، ڪتابن تي بندشون، نظربنديون، قيد،

سياسي قتل، مذهب جي آڙ ۾ هر آزاديءَ جي گهٽ ٿيندي، ڌرتيءَ جي دلالن جي ڇهري تي سرخوشي، افسرشاهيءَ جي ڦرلٽ، لوٽ ڪسوٽ، ڇا اهو سڀ شاعريءَ تي اثر نه وجهندو؟ شاعر گونگا، ٻوڙا ۽ انڌا ته نه هوندا آهن! مون به فيض وانگر ڏٺو آهي ته مغرور حسينائن جا برف جهڙا جسم ڪيئن نه گرم هٿن جي حرارت ۾ پگهرجي ٿا وڃن*. پر ڇا پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ گم ٿي، انسان اهو ڏک درد وساري ٿو سگهي جو هن جي چوڌاري چيخون ڪري رهيو آهي؟ نه، ڌرتيءَ جون دانهون منهنجي رڳ رڳ ۾ سمائجي چڪيون آهن. ٻاهران ڏسجي ته منهنجي شاعري الهام وانگر لڳي ٿي. شايد ٿي دنيا جي ڪنهن شاعر ايتري دنيويءَ مصروفيت هوندي ايتريءَ تيزيءَ سان لکيو هوندو. پر پوءِ به منهنجي شعور ۽ تحت الشعور ۾ اهي مشاهدا ۽ تجربا آهن، جي منهنجا آهن، جي مون کي پنهنجي ديس ۽ ڌرتيءَ کان مليا آهن ۽ جي سالها سال رچي ريتا ٿي، اٻڙڪا کائي، ڪنهن چشمي وانگر ظاهر ٿين ٿا ۽ گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ هن صدين کان خشڪ ڌرتيءَ کي سرسبز ڪندا وڃن ٿا. نه، مون وٽ آيتون نه آهن، بيت آهن ـــ بيت، جن جو ظهور هن ڪائنات وانگر پُراسرار آهي، پر پوءِ به اهي هن ڌرتيءَ سان واڳيل آهن، ان جي دک سک جو پرلاءُ آهن، پنهنجي روحانيت جي باوجود مادي آهن، هن ڌرتيءَ جي مٽي آهن ۽ اُن وانگر امر آهن.

١٢ ـ اقتدار جا ابا ڪغنايا ويا آهن ۽ اُنهن جا ڪفن به پُٽا ٿي پُري چڪا آهن پر ادب ۽ آرٽ کي زندگيءَ جاويد ملي آهي. انگريز برصغير مان تپڙ ويڙهي ويا، پر غالب اڃان تائين زنده آهي. هتي هاءِ دوس مچائيندڙ جي ڳيا نه ٿيا ته تپڙ ضرور ويڙهي ويندا پر پٽائي آتي ٿي رهندو، اُن جي شاعريءَ کي لهر لوڏو ڪونه آهي. انگريز سامراج ختم ٿي ويو آهي پر شيڪسپيئر جي وطن ڏانهن اڪيچار

---

* کيسے مغرور حسيناؤن کے برفاب سے جسم
گرم هاتهون کي حرارت سے پگهل جاتے هين. (فيض)

ويندا ٿا رهن. پشڪن جي مجسمي وٽ روز تر و تازه گل نظر اچن ٿا؛ زار مٿي ٿي ويو، ان جي قبر جو نالو نشان نه آهي.

اج صبح جو ننڊ مان پنجين بجي جاڳ ٿي. هٿ منهن ڌوئي دريءَ مان ٻاهر ڏٺم ته اوپر هڪ گلاب وانگر ٽڙندو ٿي ويو. لفٽ ۾ هيٺ لهي پنڌ ڪلفٽن تي هليو ويس. رستي تي سوچيندو ويس ته مون دنيا جا وڏي ۾ وڏا ذهن اٿلايا آهن، پر آهي سمجهي ڪيترو سگهيا آهن؟ هڪ پيري پٽي صاحب چيو هو: ”شيخ! هن سنڌالاجيءَ تي سرڪار جا پنجاه لک رپيا لڳا آهن پر ان ۾ ڪٿا ته رکو ڳجهڙا ۽ اجرڪ ڪيا آئو؟ ان مان ڪهڙو ڪم وٺندين؟“

”توهين مدد ڪيو ته مان وڏو ڪم وٺي ٿو سگهان“ مون چيو.

”ڪهڙو؟“ هن پڇيو.

”مان ان ۾ ‘Translation Bureau’ کولڻ ٿو چاهيان ۽ دنيا جا ٿي سؤ ڪلاسڪ، سقراط ۽ افلاطون کان وٺي اج تائين، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائڻ ٿو چاهيان ته جيئن سنڌي ٻار آهي نندي هوندي ئي پڙهي سگهن ۽ جڏهن انٽرميڊيئيٽ ۾ اچن، تڏهن برصغير جي هر قوم جي همعمر ٻارڪان هنن جو آء. ڪيو. (I.Q) زياده هجي، ڇوته برصغير جي ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اهي سڀ ڪلاسڪ ترجمو ٿيل نه آهن.“ مون هڪ ساهيءَ چيو.

”نيڪ آ. اليڪشن ٿي وڃي. ان ڪم لاءِ جيئن چوندين تيئن ڪندا سين،“ پٽي صاحب چيو.

پٽي صاحب کي شهادت نصيب ٿي ۽ آهو ڪم آتي رهجي ويو. اڄ مان سوچي رهيو هوس ته آهي ٿي سؤ ڪلاسڪ، جي مون

ترجمو ڪرائڻ ٿـي چاهيا، اُنهن جا مصنف هن سنسار کي ڪيترو سمجهي سگهيا هئا؟

سمنڊ جي ٿڌي هوا منهنجا ڦڦڙ ڦولي رهـي هئي. ڪراچي اڃان ننڊ مان نـہ اٿي هئي. رڳو ڪجهہ موٽرون رستي تان وڃي رهيون هيون. صديون ٿيون آهن پر دنيا ۾ ڪوئي فرق نہ آيو آهي. جنهن وقت ڪاليداس 'ميگهہ دوت' لکندو هو تنهن وقت وڪرما- جيت ننڊ ۾ کونگهرا هڻندو هو. اُن وقت بـہ اِهو آواز ايندو هو، جو اڄ بہ اچي رهيو آهي. "...ان وقت آهيان. مون کي 'تاريخ' بہ چيو ويندو آهي. مـان اوهان کي پچي پـورا ڪري ڇڏيندس. مان اوهان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيندس. اوهين پنهنجي انت تـي پهچي ڪجهہ بـہ نـہ آهيو، مٽي آهيو." اُن وقت بہ ماڻهو ننڊ ۾ کونگهرا هڻندا هئا ۽ ٻہ دوت جو اهو آواز ٻڌي نہ سگهندا هئا. تعجب آهي تہ ساري عمر اهو آواز منهنجي ڪنن ۾ گونجندو رهيو آهي ۽ جي ڪجهہ ننڊ گهٽي ڪندو آهيان تہ اهو آواز مون کي ڇڪي اُٿاريندو آهي. ڇا، مون ڪڏهن سوچيو آهي تہ مان ڇا ٿو چاهيان؟ ڇا، مون پنهنجي مُڪتي پاتي آهي؟ جي مان بـہ رڳو هڪ ڪلاڪ ٿيان تہ ڪهڙو فرق پوندو؟ آه! هاڻي مان رڳو ڪتاب ٿو لکان! ڪهڙي نہ پرپور هئي اها زندگي جڏهن مان زندان جي ديوارن پٺيان هوندو هوس. تڏهن بہ مان پرپور لکندو هوس، پـر اِهو سوال ڪڏهن نـہ پڇندو هوس تہ مون سنسار کي ڪيترو سمجهيو آهي. مون انگريزيءَ جون ڪجهہ سٽون دهرايون. ياد نہ آهي تہ اُنهيءَ شاعر جو نالو ڇا آهي؟ اُن بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي آهي، جيتوڻيڪ هن جي اظهار ۾ شدت نہ آهي:

Time is a harper who plays until you sleep.

ڪيڏو نہ واڳيل آهي، ڌرتيءَ سان منهنجو من!
مون کي پنهنجون هي سٽون ياد آيون:
مري پنهنجي موت ڪان، پنتي نهاريان
اکيون جئن ناريان، ٿر جي ٿڌيءَ ريت تي.

در تي گهنٽي وڳي، ڏٺم تہ شاهد هو. هُن گل ۾ شبو (Tube rose) جو ڇڳو ۽ سائين اختر حسين، رضيہ سيما، فيض محمد بلوچ ۽ بال جتيءَ جا ڪئسيٽ تحفي طور آندا هئا. هن کي معلوم آهي تہ مون کي لوڪ موسيقي ڏاڍي وڻندي آهي. هو شاعريءَ جا هيٺيان ڪتاب بہ کڻي آيو هو:

(١) ١٨ کان ٢٠ صديءَ تائين لتونيا جي شاعري: ڪتاب جو نالو The Amber Lyre آهي.

(٢) سرگي آرلوف جي شاعري، The Tender Muse

هن داغستان جي مشهور شاعر رسول حمزاتوف جي آتم ڪهاڻي 'منهنجو داغستان' جو اردو ترجمو بہ آندو هو. اهو ڪتاب هن ڪيئي ڀيرا پڙهيو هو. ڪتاب مان هن ڪجھ ٽڪرا پڙهيا، جن تي هُن نشان ڏئي ڇڏيو هو، جن ۾ هيٺيان بہ ٽڪر بہ هئا:

"جي تون ماضيءَ کي پستول جو نشانو بڻائيندين تہ مستقبل تو کي توب جو نشانو بڻائيندو."

"ايو چوندو هو تہ انسان کي رڳو ٻن صورتن ۾ جهڪڻ گهرجي- ڪنهن وهندڙ چشمي مان پياس اُجهائڻ لاءِ يا ڪنهن شاخ تي ٽڙيل گل چنڻ لاءِ."

شاهد جي باري ۾ مان ڪجھ وڌيڪ ذڪر ڪرڻ ٿو چاهيان. هو اُنهيءَ ذهين ٽهيءَ مان آهي جا سنڌ ۾ اُڀري رهي آهي ۽ جنهن جي سچائي رڳو مٽي تي ڪاون واري ٽوپي ۽ ڪلهي تي اجرڪ نہ آهي. هن جي سچائي گيتار آهي، جا ڪراچيءَ جي فسادن ۾، فوجين هُن کان کسي، هن جي مٿي تي ڀڳي هئي. هڪ ڀيري هُن مون کي هڪ جذباتي خط لکيو هو، جنهن ۾ لکيو هئائين تہ هو اوڀر يورپ جي ڪنهن شهر ۾ اسڪالرشپ وٺي وڃڻ ٿو چاهي، جتي موسيقيءَ ۾ پنهنجي تعليم مڪمل ڪرڻ ٿو چاهي. هن کي ٻن واقعن ڏاڍو متاثر ڪيو آهي، جن مان هر هڪ تي هو سمفني ناهڻ ٿو چاهي. هو هڪ سمفني تہ هلندڙ ٽرين ۾ ڪنور ڀڳت جي موت تي ناهڻ ٿو چاهي. ٽرين هلي رهي آهي؛ گاڏي ۾ ڪنهن ٻار جي

روئڻ جو آواز اچي ٿو ته ڪنور ٻوليءَ ڳائي ٻيار کي خوش ڪري ٿو. پرسان رکيل گهڙيال ٽڪ ٽڪ ڪري رهيو آهي ۽ ڪنور ڳائي رهيو آهي-

آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهه، مون سان ڪن ماروئڙن جي
آءٌ ڪانگا....

اُن وقت فاير ٿئي ٿو. پوءِ ٻڪين جي آڏامڻ جو آواز اچي ٿو. پوءِ خاموشي ڇانئجي وڃي ٿي. ٿوري وقت کان پوءِ ٻيهر ڪنور جو ڳانو ڳائي ٿو.

ٻي سمفني مان واري آپيرا 'دودي جي موت' تي ختم ٿئي ٿو.

اڄ مون کي ٻڌايائين ته هن کي سمفنيءَ لاءِ هڪ ٻيو موضوع به مليو آهي. ارغونن جي دؤر ۾ سنڌي زالون گهر کان ڪجهه پند تي ٿالهه اونڌا ڪري گاهه سان ڍڪي رکنديون هيون ته جيئن ارغونن جا گهوڙا اچن ته اُنهن جا سُنب اُنهن ڇپيل ٿالهن تي وڄن ۽ کُڙڪ ٿئي کي ڪجهه اڳواٽ اطلاع ملي وڃي ته ارغون اچن ٿا.

اِهي مثال ڏيکارين ٿا ته نئين سنڌ اُڀري رهي آهي، منهنجي جيڏري ٿي اُڀري رهي آهي ۽ مستقبل ۾ اُن تي گهڻو وقت طوق نه رکي سگهبا.

ڪوئي ماڻهو عبدالواحد آريسر جو ڪتاب 'چانڊوڪيون ۽ چيٽ' ڏئي ويو. مان هن جون هيٺيون سٽون پڙهي ڇرڪي ويس:
"آءٌ پڙهن غلاميءَ بدران خطرن سان ڀرپور زندگي پسند ٿو ڪريان."

چا، هي آريسر جون سٽون آهن؟ ڪيتري نه آزاديءَ لاءِ تڙپ آهي هن ۾! چا، هُو واقعي سمجهي ٿو ته پليجو ايجنٽ آهي؟ پليجي کي ته حڪمران طبقي ست سال جيل ۾ رکيو هو!

تاجل ٻيوس جي زال 'پاچائي ميڻ'، تاجل سان گڏجي اسان جي گهر آئي ۽ زرينه کي پنهنجي گهر اچڻ جي دعوت ڏئي وئي. هوءَ ماسترياڻي آهي پر پنهنجي ڏيک ويک مان ٻهراڙيءَ جي سادي سودي زائفان ٿي لڳي. تاجل مان هن کي ست ڏيئر چار پٽ آهن. مون تاجل کي چيو ته "بارگهٽ پيدا ڪر، ڪتاب وڌيڪ لک." پر هن چيو ته "ساڳئي وقت ٻئي ڪم ڪندس." مان ڀانيان ٿو ته هو ايتريءَ تخليق جو اهل آهي.

ماهتاب محبوب فون ڪيو ته هوءَ آئي آهي ۽ سياڻي ٽائلنڊ وڃي رهي آهي. مون هن کي چيو ته اسان وٽ ماني کائي، پر هُن چيو ته چانهه پيئنديس. زرينه به ڪجهه ناچاق آهي ۽ ان ڪري مون هن کي مانيءَ لاءِ وڌيڪ اصرار نـه ڪيو. دراصل هوءَ مون سان ايترو چڱو هلي آهي، جو مون کي هُن جي ڪائي پُرتڪلف دعوت ڪرڻ گهرجي. اٽڪل ٣/٤ بجي هوءَ محبوب سان گڏجي آئي. هُن ٻڌايو ته هن جا ٻار به هن سان گڏجي وڃي رهيا آهن. هن جو پٽ مُرشد ۽ ڌيئر ارم ۽ زمر مون سان ڪافي هري مري ويون آهن.

ماهتاب اڃان مشرق بعيد جو اڳيون سفرنامون ئي پورو نه ڪيو آهي. دراصل سفر هن جي شخصيت جي تڪميل لاءِ ضروري آهن. چوڻي آهي ته "ڪوئي انگريز ٻين انگريزن کي ڏسڻ لاءِ سفر نه ڪندو آهي"* ان جي برعڪس ماهتاب سفر ۾ سنڌي ڳولي ٿي لهي. هاڻي ته هن کي ڪنهن سنڌيءَ کي سڃاڻڻ ۾ دير نه ٿيندي هوندي.

هڪ ڀيري مان ۽ گيتا راج ڀوپال جي ڪنهن بالڪنيءَ ۾ ويٺا هئاسين. اڃان ٻـاڪ مس ڦُٽي هئي ۽ اسان نندهائيون اکيون

An Englishman does hot travel to see Englishmen. *

مهتي رهيا هئاسين ته سامهون رستي تي هڪ ريڙهي وارو ڏسي گيتا چيو ته ”هو سنڌي آهي.“ مون هن کي حيرت مان چيو، ”تو کي ڪيئن معلوم ٿيو ته هو سنڌي آهي؟“ گيتا چيو، ”عجب آهي، تون سنڌ جو شاعر آهين پر هڪ سنڌيءَ کي پريان سڃاڻي نه ٿو سگهين! سنڌيءَ کي خاص رنگ روپ، نڪ سڪ هوندو آهي. مان ته هن کي پريان سڃاڻي وٺندي آهيان.“ اسين ٻئي پوءِ ٻالڪنيءَ مان لهي رستي تي وياسين. هو ڪيلا وڪڻي رهيو هو. مون هن ڪان سنڌيءَ ۾ پڇيو: ”ڪٿان آيو آهين؟“ هن جواب ڏنو: ”لاڙڪاڻي جو، گيان باغ جي پرسان رهندو هوس.“ مون پڇيو: ”هتي خوش آهين؟ گهڻو روز ڪمائيندو آهين؟“

”ڪمائيندو ته هتي گنج آهيان. اُتي به رُپيا روز ڪمائيندو هوس، هتي ويهه رپيا روز ڪمائيندو آهيان. پر ٻن پون اهي ويهه رپيا، آهي ٻه رپيا چڱا هئا جي لاڙڪاڻي ۾ ملندا هئا. اُتي ديس ۾ ته هوس. هيئَن پرديس جا ڏڪا ته نه کائيندو هوس.“

مون ماهتاب جي ڳالهه تي ڪئي. سنڌي مسلمانن ۾ ايتري ذهين، آزاد خيال ۽ ادب دوست عورت مون اڃان نه ڏٺي آهي. اسان چانهه پي رهيا هئاسين ته محبوب ٻڌايو ته حيدرآباد ۾ سنڌي مهاجر ڇڪتاڻ ڏاڍي وڌي وئي آهي ۽ هو پاڻ کي نهايت غير محفوظ محسوس ڪري رهيا هئا. ڪين پنهنجن مهاجر پاڙيسرين تي به اعتبار نه رهيو هو.

مون سوچيو ته ڇا هي مهاجر، جي هوا ۾ معلق هئا، هاڻي مذهب ۽ نظريي جون ڳالهيون ڇڏي چُڪا آهن؟ ڇا الطاف حسين مهاجرن کي سيڪيولر ٻڌائي سگهندو؟ ڇا هو ڌرتيءَ جي رشتي جي باري ۾ سوچيندا؟ ڇا هُو اُهو ماضي وساري سگهندا جڏهن هو هندستان ۾ هندو اڪثريت تي هڪ هزار سال حڪومت ڪندا رهيا هئا؟ ڇا، هُو انهيءَ ڪوڙي احساس برتريءَ مان ٻاهر نڪري سگهندا، جو هنن کي هڪ هزار سال جي تاريخ ڏنو آهي، هي جي

ترڪ، مغل، ايراني، ازبڪ، تاجڪ وغيره هجڻ کي فخر سان ڏسن ٿا، جي مقامي ٻولين سان نفرت ڪن ٿا ۽ جن هندستانيءَ ۾ هزارين فارسي ۽ عربي لفظ ۽ اصطلاح ٺُنبي اُردو زبان ناهي آهي ۽ ان لاءِ هندستان کي ٻه ٽُڪرا ڪيو آهي، پاڪستان ٻه ٽڪرا ڪيو آهي، ۽ هاڻي سنڌ کي ٻه ٽُڪرا ڪرڻ جا خواب لهن ٿا، تن جي فڪر ۾ تبديلي ممڪن آهي؟ ڇا، هُو اسان سان پيار ٿي رهڻ چاهيندا؟ سنڌ جي ڌرتي صدين کان فراخدليءَ جو ثبوت ڏنو آهي. جيڪي آيا، اُن ۾ ضم ٿي ويا. ڇا، هي جي هڪ هزار سال ۾ هندستان جي ڌرتيءَ ۾ ضم نه ٿيا، اسان جي ڌرتيءَ ۾ ضم ٿيندا؟ مون ته اردوءَ ۾ ٻه شاعري ڪئي آهي. مون کي فخر آهي ته مون اردوءَ ۾ جو محبت ۽ انقلاب جو پيغام ڏنو آهي، آهو نه فيض ڏنو آهي، نه جوش، نه اُردوءَ جي ٻئي ڪنهن شاعر. ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي گولڊن جوبلي منهنجي اُردو نظم ’ميرے ديده ورو، ميرے دانشورو‘ سان شروع ڪئي وئي هئي، جو وائسز گروپ ڳايو هو. اُردوءَ سان ڪنهن به سنڌيءَ کي نفرت نه آهي، پر ڇا، مهاجر اردوءَ ۾ محبت جو پيغام ڏيندا؟ ڇا هنن ۱۹۸۳ع واري ايم. آر. ڊيءَ جي تحريڪ نه ڏٺي هئي ۽ ان جو اندازو نه لڳايو هو ته سنڌي سياست ۾ ايترو اڳتي وڃي سگهن ٿا؟ ڇا ايم. ڪيو. ايم. مڪاني ادارن جي چونڊن ۾ سچ پچ جماعت اسلاميءَ ۽ جميعت العلماءِ پاڪستان کي ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ ٽوڙي ڇڏڪي آهي؟ اليڪشن ته ستر ۾ ٿِي ٻه ڪئي هئي ۽ ڪراچيءَ جا مهاجر ايستائين ويا هئا، جو جماعت اسلاميءَ وارن کي قائد اعظم جي مزار تي لٺين سان ڪُٽيو هئائون، پر ڇا آهي سوشلسٽ ٿي سگهيا؟ ڇا، هنن جي هندوءَ لاءِ نفرت، سنڌيءَ لاءِ نفرت ۾ تبديل ٿي ڇڏڪي آهي ۽ اسلامي ڀائيچاري جي ڳالهه، هُو پنهنجي شرط تي ٿا ڪن؟ ڇا، اُنهن ۾ ڪوئي نه آهي جو ’ڪبير‘ وانگر پيار جي فضا پيدا ڪري؟ هو هاڻي جڏهن سنڌ جي ڌرتيءَ کي پنهنجو ڪن ٿا ۽ باقي نڳيءَ جا ناهه رد ڪن ٿا ته حيدرآباد ۾ ايترو هراس ڇو ڦهلايو اٿائون؟ هو اسان سان هڪ سيڪيولر جمهوري

پاڪستان جي مشترڪہ جدوجهد ۾ شريڪ ڇو نہ ٿا ٿين؟ ڪميونسٽ مهاجر سمجهدار آهن پر آهي ٿورا آهن ۽ انهن ۾ بہ ڪجهہ اردوءَ جي احساس برتري ۾ مبتلا آهن. اردو نہ فقط پاڪستان جي پر هندستان جي ڏهہ ڪروڙ کان مٿي ماڻهن جي زبان آهي. اها ٿي سؤ سال اڳ قلعءِ معليٰ ۾ پيدا ٿي رابطي جي زبان ٿيڻ لاءِ ٿي هئي پر ان کي نفرت ڦهلائڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي! جيڪا اردو حاليءَ جي نظم "بيوه" ۾ استعمال ڪئي وئي آهي، جي اُن سان زيادتي ڪري اُن ۾ ايڏا عربي ۽ فارسي لفظ نہ پريا وڃن ها تہ اردو برصغير جي مشترڪہ زبان ٿي وڃي ها. جڏهن ٻوليءَ جي فسادن تي پنڌي اسلام آباد ۾ ڪميٽي ويهاري هئي تڏهن ريڊيو تي ڇپو ويو هو تہ مان اسلام آباد اچان ۽ سنڌ جي نمائندگي ڪيان. مون ڪميٽيءَ اڳيان ڏيڍ ڪلاڪ تقرير ڪئي هئي، جنهن جا حفيظ پيرزادي پنهنجي هٿ سان نوٽ ورتا هئا. مون ان ۾ چيو هو تہ "اهو تہ مڃيو وڃي تہ اسان سنڌين کي موهن جي دڙي ۾ پنج هزار سال اڳ ڪائي مهذب زبان هئي. ان جو خط عربي تہ نہ هو پر اها زبان سنڌي هئي، توڙي جو ٻئي ڪنهن خط ۾ هئي. اها ٻولي اسان کي پياري آهي ۽ اهو ورثو اسان ڪنهن بہ قيمت تي ڇڏڻ لاءِ تيار نہ آهيون." پنڌي صاحب، حفيظ صاحب جا ورتل نوٽ غور سان پڙهيا هئا ۽ قومي اسيمبليءَ ۾ ٻوليءَ جي مسئلي تي تقرير ڪندي مٿين ڳالهہ نهايت زور سان دهرائي هئائين. اڄ تائين ٻوليءَ جو مسئلو حل نہ ٿيو آهي. دراصل هڪ هزار سال جي شاونزم ايترو جلدي تہ نہ وڃڻي آهي. پر اردوءَ جو هي تضاد هنديءَ سان نہ آهي، انهيءَ ٻوليءَ سان آهي جا عربي رسم الخط ۾ لکي وڃي ٿي ۽ جنهن کي تاريخ پنج هزار سالن ۾ نهوڙي نہ سگهي آهي.

ماهتاب ۽ محبوب بہ ڪلاڪ ويٺا هئا. ماهتاب زرينہ سان ڳالهائي رهي هئي ۽ اسان جي خانگي زندگيءَ جي باري ۾ معلومات

حاصل ڪري رهي هئي. اڃان تائين هن مون تي خاڪو لکي پورو نہ ڪيو آهي.

ٽاجل ٽيوس ٽيليفون تي پڇيو تہ ”عطيہ دائود اوهان سان ملڻ ٿي چاهي، ڪٿي ملي سگهي ٿي؟“ مون چيو، ”تہ سان گڏ منهنجي گهر ملي اچي.“ عطيہ ۽ ٽاجل ڇهين بجي شام جو منهنجي گهر آيا. هو ٻئي پنهنجن آفيسن مان موٽيا هئا. مون ٽاجل جي ڪتاب ’سنڌ منهنجي امان‘ تي مهاڳ لکي ٽاجل کي ڏنو هو، جو ٽاجل عطيہ کي پڙهايو هو ۽ هن کي ڏاڍو وڻيو هو. هوءَ چئي رهي هئي تہ اوهان جي وائي، ”پيُونءَ نہ آئي پانءَ، الا، مان آڏري ويندو سانءَ.“ جڏهن مان ٿي. ويءَ تي پڙندي آهيان تڏهن دل کي مهٽا ايندا آهن. مون هن کي چيو تہ ”اها وائي تہ مون پنجويهہ سال اڳ لکي هئي. هاڻي تہ پيونءَ ڏاڍو پانءَ ٿي اچي، پر پوءِ بہ آڏري تہ وڃڻو آهي.“ ايتري ۾ بجلي بند ٿي وئي ۽ ڊرائينگ روم ۾ گرمي ٿيڻ لڳي. ٽاجل چيو تہ ”هلو تہ سمنڊ تي هلون.“ پوءِ ٽاجل جي ڪار ۾ ڪلفٽن ويا سين ۽ ڪار سمنڊ جي ڪناري روڪيسين. ٻئي آفيس مان ٿڪ ٿي موٽيا هئا ۽ منجهند جي ماني نہ کاڌي هئائون. ٿوري پنڌ تي هوٽل هئا جن ۾ مڇين جا پيرا ترجي رهيا هئا ۽ ماحول يوناني شاعر رٽسوس جي نظم وانگر ٿي لڳو. سمنڊ جي هوا ۽ مڇيءَ جي خوشبو ٻنهي جي اشتها کي تيز ڪيو ۽ چيائون تہ ماني هتي کائينداسين. چوڌاري بينچون ۽ ميزون پيون هيون جن تي ويهي ماڻهو ماني کائي رهيا هئا. اسان بہ هڪ ميز جي چوڌاري ويهي رهياسون. مون کي ڪنهن بہ ڪونہ سڃاتو ۽ پنهنجي اجنبيت مون کي ڏاڍي وڻي. عطيہ پنهنجي مرغوب موضوع عورت جي آزاديءَ

تي ڳالهائي رهي هئي. مون کي ڪجهه ياد اچي رهيو هو. لانچ لينن گراڊ کان فنلنڊ جي ڪاريءَ ڏانهن وڃي رهي هئي جتي اسان کي پيتراعظم جو محل ڏسڻو هو، جو ٻيءَ جنگ عظيم جي دوران بمباريءَ ۾ ڊهي پيو هو پر جنگ کان پوءِ وري اُئين ئي ٺاهي بيهاريو هئائون جيئن جنگ کان اڳ ۾ هو. لانچ ۾ مان ۽ منهنجي روسي گائيڊ، لينا، ووڊڪا پي رهيا هئاسين ۽ اُن سان گڏ مڇيءَ جي آنيءَ (Caviar) جون سئنڊوچ به کائي رهيا هئاسين. لانچ کي ٿورو لوڏو ٿي آيو ته لينا منهنجي جهوليءَ ۾ اچي ٿپي ڪري. هوءَ به ٿي پيرا ائين اچي ڪري ۽ بار بار مون هن کي سنڀاري ورتو. ٽئين ڀيري هُن مرڪي چيو، ”تون مون کان ڇُهي ڇو نه ٿو وڃين، ائين سڌو ڪري ڇو ٿو ويهارين؟“ مون کي اهو سوچي کِل اچي وئي. اها آهي مغربي عورت جي آزادي، جا اڃان مشرق تائين نه پُهتي آهي. مون عظيم کي اها ڳالهه نه ٻڌائي ته هوءَ اُن کي غلط نه سمجهي. آخر ته هوءَ مشرق جي آهي، ۽ سو به پاڪستان ۾ رهي ٿي! مون هن کي صلاح ڏني ته هوءَ يورپ جي Feminist Movement تي ڪجهه ڪتاب پڙهي. مون هن کي فرانس جي آزادي پسند اديبن، جارج سئنڊ، جا ڪجهه لطيفا ٻڌايا ۽ اهو به ٻڌايو ته ان موضوع تي مون کي ڪاليج جي زماني ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏنا هئا ۽ اُنهن ۾ خاص ڪري نورا رسيل (Nora Russel) (جنهن جو برٽرانڊ رسيل سان ڪجهه واسطو نظر اچي ٿو) جو ان موضوع تي مضمون ڏاڍو پسند آيو هو. مون هن کي ٻڌايو ته آمريڪا جو مشهور اديب، هينري ملر، جو جنسيات تي لکندو هو، ڪافي عرصي کان خاموش آهي. جڏهن هن کان ڪنهن صحافيءَ پڇيو هو ته ”تون ڪوئي نئون ڪتاب ڇو نه ٿو لکين؟“ تڏهن هن جواب ڏنو هو ته ”دنيا جنسيات جي معاملي ۾ ايترو آزاد ٿي چُڪي آهي، جو ان معاملي تي وڌيڪ لکڻ عبث آهي.“

مون هن کي سيمان دي بيو جو ڪتاب Second Sex به پڙهڻ لاءِ چيو، جنهن جو ترجمو، اردوءَ جي مشهور اديبا ۽ ’عورتازاد‘

جي سرگرم ڪارڪن ڪشور ناهيد ڪيو آهي ۽ جنهن تي غالباً پنجاب جي حڪومت بندش وڌي آهي.

ماڙيءَ ڪان پوءِ اسان سمنڊ جي ڪناري تي وياسين. ٽپهريءَ جي روشنيءَ ۾ سمنڊ چمڪي رهيو هو — نؤبنو، آزاد ۽ ڪنهن ياد ڪان سواءِ مُرڪي رهيو هو. ڪيئي جهاز اُن تي آيا ويا هئا؛ اُن جي نرڙ تي گهُنڊ هئا پر اُن سڀ ڪجهه وساري ڇڏيو هو. ٿوريءَ دير ۾ شفق جا پاڇاوان لهرين تي پيا ته عطيه پڇيو، ”اوهان کي سمنڊ ڪيئن لڳي رهيو آهي؟“ مون چيو ته، ”چڻ وڏا ريشم جا ٽاڪيا اُڪلي پيا آهن.“ دراصل اها تشبيهه منهنجي نه هئي. گيتا هڪ خط لکيو هو: ”تنهنجون سمرتيون ائين اچن ٿيون چڻ ڪيئي ريشم جا ٽاڪيا اُڪلي پيا آهن.“

مان به ڪنهن مُهيار وانگر آهيان ۽ پنهنجن يادگيرين جي هَٽڙ ڪنيون گهُمندو ٿو وتان. جتي وڃي ٿو اُتي پنهنجي هَٽڙ کولي، پنهنجا ڪچ ڪاوا ڏسي خوش ٿيو ٿيان! مان جڏهن به ڪراچيءَ ايندو آهيان ته به تي پيرا سمنڊ تي ضرور ويندو آهيان. سنڌ جو بحر و بر، ٻئي منهنجي روح ۾ سمائجي چُڪا آهن ۽ اهي منهنجن خيالن جي ظاهر توڙي باطن ۾ آهن ۽ اُنهن جو حصو تي چُڪا آهن. منهنجي شاعريءَ ۾ به هتان جي بحر و بر جي موسيقي آهي جا ڪڏهن روان دوان ۽ مترنم آهي ۽ ڪڏهن اَتل ۽ گنڀير آهي. چار ئي پهر منهنجا پنج ئي حواس اُن سان گونججدا رهندا آهن ۽ مان پاڻ سمجهندو آهيان ته مان سنڌ آهيان، مان ئي ڪلفٽن تي ڇولين جي اُڌام آهيان، مون ۾ ئي ڪارونجهر لڳ ٿر جي ريت آهي. مون ۾ ئي ڏاهر ماريو ويو هو ۽ مون ئي دولهه دريا خان جون جنگيون ڪيون آهن. مان ئي اُنهن جي ڍال به آهيان، تلوار به آهيان ۽ گهاءُ به آهيان ۽ مان ئي اروڙ جي ٽڪر وانگر به اڏ آهيان ۽ اهڙو به اڏ ڪڏهن نه ٿيو آهيان جهڙو اڄ آهيان.

جڏهن اسان ڪار ۾ موٽياسين ته ڪار جي شيشن مان سمنڊ شراب وانگر لڳي رهيو هو. سمنڊ تان عطيه ڪنهن آفيسر وٽ

وٺي هلي، جنهن سنڌيءَ ۾ ڪمپيوٽر ٺاهيو آهي. هوءَ خود ڪمپيوٽر جي (Key Board) تي روز مشق ڪندي آهي ته جيئن آڱرين ۾ رفتار پيدا ڪري سگهي. مون هن کان پڇيو ته ڪمپيوٽر تي منهنجن بيتن کي زيرين، زبرون ۽ پيش اچي سگهندا؟ هن شاهه جي رسالي جو هڪ پنو ڇاپي ڏيکاريو جو گربخشاڻيءَ جي رسالي مان پني وانگر ٿي لڳو ۽ ڇپائيءَ عام ڇپائيءَ کان وڌيڪ خوبصورت هئي.

عطيه پنجويهن/ٽيهن سالن جي آهي. هن جي عمر منهنجي ڌيءَ جيتري آهي. مون هن سان ائين احتياط سان ورتاءُ ڪيو، ڄڻ هوءَ منهنجي ننڍي ڀيڻ هئي.

اڄ بيدل آيو هو ۽ ڪافي دير هن سان ڳالهه ٻولهه ٿي. بيدل شڪارپور جو آهي ۽ مرحوم شاعر غلام علي مسرور جو پٽ آهي، جنهن تي ۽ لطف الله بدويءَ تي مان گهڻو ڪجهه اڳ ئي لکي چڪو آهيان جو منهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ ڇپجي چڪو آهي. بيدل ڪيتري وقت کان منهنجو شعر ڳائيندو رهيو آهي ۽ جڏهن به "مان ڏوهي هان"، "ناوَ هلي آ گيت ڪٿي" وغيره نظم ۽ وايون هن ڳاتيون آهن، هن کي بيحد داد مليو آهي. "مان ڏوهي هان" ته هو نهايت محويت ۽ بيخوديءَ سان ڳائيندو آهي. هن منهنجا شعر ڳائي، ڪيئي ڪئسيٽ پرائڻ جو پروگرام ٺاهيو آهي. 'نيل ڪنٺهه اور نيم ڪي پتي' پڙهي هن چيو ته هن فيض جو سارو ڪلام ڏٺو پر هن کي فقط "بول ڪه لب آزاد هين تيري" ڳائڻ جي قابل لڳو. سنڌ ۾ بيدل جو سنگيت ائين نئين ڳالهه آهي جيئن بيٿوون ۽ باخ کان پوءِ بريخت وارو دؤر جرمن موسيقيءَ ۾ نئين ڳالهه هو. بيدل ٻڌايو ته ايراني ڳائڻيءَ خانم گوگوش کي

خمينيءَ ماراڻي ڇڏيو آهي. هي تعصبي انسان به ڪيڏا ڪٺور ٿيا ٿين، خاص ڪري جيڪي پاڻ کي بنياد پرست (Fundamentalist) ٿا چون! انهن ئي ته بابي شاعره قرأةالعين طاهره کي قتل ڪرايو هو. چيو ويو آهي ته هوءَ ايتري خوبصورت هئي، جو جنهن وقت جلاد هن کي قتل ٿي ڪيو تنهن وقت هن جا هٿ ڪنبي رهيا هئا. ڇيو وڃي ٿو تہ جنرل ضياء فهرست (Hit List) ٺهرائي آهي، جنهن ۾ فهميده رياض ۽ منهنجو نالو به آهي. مون اهو ٻڌو ته مرڪي سوچيو: ”شايد اسان جي تقدير اسان کي پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچائي رهي آهي.“

بيدل وڌيڪ چيو ته ايران جي برعڪس افغانستان ۾ افغاني مغنيه ناشناس کي موسيقي ۾ پي.ايچ.ڊي. ملي آهي. نہ ڄاڻان ڪنهن ٿي چيو تہ هن کي روس ۾ افغانستان جو سفير مقرر ڪيو ويو آهي. اسان وٽ ميوزڪ ۾ ڊاڪٽوريٽ تہ ڪنهن کي نہ ملي آهي، ها باقي ڪجهہ ميوزڪ ٽيچر آهن. بيدل اهو مڃيو تہ عابده پروين ڪلاسيڪي روايت کان جديد روايت تائين ڏاڍي چڱي ڳائڻي آهي. دراصل جيوڻيءَ کان پوءِ هن کان بهتر ڳائڻي سنڌ ۾ پيدا نہ ٿي آهي. بيدل اهو بہ چيو تہ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو لهجو نرم ۽ ان جو رنگ عبادت وارو ٿئي ٿو، جو انقلابي شاعريءَ لاءِ سازگار نہ آهي.

انقلابي شاعريءَ کي ڳائڻ وقت لفظن کي معنيٰ ڏيڻي ٿي پوي. ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ جا لنباڻي ۽ ورجاءُ آهي، ان لاءِ موجوده دؤر کي گنجائش گهٽ آهي. ڪوئي واندو هجي، جو ”پيا بن ڪت آوت چئن“ سانده بہ ڪلاڪ ٻڌي. ٻن ڪلاڪن ۾ انسان راڪيٽ تي ٽرتيءَ جي مدار مان نڪري وڃن ٿا.

بيدل وڌيڪ ٻڌايو تہ ١١/١٠ فيبروريءَ تي راهوڪيءَ ۾ شهيد فاضل جي ورسيءَ تي هُن ”رني ڪوٽ جا ڊاڙيل“ مان ڪجهہ ٽڪرا ڳاتا هئا. اتي ڪل بہ اڍائي لک ماڻهو موجود هئا جن نهايت خاموشيءَ سان هن کي ٻڌو هو ۽ ڇڄ جذبات جو سيلاب آئلي پيو هو. هونءَ سنڌ ۾ ’هوجمالو‘ ڳائي تقريب ختم ڪندا آهن. پر

’هوجمالو‘ هڪ بي‌معنيٰ لوڪ گيت آهي، جو رجعت پرست اسان کان کسي چڪا آهن. مون هن کي چيو ته ”مائوزي تنگ چيو هو ته ’جا ڳالهه تنهنجي دشمن کي وڻي، سا سمجهه ته تنهنجي خلاف آهي‘. مون مائو مان پيو حوالو ڪڍهن نه ڏنو آهي، پر هن جي اها ڳالهه مون کي صحيح لڳندي آهي. اسان جا دشمن وهم پرستيءَ جو ڦهلاءُ ڪن ٿا، ۽ اسان کي ان جي ڀرپور مخالفت ڪرڻ گهرجي. اسان کي اهو چاڻ گهرجي ته هو اسان جي ثقافت ۾ ڪابه دلچسپي نه ٿا رکن. رڳو آن کي وهم پرستيءَ جو رنگ ڏئي، ان کي سنڌ جي وجود ۽ بقا جي خلاف ڪم آڻين ٿا. اسان هنن جا اهي سارا ڍونگ هائي سمجهي ويا آهيون. اسان چاڻون ٿا هو پٺائيءَ يا سچل کي جڏهن پيش ڪن ٿا، تڏهن سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جي نفي ڪن ٿا. هو ته چاهيندا ته سنڌي اهڙيون بي‌معنيٰ ۽ واهيات سٽون ڳائن جهڙيون ’هوجمالي‘ ۾ آهن ۽ هو ’جنهن جا پير پنج سير ٿي‘، ’جنهن جو پيٽ لمليٽ ٿي‘ جهڙين سٽن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري، اسان کي احمق سمجهي کلن ٿا.“

بيدل مون لاءِ ٿي ڪئسيٽ تحفي طور آندا هئا. بيگم اختر جا ڳاتل غالب جا غزل، حسين بخش ڳلوءَ جو پنجابي ڪلام ۽ پنجابيءَ ۾ ”هير“.

٢٤ جولاءِ کان سليم کي موڪل هئي. ٢٥ تي قربانيءَ واري عيد هئي، ان ڪري هڪ ڏينهن اڳ لبنا لاهور کان هوائي جهاز ذريعي پهتي هئي ۽ سليم هن کي ايئرپورٽ تان وٺي آيو هو. ٻئي هن سان ساڻ هئي. لبنا ڪجهه هيڊيل هئي ۽ اچان تائين سهيل جي اچانڪ موت جا هن تي پڇاوان هئا. مون هن کي آٿت ڏني. ٻئوءَ

پنهنجن نندڙن هٿن سان ماءُ پيءُ سان گڏ ڪيئي رنگين فوٽو گراف ڏيکاريا، جي هن يورپ جــي مختلف شهرن ۾ ڪڍايا هئا. مينهن ڦڙين ڪان به نندڙا آهن ٻڌوءَ جا هٿ!

٢٥ جولاءِ تي عيد هئي. ڪلفٽن جهڙي صاف سٿري علائقي ۾ ڪيئي جــانور ڪٺهي، رستا ۽ ايــوان رت ۽ اوجهرين سان پري چڏيا هئائون. منهنجي ته هيٺ لهندي دل نه پئي ٿيي. ان ڪري مون "The Wall" فلم وي.سي.آر، تــي ڏٺي. مون اهو ناول بـــ ڪيئي سال اڳ غالباً پنجاهه واري ڏهاڪي ۾ پڙهيو هو، جو جان هرسي (John Hersey) جو لکيل آهي ۽ جــو ٻيءَ جنگ عظيم جي هلندي وارسا جي يهودي باڙا (Ghetto) جــي باري ۾ آهي. فلم اُتساهه ڏياريندڙ آهـــي. ڪيئن نـــازي جرمنيءَ ۾ ريل گاڏيون مظلوم يهودين سان پري اُنهن کي موت ڏانهن آماڻيو تـــو وڃي ۽ ڪيئن اُنهيءَ گونگيءَ، ٻيوس قـوم ۾ ڪجهه نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون هٿيار هٿ ڪري، نازي فوج جي مزاحمت ڪن ٿـــا، اِها اُن دؤر جي باري ۾ لُـونءُ لُـرنءُ ڪانڊاريندڙ فلم آهي. مون اها فلم ٻه ڀيرا ڏٺي ۽ چاهيو ته جيڪر ان فلم کي هر سنڌي نوجوان ڇوڪرو ۽ ڇوڪري ڏسي. وارسا گهيٽو (Ghetto) جـــي مقابلي جي باري ۾ مون کي ناول نويس ليون يورس (Leon Uris) جو ناول (Mila-18) به ڏاڍو وڻيو هو جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن گهرن ۾ ناهيل بمن سان يهودي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين نازي ظلم و ستم جــو مقابلــو ڪيو ۽ ويرماخت * (Wehrmacht) جـــي ٽٽنڪن کي اُڏايو هو.

* ويرماخت ـــ نازي جرمنيءَ جي فوجي قوتن جو سرڪاري نالو.

ليون يورس هونءَ ته ڪيئي ناول لکيا آهن ۽ هو **Exodus** ('لڏ پلاڻ') ناول لکڻ ڪري پهرين مشهور ٿيو هو، پر مون کي هن جو ناول **Trinity** ('تثليث') ايترو وڻيو هو، جو مون ان جا ست اٺ سؤ صفحا ٻه راتيون جاڳي پڙهيا هئا. اهو ناول آئرلنڊ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي باري ۾ آهي.

جڏهن مان ڪاليج ۾ پڙهندو هوس ته مون کي ابراهيم جويي ايم.اين. راءِ جو هڪ ڪتاب 'Revolutionary's Library' پڙهڻ لاءِ ڏنو هو، جنهن ۾ انهن سڀني ڪتابن جي فهرست ڏني وئي هئي، جي هن پڙهيا هئا، نه رڳو انگريزيءَ ۾ پر روسيءَ، جرمن، فرينچ وغيره ٻولين ۾ به. مان چاهيان ٿو ته مان انهن هزارن ڪتابن جي لسٽ ڪتابي صورت ۾ ڇپايان، جي مون پڙهيا آهن ۽ جن کي هر نوجوان سنڌي اديب ۽ شاعر کي پڙهڻ گهرجي. نه رڳو اهو، پر انهن سوَن فلمن جي لسٽ به ٺاهيان، جي هنن کي ڏسڻ گهرجن. هيءُ وڊيو جو دؤر آهي. فلم ڪتاب کان وڌيڪ اثر ڇڏي ٿي. وڊيو جي اهميت تي مون يونيورسٽيءَ ۾ هڪ لنبي تقرير به ڪئي هئي. نه ڄاڻان سنڌالاجيءَ وارا منهنجون انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ ڪيل تقريرون، جي مون سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪيون هيون، ڇو نه ٿا ڇپائين!

•

فقير محمد لاشاري ۽ تاجل بيوس گڏجي آيا هئا. گهر ۾ ٿوري دير ويهاسين ته بجلي وسامي وئي ۽ گرمي ٿيڻ لڳي. مون تاجل کي چيو ته "هل ته ڪيڏانهن ٻاهر هلون." هيٺ لٿاسين مس ته برسات پوڻ لڳي. مون ٻنهي کان پڇيو ته "ڪيڏانهن هلون؟" ٻنهي

چيو ته ”گروءَ وٽ ٿا هلون.“ هو ”گُرو“ گرداس واسوانيءَ کي ڪوٺيندا آهن، جو سنڌ جو پراڻو صحافي آهي ۽ پريس ڪلب جي ڪنهن ڪُنڊ ۾ رهندو آهي. هن جي عمر چاليهه سال آهي ۽ پوڙهو جهور ٿي چڪو آهي. تاجل ٻڌايو ته هن جي باري ۾ عنايت بلوچ جو شعر آهي:

”گنگا جي ڌار ۾ آ
سنڌوءَ جو پاڪ پاڻي
گُرداس واڌوانيءِ—“

تاجل، ڪار پريس ڪلب ۾ گُرداس واڌوانيءَ جي ڪمري جي ٻاهران بيهاري. گرداس ڪمري جي دريءَ لڳ ويٺو هو ۽ ڪجهه جهونگاري رهيو هو. هُن اسان کي نه ڏٺو هو، آن ڪري تاجل دريءَ لڳ اسان کي پاسيرو ڪري بيهاريو ته گُرداس کي ٻُڌي سگهون، پر مون کي هن جا ٻول سمجهه ۾ نه آيا. جڏهن هن جي ڪمري ۾ گهڙياسين ته مون کي ڏسي چيائين: ”منهنجا وڏا ڀاڳ، پٽائي منهنجي گهر آيو.“ مون کي مُرڪ اچي وئي. جي سردارعلي شاهه، رشيد لاشاري، شيخ عبدالرزاق راز، ابراهيم خليل، انهن مان ڪوئي جيئرو هجي ها ته گُرداس تي ڪُفر جي فتوي ڏئي، هن کي ڦاهي چاڙهائي ها. هو پنهنجي ڪيفيت ۾ چئي رهيو هو، ”تون آهين، تون آهين، تون ضرور پنهنجا پيال پيلائيندين.“

مون گُروءَ کي چيو، ”ڪا اهڙي يادگيري ٻُڌاءِ جيڪا تنهنجن ڪتابن ۾ نه آئي هجي. چيائين،”ڪيئي سال ٿيا، پاڪستان کان به اڳ، مان توسان مليو هوس. تون پوسٽ آفيس کان ڪجهه اڳتي، حشوءَ جي فلئٽ ۾ ويٺو هئين، بـرنس گاردن جي پرسان. سوڀو به آتي ويٺو هو. مان ڪهي آيو هوس انهيءَ شاعر کي ڏسڻ جنهن ’او باغي! او راج دروهي!‘ لکيو هو. تون آن وقت نوجوان هئين. مون کي اڃان تائين تنهنجي صورت ياد آهي.“

حشوءَ جي فلئٽ تي چا چا نه بحث ٿيندا هئا! ڪيڏن اديبن، نقادن ۽ انقلابين جا نالا ورتـا ويندا هئا. مرحوم اي. ڪي. بروهي

اڃان ڪارلايل ۽ رسڪن پڙهندو هو ۽ اسان کي اُهي ناﻻ ڏي بور پڙهندا هئا. اسان اي. ايچ. ڪار جا ڪتاب The Romantic Exiles ۽ The Soviet Impact on the Western World پڙهندا هئاسين. ڪارل مارڪس جو ناﻻو ڏي اسان کي نشو ڏيئي چڙهندو هو. هن ڏي ته 'انٽرنيشنيل' (Internationale) جو بنياد رکيو هو. پروفيسر اجواڻيءَ پارا اسان کي آليگزينڊر ڊيوماس جي Three Musketeers تي ليڪچر ڏيندا هئا، جي ٻڌي ٻڌي اسان بيزار ٿي ويندا هئاسين. اهو پڙهي اسان جي لُونءِ لُونءِ ڪانڊاربي هئي ته انارڪسٽ انقلابيءَ ٻڪونين (Bakunin) اتحاد (Alliance) جو بنياد رکيو هو. ڪاراڪوزوف (Karakozoff) ۾ ڪيئن هڪ شاگرد زار کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اهڙيون حقيقتون اسان کي برزبان ياد هيون. اسان پڙهيو هو ته انقلابي يورپ ۾ سوشلزم تي ڪتاب ڇپائي، روس ۾ چوريءَ ڪئي ايندا هئا. اسان به ائين ڪرڻ چاهيندا هئاسين! توڙي اسان جو مهاسڀا سان واسطو نه هو، تڏهن به صلاحون ڪندا هئاسين ته. وير ساورڪر جو ۱۸۵۷ع جي بغاوت تي ڪتاب چوريءَ ڇپارايو وڃي. مون اهو ڪتاب ته ان وقت پڙهيو به ڪونه هو! ۽ رڳو آن جي باري ۾ ٻڌو هوم ته اهو فرانس ۾ ڇپيو هو ۽ انگريز سرڪار آن تي بندش وڌي هئي. اُنهيءَ ڪتاب جي ناﻻي ٿي مون کي ايترو اُتساهيو هو، جو مون اهو نظم 'او باغي او راج دروهي' لکيو هو. جيئن روسي انقلاب ڪان پوءِ روس ۽ ان جي اثر هيٺ يورپ ۾ تاريخ اڳتي وڌي رهي هئي، تيئن اسان به چاهيندا هئاسين ته پنهنجي ديس جي تقدير ڦيرايون ۽ عالمي انقلاب ۾ به حصو وٺون. ساري ساري رات ميٺارام هاسٽل ۾ بحث ٿيندا هئا ۽ ڪاٺ جي فرش تي سگريٽن جا ڪيئي ڏوٽا پکڙجي ويندا هئا.

مون کي ياد آيو ته جڏهن مون ڊي. جي. ڪاليج جي سنڌي سرڪل ۾ 'او باغي، او راج دروهي!' پڙهيو هو ته پروفيسر رامپنجواڻي ايترو خوش ٿيو هو، جو هو مون کي پاڻ سان گڏ وٺي هليو

هو ۽ ماڻي ڪارائي چيو هئائين: ”هل ته تو کي ميران جي ستار ٻڌايان.“ ’ميران!‘ مون من ۾ سوچيو هو، ’ميران جي ڪهاڻي ته پارت جي ڌرم جو، ڀڳتيءَ جو، ترنگ جو نالو آهي—‘ پوءِ هو مون کي هڪ سانوريءَ سلونيءَ ڇوڪريءَ جي گهر وٺي آيو هو ۽ هُن سان تعارف ڪرائيندي چيو هئائين، ”ميران! هي منهنجي اُستاد بيوس ڪان به وڏو ڪوي آهي. هن کي ستار ٻُڌاءِ.“

پوءِ ميران سِتار هلائي هئي ۽ مان سارو وقت هن جي سانوري سلوڻي رنگ کي ڏسندو رهيو هوس.

جڏهن ميران جي گهر مان ٻاهر نڪتا هئاسين ته پنجواڻيءَ پڇيو هو، ”تو کي ميران ڪيئن لڳي؟“

”پنهنجيءَ ستار ڪان به چڱي لڳي،“ مون جواب ڏنو هو. اهو ٻڌي رام پنجواڻي مرڪڻ لڳو هو.

اُن وقت منهنجو موسيقيءَ ۾ چاهُه گهٽ هو، ستار جو شوق ته بيدل جي پيءُ فقير غلام علي مسرور پيدا ڪيو هو. پر ان ڪان ڪافي وقت پوءِ، غالباً سال ۶۸-۱۹۶۹ع ۾ مان ولايت علي خان جي ستار ۽ علي اڪبرخان جو سرود نهايت محويت سان ٻڌندو هوس. روي شنڪر به ٻڌندو هوس. ريڊيي تي بيگم اختر جا غزل ۽ ٺُمريون ۽ مانڪ ورما، ڪمار گندروُ وغيره جي سنگيت به. هُونءَ ته سنگيت جي ڪمي برصغير جي اُتر اولهه ۾ به نه هئي— روشن آرا بيگم، امانت علي نزاڪت علي وغيره— پر پارتي ريڊيي تي ڪرناٽڪ جي سنگيت مان نهايت شوق سان ٻڌندو هوس. نه رڳو پارت جي موسيقيءَ سان منهنجي محبت هئي، پر رقص سان به. شڪارپور ۾ منهنجي فلسفي جي پروفيسر مترانيءَ، الموڙا مان آدي شنڪر انسٽيٽيوٽ جي هڪ رقاصه سان شادي ڪئي هئي، جا مون کي نٽيه شاستر جي باري ۾ ٻُڌائيندي هئي ته هڪ نٽ کي نه رڳو هڪ سنگيت ڪار جي سُرتار سان نهڪي اچڻو آهي پر ناٽڪ سان هڪ ويس ڌاريءَ وانگر، روپ سان هڪ مورتيءَ پوجڪ وانگر ۽ ريکا سان هڪ چترڪار وانگر نهڪي اچڻو آهي. هوءَ چوندي هئي ته رڳ، اڻ، سام ۽

يجر ويد وانگر پنجون ويد، نٽيه ويد به آهي. نٽيه شاستر ۾ ڇٽيهن آڌيائن مان، ست آڌياءَ ناچ جي باري ۾ آهن. هوءَ اسان کي ڪيرالا جي ڪٿڪلي‌ءَ، آتر اوڀر جي منيپوري‌ءَ، آتر جي ڪٿڪ ۽ ڏکڻ جي ڀارت نٽيه جي باري ۾ سمجهائيندي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن آلورا مان هن وٽ نٽ ايندا هئا جي اسان کي ڪاليج ۾ ڪلاسيڪي ناچ ڪري ڏيکاريندا هئا. مترائيءَ جي گهر ۾ مڙهيل تصويرون لٽڪيل هونديون هيون جن ۾ شو جي ڪنٺ ۾ نانگ مالهائن وانگر ويڙهيل هوندا هئا ۽ هن جي متي مٿان آڌ چنڊ هوندو هو.

مون تازو حيدرآباد ۾ ٻين ٻجي رات تائين محبوب ۽ ابراهيم سان گڏ، ابراهيم جي جاءِ تي 'ناچ ميوري' فلم ڏٺي هئي. "ميوري" هنديءَ ۾ مورڻيءَ کي چوندا آهن. فلم هڪ نرتڪيءَ جي زندگيءَ جي باري ۾ هئي. جنهن جا پير ڪپجي ويا هئا ۽ هن نقلي پير وجهائي، نهايت محنت سان نرت لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ نيٺ ڪامياب ٿي هئي. مون هن جا ناچ ڏسي ٿڌي ساهه سان سوچيو هو ته 'اسان جا ڇا وڃايو آهي!'

دهليءَ ۾ مون کي مشهور سنڌي ساهتيه ڪار، تيرٿ وسنت، چيو هو ته مان بس تي وڃان ۽ پرياگ ۾ گنگا جمنا جو سنگم ڏسي اچان ۽ بنارس ۾ ديپ مالا به ڏسان. مان ٿڪل هوس ۽ ان ڪري وڃي نه سگهيو هوس. پوءِ به مان اهو اندر جي اکين سان ڏسي سگهيو آهيان ۽ جنهن سنگم کي ڪاليداس پنهنجي نظم "رگهوونش" ۾ ڳايو آهي، ان جو ترجمو اڃان تائين منهنجي ڪنن ۾ پڙلاءُ ڪري رهيو آهي.

منهنجي برصغير جي پوري ثقافت سان اهڙين والهانه محبت آهي جيئن يوناني شاعر ڪازان زاڪس کي يونان سان هئي. ڪيئي ڀيرا منهنجي دل چاهيو آهي ته اردوءَ جي مشهور اديب ديوندر ستيارٿيءَ وانگر هيئن برصغير جو ڳوٺ ڳوٺ گهمان ۽ ان جا لوڪ گيت ٻڌان، ان جا پهاڙ، نديون، محل سرايون، مندر، مسجدون،

گرڊنارا ڏسان ۽ اِن جي ساريءَ ڌرتيءَ کي پنهنجي گيتن ۾ سميٽي اچان. مون کي اُها ديومالائي مورتي ڏاڍي وڻندي آهي — سرسوتي هنس تي وچي رهي آهي، هن کي هڪ هٿ ۾ بنسري ۽ ٻئي ۾ ڪوئي ڪتاب آهي. مان ڀانيان ٿو ته مان به گيت لکندي لکندي هن جو ساگر مان پار تري ويندس ۽ پنهنجو موڪش پائيندس.

١٩٦٣ع ۾ مان ڀارت رڳو هڪ ڀيرو ويو آهيان ۽ شايد ٻيهر نه وڃي سگهندس. مون اتي هندو ڏٺا. هر ڪنهن جو ڌرم، ڪرم، اوتار، سنسار، ترمورتيءَ، ڀڳتيءَ، مايا وغيره جو پنهنجو ارٿ آهي، پنهنجي جيون - سپني جي ويچاڻ آهي. هو ويدن، مهاڀارت، رامائڻ، پراڻن ۽ گرنٿن کي پنهنجي پنهنجي حساب سان اهميت ڏين ٿا. ڪنهن جو ڪهڙيءَ مت ۾ وشواس آهي، ڪنهن جو ڪهڙيءَ مت ۾. ڪنهن جو ڪهڙي گيان ۾، ڪنهن جو ڪهڙي ۾. ڪي سانکيه، ڪي يوگ، ڪي ويدانت کي اهميت ڏين ٿا. ڪي هندو آهن، ڪي ٻوڌي آهن، ڪي جين، ڪي سک. ڪي لنگورن ۽ ڪي نانگن کي پوڄين ٿا، ته ڪي ساڌن، سنتن، ڀوتن پريتن ۽ جنترن منترن کي، ۽ ڪي پرڪرتيءَ جي شڪتين کي. ڪي نانگ ۾ پرماتما ڏسن ٿا، ڪي لنگم ۾، ڪي پٿر ۾، ڪي برڪش ۾، ڪي پاڻيءَ ۾، ڪي اگنيءَ ۾، ڪي نڪشترن ۾، ڪي گرهن ۾، ڪي رام، ڪرشن يا ٻڌ ۾، ۽ ڪي نرگڻ نرآڪار ۾، جو مسلمانن جي وحدانيت جي تصور جي ويجهو آهي، ۽ ڪي ته ديو سماجين وانگر ڪنهن به اُپائيندڙ ۾ اعتبار ڪونه ٿا ڪن.

ڪيتري نه رنگا رنگي آهي هن ديس ۾! مون پنهنجي شعر و ادب کي هن پوري برصغير جو آئينو بڻائڻ چاهيو آهي. پر زندگي ڪيتري نه مختصر آهي!

مون کي اهو دور به ياد آيو، جڏهن مان ۽ حشو ساريون راتيون سياست ۽ ادب تي ڳالهائيندا هئاسين. تي شخص آهن جن منهنجي نڍيءَ عمر ۾ تربيت ڪئي آهي ۽ جي مان انهن سان نه

ملان ها تہ مان، مان نہ هجان ها، ۽ آهي آهن — حشو، سوڀو ۽ ابراهيم. آنهن سان منهنجي عقيدت ۽ محبت ائين رهي آهي جيئن روميءَ جي شمس تبريز سان رهي هئي. اِهي ئي ٽي ماڻهو آهن جي مون کان جيون جي ليکي چوکي وٺڻ جا حقدار آهن.

گردا‌س وٽ ڪافي دير ويٺا رهياسين ۽ منهنجي ۽ فقيرمحمد جي، گورباچوف جي پيرسترائڪا تي ڪافي لنبي گفتگو ٿي. ●

٣٠- جولاءِ ١٩٨٨ع

مرتضيٰ سولنگي آيو ۽ ماهوار 'سوويت لٽريچر' ١٩٨٨ع جو ڇهون پرچو، هفتيوار 'نيو ٽائيمز' جا جولاءِ ١٩٨٨ع جا ٻه پرچا ۽ جون ۽ جولاءِ جا 'ماسڪو نيوز' جا ڪيترائي پرچا ڏنائين. هو گورباچوف جي پيرسترائڪا ("تشڪيل نو") کان ڏاڍو متاثر ٿي نظر آيو. مان هن کي اسٽالن جي دؤر ۾ ۽ ان کان پوءِ جي سوويت ادب جي باري ۾ پنهنجا تاثرات ٻڌايا، جي ماسڪو جي موجوده ڪيفيت سان ٺهڪي اچن ٿا ۽ جي مان گذريل ٢٥ سالن کان پنهنجين تحريرن ۾ ڪڏهن ڪڏهن لکندو رهيو آهيان، پر انهن تي زياده زور نه ڏنو اٿم، ڇو ته منهنجا همدرد ۽ دوست گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا جن جو پاڪستان جي حالتن جو تجزيو گهڻو ڪري ساڳيو هو جو منهنجو رهيو آهي، ۽ مون اهي مسئلا کڙا ڪري، انهن کي ناراض ڪرڻ ۽ پنهنجن دشمنن کي هٿيار ٻند نه ٿي ڪرڻ چاهيو. مان جيتوڻيڪ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ڪڏهن به ميمبر نه رهيو آهيان پر مون تي ليبل اهو هنيو ويو آهي ته مان ڪميونسٽ آهيان. مان انڪار به نه ڪندو آهيان ڇو ته ڪميونسٽ مون کي سڀني سياستدانن کان وڌيڪ ويجها ۽ پاڪستاني حڪومتن جي جڙتو اسلام پسنديءَ جي مخالفت ۾ مون کي پنهنجا لڳا آهن.

مون مصطفيٰ کي ٻڌايو ته مون ميخائيل گورباچوف جو ڪتاب 'پيرسترائيڪا'، جو هن انگلنڊ ۾ ڇپايو آهي، ڪالهه خريد ڪيو آهي، ۽ هن سان وعدو ڪيو ته اهو ڪتاب ۽ هن جا آندل رسالا ۽ اخبارون پڙهي مان پيرسترائيڪا تي ڪجهه لکندس.

مصطفيٰ مون کي ٻڌايو ته پارٽيءَ ۾ ٻه ڌڙا ٿي ويا آهن- هڪڙا گورباچوف سان متفق آهن ۽ ٻيا هن جا مخالف آهن. مون هن کي چيو ته مون ڪنهن پاڪستاني اخبار ۾ پڙهيو آهي ته سي.

پي.آءِ. (ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا) وارا گورباچوف کي Attruist Communist ڪوٺي رهيا آهن جا ڪميونزم جي اصطلاح ۾ چڻ گار آهي. مون کي ته ائين لڳي رهيو آهي ته De-Stalinization جا ڪروشچوف شروع ڪئي هئي ان کي گورباچوف پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچائي رهيو آهي. نمبودري پد، جو ڪميونسٽ پارٽي (مارڪس) جو جنرل سيڪريٽري آهي، ان ته ڪروشچوف کي به رد ڪري ڇڏيو هو ته هو اسٽالن جا فقط منفي پهلو پيش ڪري رهيو آهي. سي.پي.آءِ. وارا چون ٿا ته گورباچوف هنن جا قومي ۽ طبقاتي تضاد نه ٿو سمجهي سگهي، ۽ اُن کان بي خبر آهي جو تضاد هن وقت ٽينءَ دنيا ۾ سرمائيداريءَ ۽ سوشلزم جي وچ ۾ آهي. مون مصطفيٰ کي چيو ته گورباچوف افغانستان مان فوج موٽائي بظاهر ته دنيا ۾ انقلاب ۽ قومي آزاديءَ کي پُٺ ڏئي رهيو آهي. هن جو چوڻ آهي ته اسان سوشلزم جا حامي آهيون، ۽ هرڪو پنهنجي لاءِ چونڊ ڪري. اِها ڳالهه، پولَ، زيڪ ۽ اوڀر جرمنيءَ جا رهواسي ته پسند ڪندا پر ٽينءَ دنيا کي اِها ڳالهه مشڪل پسند ايندي، جا پنهنجي اقتصادي/سياسي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهي آهي. ممڪن آهي ته هو روس جي اقتصادي زندگيءَ کي وڌيڪ ناهڻ چاهي ٿو ۽ پنهنجا ذريعا ٽينءَ دنيا تي لٽائڻ نه ٿو چاهي. ممڪن آهي ته هن محسوس ڪيو آهي ته ٽينءَ دنيا جا ملڪ پائدار ڪميونسٽ انقلاب نه ٿا آڻي سگهن. ممڪن آهي ته بريزنيف جي دؤر کان وٺي آمريڪا پنهنجي فوجي مزاحمت افغانستان، انگولا، ڪمبوڊيا ۽ نڪاراگوا ۾ تيز ڪري ڇڏي آهي ۽ گورباچوف نه ٿو چاهي ته عالمي جنگ ٿي پئي ۽ دنيا تباهه ٿي وڃي. هو نڪاراگوا کي اڃان ڪافي مدد ڏئي رهيو آهي. ممڪن آهي ته سنڊنسٽا (Sandinistas) جي بقاءَ ۾ هن جو اعتبار آهي. ممڪن آهي ته وچ-آمريڪا، چاڪاڻ جو يو. ايس. اي. جي ويجهي آهي، ان ڪري گورباچوف اُن کي وڌيڪ اهميت ڏئي رهيو آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته گورباچوف چين سان به ناهه ڪرڻ چاهي

ٿو ۽ ڪمبوڊيا ۾ ويٽنام جي حمايت ڇڏڻ ۽ چيني-روسي سرحد تي ٻه ٺاهه ڪرڻ چاهي ٿو. مون مٿي چين جي تازه ترين سياسي ۽ ادبي ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ مون کي چين ۽ روس ۾ نظرياتي مفاصلو گهٽبو نظر اچي. باقي اسان تيءَ دنيا جا ماڻهو؟ اسان کي پنهنجو ٻوٽو پاڻ آهي ۽ ٻئي ڪنهن تي پاڙڻو نه آهي. پر ڇا اسان ڪوئي ٻوٽو پاري سگهون ٿا؟

بهتر ائين ٿيندو ته گورباچوف جو پيرسترائيڪا اڄ ئي پڙهي ڏسان ۽ ان کي سوويت زندگيءَ ۾ ڪيئن استعمال ڪيو ٿو وڃي، ان لاءِ مصطفيٰ سولنگيءَ جا آندل رسالا ۽ اخبارون پڙهي ڏسان.

٣١- جولاءِ ١٩٨٨ع

مان ۽ زرينه تاجل جي گهر وياسين، جو سهراب ڳوٺ ۾ آهي. زرينه، تاجل جي زال ۽ ڏيڍرن سان ڳالهائي رهي هئي ۽ مان ۽ تاجل اڃان ڊرائينگ روم ۾ ويٺا هئاسين ته عابده پروين جو پيءُ، ماسٽر غلام حيدر، جو خود به ڳائيندو آهي ۽ جنهن عابده جي ننڍي هوندي تربيت ڪئي هئي، اندر هليو آيو. سنڌيءَ جو مشهور افسانه نگار علي بابا به اڃي نڪتو. هو پنهنجي مجذوبيءَ جي ڪيفيت مان نڪري چڪو آهي، جنهن ۾ اُن وقت هوندو هو، جنهن وقت مان وائيس چانسلر هوس. هو ٽي. وي. ڊرامي 'دنگي منجهه درياه' جو مصنف آهي جو سعيده گزدر جي مڙس مشتاق گزدر ٽي. ويءَ تي آندو هو ۽ جنهن تي هن کي جرمن فلم ۽ ٽي. وي. فيسٽيول اوارڊ مليو هو. گذريل اٺن سالن ۾ هن جا ڪتاب 'ڌرتيءَ ڌڪاٽا'، ناول 'موهن جو دڙو' ۽ 'آيل ڙي اولاڻا' ڇپجي چڪا آهن. ايتري ۾ عابده پروين به آئي. هوءَ ڪنهن پروگرام ۾ ڊينمارڪ وڃي رهي آهي. اڳي آمريڪا، ڪئناڊا، انگلنڊ، فرانس، جرمنيءَ، ڀارت، هانگ ڪانگ، نيپال وغيره ۾ ڳائي آئي آهي. پاڪستان جي سطح تي هوءَ مهدي حسن، غلام علي ۽ نورجهان کان متاثر هئي. اقبال بانو، نيره نور ۽ فريده خانم کي به چڱو فنڪار پئي مڃيائين. مون هن کي ٻڌايو ته اقبال بانوءَ جو ڳاتل 'نديا ڪناري موري ناؤ' ۽ نيره نور جو ڳاتل فيض جي ڪلام وارو ڪئسيٽ مان ڪڏهن ڪڏهن صبح جو ناشتي جي وقت ٻڌندو آهيان.

پوءِ سڀني ماني گڏجي ڪاڌيسين. تنهن کان پوءِ عابده پروين اسان کي پنهنجي گهر سبز چانهه جي دعوت ڏني. هن جو گهر تاجل جي ويجهو آهي. مون خود عابده جي مڙس غلام حسين کان طبيعت

جي باري ۾ پڇڻ پئي چاهيو. ڪجهه وقت اڳ هن کي دل جي بيماري ٿي پئي هئي. غلام حسين ريڊيو پاڪستان تي آفيسر آهي. هاڻي هن نوڪريءَ تان رٽائر ڪري ڪميشن پرڻ جو ڌنڌو ڪرڻ ٿي چاهيو. هن چيو ته هن چاهيو ٿي ته هو منهنجي شاعريءَ جا ٻه ڪئسيٽ عابده جي آواز ۾ ڀرائي. ڪجهه وقت کان پوءِ عابده ۽ غلام حسين کان موڪلايوسين ۽ تاجل جي زال ۽ پٽ اسان کي پرنس ڪامپليڪس تي ڇڏي ويا.

٢- اگسٽ، ٨٨ع

شاهد 'خوشبو' رسالو کڻي آيو، جو شڪارپور مان شايع ٿيو آهي. سرورق تي ڪبوتر جو پڪاسو جي امن جي فاخته آهي ۽ ان جي هيٺان منهجو شعر آهي:

اي ڪاش اِهو تون چائين ها
آزاد هوا ۾ ٿيندي آ!
اي ڪاش اِهو تون چائين ها
پرواهه بنا پر کيڻ هوندا
آزاد فضا ۾ ٿيندي آ.

شاهد ويو ته سارو ڏينهن پيرسترائيڪا متعلق لکندو رهيس. هڪ ڪامريڊ 'سوويت لٽريچر' جا جولاءِ ۽ آگسٽ جا شمارا ۽ ماسڪو مان نڪرندڙ International Affairs جو آگسٽ جو شمارو ڏنا، جي هن کي اج دستياب ٿيا هئا. هينئر 'سوويت لٽريچر' ۽ انٽرنئشنل افيئرس' ۾ ڪافي دلچسپ مواد ڏنو ويو آهي، جو مون اج ئي نظر مان ڪڍيو. 'سوويت لٽريچر' جي شمارن جو ته پنهنجي مضمون "پيرسترائيڪ" ۾ ذڪر ڪندس، باقي 'انٽرنئشنل افيئرس' ۾ مون کي ڪم فلبيءَ (Kim Philby) تي مضمون ڏاڍو وڻيو. هو انگريز هو پر هن ٽيهه سال انگلنڊ ۾ سوويت يونين لاءِ خفيه سرگرميون ڪيون ۽ اها ڳالهه هن پنهنجي حب الوطنيءَ جي خلاف نه سمجهي، ڇو ته انت هن پنهنجي ديس جي عوام جي ڀلائي انهيءَ ۾ سمجهي هئي ته جيت سوويت يونين جي ٿئي ۽ هن اهو طيءِ ڪيو هو ته روسي عوام جي ڀلائيءَ ۾ انگريز عوام جي ڀلائي به هئي. ١٩٦٣ع ۾ ڪم فلبيءَ جي انگلنڊ مان پراسرار گمشدگيءَ کان پوءِ، انگلنڊ ۽ ٻيءَ مغربي دنيا ۾ ڪافي چوٻول ٿيو هو ۽ ان کان ڪجهه وقت پوءِ هن تي ڪتاب به لکيا ويا هئا جي مون پڙهيا هئا. ڪنهن ڪنهن وقت وطن سان غداري ئي ان جي عوام سان صحيح وفاداري ٿئي ٿي، ان جو مثال ڪم فلبيءَ جي زندگيءَ کان بهتر ٻئي انسان جي زندگيءَ ۾ مشڪل ملي سگهي.

٧- آگسٽ، ٨٨ع

سادي ڇهين بجي هوائي جهاز سکر وڃڻو هو. مون پنل ۾ تاجل کي فون تي چيو ته ٤ بجي جهاز جي روانگي آهي. هُن چيو ته هو ٻين ڏينهن وڃي اسان وٽ پهچي ويندو. مان، سليم ۽ زرينه ٻه وڳي ڌڌ منٽن تي گهران نڪتاسين ڇو ته پهرين اسان کي گلشن اقبال ۾ پنهنجي ڌيءَ، نگهت، جي گهر وڃڻو هو. ڪلفٽن ٻرج تان اڃان لٿاسين مس ته آسمان ڪارو ٿيڻ لڳو ۽ جنهن وقت فريئر هال وٽ پهتاسين ته ڪاريون گهٽائون زوم سان ڏوڪينديون آيون ۽ ڏاڍي زور سان وڏڦڙو وسڻ لڳو ڇڻ ته ڪراچيءَ جو ڪارو اندر ظاهر ٿي پيو هو. ڪار جا وائيپر (Viper) زور سان هلي رهيا هئا. سليم ڪار هلائي رهيو هو ۽ مان ڪيسي مان رومال ڪڍي، اندران شيشي تان آگهي رهيو هوس. پريان ايندڙ موٽرن جون ٻتيون بارش ۾ اک ڇنڀ ڪري رهيون هيون. ڪنهن وقت ته ايترو انڌيرو ڇانئجي ٿي ويو، جو پتو ئي نه ٿي پيو ته ڪائي ڪار يا ٽرڪ ڀرسان گذري وئي. رڪشائون ته بنهه نظر نه ٿي آيون.

گلشن اقبال ڏانهن ويندي اٿين ٿي نظر آيو ته رستا پاڪستان جي آدرش وانگر زبون ٿي چڪا هئا. وک وک تي پاڻيءَ جا تلاءُ هئا ۽ ڪار ڇڻ ٻيڙيءَ وانگر سانداري کي چيريندي وڃي رهي هئي. اٿين ٿي لڳو ته ڌرتي جل مٿهي ٿي چڪي هئي. مون سليم کي چيو ته "نگهت جي گهر هلڻ مشڪل آهي، سڌو شاهراه فيصل تي هل جتان ايئر پورٽ پهچي ويندا سين." هُن ڪار ڦيرائي. اوچتو ڪنهن دُٻي وٽ ڪار ٻيهجي وئي. انجڻ جون وايرون آليون ٿي ويون هيون. مان، سليم ۽ زرينه، شيشا بند ڪري اندر ويهي رهياسين. بارش پوندي رهي، پوندي رهي، پوندي رهي—'هوائي جهاز ممڪن آ نه ويو هجي! ممڪن آ ته پرواز ڪئنسل ڪيو ويو هجي! خبر نه آهي ته وري ڪڏهن ويندو! گهر ڪڏهن پهچبو؟ ڪڏهن پهچبو؟' ڪيترو نه انتظار هو، آنڌ مانڌ هئي، اَڪو هو! ●

٥- آگسٽ، ٨٨ع

وري بُڪنگ ٨- تاريخ تي ڪرائي آهي. ڪالهہ لاڪون پيرسٽرائڪا تي لکي رهيو آهيان. مون هميشه سوچيو آهي تہ انسان پيدائشي اشرف المخلوقات نہ آهي. اشرف ٿيڻ لاءِ هن کي ڪوشش ڪرڻي پوي ٿي. هن کي ثابت ڪرڻو آهي تہ هن پاڻ مان هر جانور کي — چيتي کي، واگهہ کي، سوئر کي، لومڙ کي — ڌڪي ڪڍيو آهي ۽ هو هاڻي انسان آهي. ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موهہ ۽ اهنڪار انسان ۾، هر سماج ۾، ٿئي ٿو، ۽ هن کي ان جي خلاف هڪ لڳاتار جدوجهد جاري رکڻي پوي ٿي. مون ’ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ‘ ۾ بيوروڪريسيءَ جي خلاف لکيو آهي. لينن جهڙو انسان“ انساني فطرت کي شعلي ۾ بدلائي ڇڏي ٿو ۽ اُن ۾ هر ڪوڙ، پاپ، لوڀ ۽ لالچ جلي رک ٿي وڃن ٿا، پر هن جي موت کان پوءِ اڪثر ماڻهو وري ساڳيءَ اوندهہ ۾ ويڙهجي وڃن ٿا ۽، وس يا بيوس، انياءُ ۽ اتياچار ڪن ٿا. ماڻهوءَ کي جڏهن واگهہ جا ننهن ملن ٿا تہ هو بہ جون اڪيون ڪڍي وجهي ٿو. جي گانڌيءَ جي جيئري ڏيرا ڪٽيندا هئا، ستياگرهہ ڪندا هئا، ريل جي پٽن تي سمهي پوندا هئا ۽ جيلن جي ڪوٺين کان نہ گهبرائيندا هئا، اُهي هُن جي موت کان پوءِ رشوت، چوربازاريءَ ۽ ذخيره اندوزيءَ تي لهي پيا. نوان آدرش انسانن جي ضمير تان ڪٽُ لاهي ٿا ڇڏين، پر جڏهن اُهي جهونا ٿين ٿا تہ اُنهن کي جرڪائڻ ضروري ٿيو پوي. اِها ڳالهہ مون تڏهن محسوس ڪئي هئي جڏهن ايم. اين. راءِ جون لکيون پڙهي مان روسي انقلاب سان واقف ٿيو هوس. روسي انقلاب منهنجي سوچ کي بہ هر انقلاب کان وڌيڪ اُڌيڙيو آهي ۽ منهنجي شاعريءَ ۾ اُنهيءَ جا پڙاڏا آهن، پر مون ڪڏهن بہ نہ سمجهيو آهي تہ انقلاب کان پوءِ روس جي سرزمين بهشت ٿي پئي آهي ۽ اُن کي لڳاتار

اُتساهه جي ضرورت نه آهي. هن وقت دنيا ٻن طاقتن جي وچ ۾ ورهايل آهي — آمريڪا ۽ روس. ٽينءَ دنيا کي ٻنهي جي تصادم وقت هڪ جو پاسو ڪٺو آهي، ۽ چاڪاڻ جو آمريڪا ٽينءَ دنيا ۾ ڏڌونس ۽ ڌاندلي مچائي ڏني آهي، هرهنڌ فوجي آمريتن کي اُپاري ٿي اُنهن جي ذريعي عوام کي هيسائي ٿي ۽ اُنهن جي جاڳ کي نهوڙي ٿي، ان ڪري ٽينءَ دنيا لاءِ روس جي حمايت ڪان سواءِ ڪوئي چارو نه آهي. يورپ جي ملڪن جي ٻي ڳالهه آهي پر اُنهن کي پيرسترائڪا ڪان پوءِ سوچڻو پوندو ته پولنڊ جي ”سالِيڊارٽي“ (Solidarity) جهڙيءَ ٻيا ٻيءَ ڪنهن اهڙيءَ مخالفت جي هاڻي ضرورت به آهي يا نه. مان اقتصاديات جو نه ماهر نه آهيان، نه پاڻ کي بين الاقوامي معاملات تي سَنَد ٿو سمجهان. ليڪن دنيا ڀر جو شعر و ادب منهنجي مطالعي ۾ رهيو آهي ۽ منهنجي شاعريءَ تي اثرانداز ٿيندو رهيو آهي، ان ڪري مون کي پيرسترائڪا تي، روسي شعر و ادب جي حوالي سان، وڏيڪ لکڻو آهي. جا ڳالهه گورباچوف اڄ ڪري رهيو آهي سا مان روس ۾ شعر و ادب جي باري ۾ پنجويهن سالن کان به مٿي عرصي کان ساڀيندو ۽ وقتيءَ ڪندو رهيو آهيان، ۽ ان لاءِ پنهنجا دليل ۽ نتيجا پنهنجي مطالعي تي ٻڌل هئم. هن ملڪ ۾، جنهن ۾ اڪثر دانشور انڌا، گونگا ۽ ٻوڙا آهن يا ويڪاڻو مال آهن، جن کي نه ديد آهي نه ضمير آهي، جي سنڌ جا مسئلا يا ته سمجهي نٿا سمجهن يا جيڪڏهن سمجهن ٿا ته اُنهن کي ڏاڍ ۽ ڏر، لوڀ ۽ لالچ جي ڪري لنوائي ڇڏين ٿا، اُتي منهنجا دوست فقط ”سنڌي“ ۽ ”غيرسنڌي“ مارڪسٽ دانشور آهن، جو ته مارڪسزم اُنهيءَ تعصب، انڌ ۽ ضمير جي گمراهيءَ کي مڪمل رَدّ ڏئي ٿي جا هن ملڪ جي تقدير تي رهي آهي ۽ جا هِن جي هر تدبير تي اثرانداز ٿئي ٿي. جيڪي اسلام کي مارڪسزم جو اوچتو اوڙهائين ٿا اُنهن سان ته منهنجي اصل نه پوندي آهي، اُنهن کان اهو دشمن چڱو، جو ننگو وار ڪري ۽ جنهن جي مقابلي جي تياريءَ لاءِ ڪنهن سوچ ويچار جي ضرورت نه پوي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪوئي مارڪسٽ

دانشور رڳو نالي جو مارڪسٽ آهي يا هو سچ پچ ڪابيءَ ڌر جو دانشور آهي. ڏکڻ ايشيا جا تعصبات ختم ڪرڻ لاءِ، جمهوري نظام ۽ اُن ۾ مارڪسٽ پارٽيءَ جي رهنمائي ضروري آهي. مان پنهنجي آزادي برقرار رکڻ ٿو ۽ سيڪجهه پنهنجي ضمير موجب ڪرڻ چاهيان ٿو ۽ پارٽيءَ سان اختلاف جي حق تان هٿ کڻڻ نه ٿو چاهيان. پر پوءِ به مان مارڪسزم جو حمايتي آهيان. جمهوري نظام ۾ ڪائي مارڪسٽ پارٽي اليڪشن ۾ حصو وٺي اڪثريت حاصل ڪري ۽ حڪومت ٺاهي ته اُن ۾ ئي هن قوم جي نجات آهي.

پيرسٽرائڪا تي مضمون هن ڊائريءَ جو حصو نه آهي، پر چاڪاڻ جو اهو به ساڳئي دور ۾ لکيو ويو آهي، جنهن ۾ هيءَ ڊائري لکي وئي آهي، مان اهو هن ڊائريءَ جي آخر ۾ شامل ڪيان ٿو.

پيرسترائڪا ۽ روسي ادب

روسيءَ ۾ Glasnost 'صاف گوئيءَ' کي چون ٿا ۽ پيرسترائيڪا 'نئين تشڪيل' کي. موجوده پيرسترائڪا سوويت سماج ۾ اهم تبديلين آڻڻ واري نئين تحريڪ آهي. پهريون ڀيرو ۱۹۲۱ع ۾ لينن جي چوڻ تي 'نيپ' (NEP) جي شروعات ڪئي وئي. ان جي پروگرام جا اهم نڪتا لينن جي پوئين تصنيفن ۾ ڏنا ويا آهن ۽ هن جي آخرين وصيت ۾ هئا، جا مجرمانه طور استالن ڪميونسٽ پارٽيءَ کان لڪائي ڇڏي هئي. ان ۾ لفظ 'پيرسترائڪا' استعمال ڪيو ويو هو. ان جي معاشي/اقتصادي مواد ۾ سهڪاري رٿا (Cooperative Plan)، پارٽيءَ ۽ رياست ۾ جمهوريت، قومن جو سوال ۽ سياسي نظام ۾ تبديليون شامل هيون. اُن کي استالن رد ڪري ڇڏيو.

ٻي پيرسترائڪا استالن جي موت کان پوءِ شروع ٿي ۽ ڪجهه غيرمستقل مزاجيءَ، گومگو ۽ تضاد سان ۱۹۶۰ع تائين هلي. وري استالن وارا طور طريقا نئين سر زور وٺي ويا، جن جي ڪري مانائي اڇي وئي ۽ نيٺ بحران پيدا ٿيو.

هاڻي ٽين پيرسترائڪا (نئين تشڪيل) ٿي رهي آهي. ٻه ڀيرا اڳي اِها نهوڙي وئي هئي ۽ هاڻي وري هميشه لاءِ استالنزم جي خاتمي لاءِ سرجيت ڪئي وئي آهي ۽ لينن جي ڏيڪاريل وات ۽ متن ڏانهن موٽ ٿي رهي آهي ۽ اُنهن کي اڳتي وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. چيو وڃي ٿو ته اِهو روس جو آخرين تاريخي موقعو آهي ۽ روس خوف ۽ اُميد جي چوڏگيءَ تي بيٺو آهي. سوشلزم سان مکيه دشمني افسرشاهيءَ جي غلط بيانيءَ ۽ مارڪسزم جي نظريي ۾ ڀڃ مروڙ ڪئي آهي. استالنزم، مائوازم ۽ پولپوٽزم (Polpotism) اُن غلط بيانيءَ جا مثال آهن. ميخائيل

گورباچوف ۾ انهيءَ غلط بيانيءَ ۽ ٽوڙ مروڙ جي بيخ ڪني ڪري رهيو آهي. هو هٽلر سان وقت حاصل ڪرڻ لاءِ معاهدي ۽ پولنڊ کي ورهائي ڪٽڻ واري مالوٽوف - ربن ٽراپ سمجهوتي تي پنهنجي پوري زور سان حملو ڪري رهيو آهي. بخارن جو نالو ڪيترن سال گمناميءَ جي غار ۾ رهيو آهي. دراصل روس ۾ ٽراٽسڪيءَ وانگر ان جو نالو وٺڻ به ڏوهه هو. مان جڏهن لينن گراڊ ۾ اهو ڪمرو ڏٺو جتي انقلاب کان ڪجهه وقت اڳ لينن ٽي مهينا پناهه ورتي هئي، تڏهن مون ڏٺو ته ان ڪمري ۾ لينن جو ڪوڙو پاسپورٽ، آهي رسالا ۽ اخبارون جي ان وقت لينن پڙهيون هيون، لينن جو اڪيلو فوٽوگراف ۽ پنهنجن ڪامريڊن سان هن جا فوٽو گراف، ديوارن تي ٽنگيا پيا هئا. مون پنهنجي گائيڊ 'سرگيءَ' کان پڇيو ته هنن فوٽوگرافن ۾ ٽراٽسڪي ڪٿي، آهي ته هو بت بت ڪرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو، "مون ته ٽراٽسڪي ڪونه ڏٺو هو ۽ مان چئي نٿو سگهان ته اهو هتي آهي يا نه. اسان لينن گراڊ مان ماسڪو موٽي رهيا هئاسين ته اردوءَ جي ناول نويس، قدسيه بانو، ريل جي هڪ گاڏي ۾ هئي، ته مان ۽ سرگي ٻئي گاڏي ۾. هڪ ٻجي رات تائين مان ريل جي دريءَ مان برچ جا وڻ ڏسندو رهيس ۽ پوءِ بتي وسائي سمهي پيس. گهڙي نه گذري ته سرگيءَ چيو، "مان بتي ٻاريان. مان تو کان هڪڙو سوال پڇڻ ٿو چاهيان." مون پنهنجي پاسي واري بتي ٻاري ته سرگيءَ پڇيو، "مون کي معلوم آهي ته انقلاب وقت ٽراٽسڪي روسي فوج جو ڪمانڊر انچيف هو ۽ وڏو انقلابي ۽ دانشور به هو پر مون نه ڪنهن روسي انقلاب جي ميوزم ۾ هن جي تصوير ڏٺي آهي ۽ نه ڪنهن ڪتاب ۾ هن جو نالو پڙهيو آهي. تو ڪنهن انگريزيءَ جي ڪتاب ۾ هن جي باري ۾ ڪجهه پڙهيو هجي ته مون کي ٻڌاءِ." مون هن کي ٻڌايو ته ڪيئن اسٽالن سان ٽراٽسڪيءَ جو تڪرار ٿيو هو ۽ ڪيئن هو روس ڇڏي آخر ميڪسيڪو ۾ وڃي رهيو هو، جتي هن کي قتل ڪيو ويو هو. مون هن کي اهو به ٻڌايو ته مان آئزڪ ڊيوٽشر (Isaac Deutcher) جي

ٽن جلدن ۾ ٽراٽسڪيءَ جي سرگذشت پڙهي آهي ۽ هڪ جلد اسٽالن جي سرگذشت تي به پڙهيو آهي. رابرٽ پين (Robert Payne) به هن جي سوانح عمري لکي آهي جا دلچسپ آهي ۽ جا مون پڙهي آهي. مون سرگيءَ کي وڏيڪ چيو ته اسٽالن انقلاب جي تاريخ مان هٿ چراند ۽ اُن ۾ ٽوڙ مروڙ ڪئي هئي. انڪري روسي تاريخ ۾ ٽراٽسڪيءَ جو ذڪر ڪونه آهي ۽ نه ڪنهن ميوزم ۾ اڄان تائين هن جو فوٽوگراف آهي ۽ ”ٽراٽسڪائيٽ“ لفظ ڪميونسٽ دنيا ۾ هڪ گار سمجهيو ٿو وڃي ۽ اهو اُن جي باوجود، جو ڪريملن مان اسٽالن جو لاش ڪڍائي ڪنهن ٻئي هنڌ پورايو ويو آهي. جهيڙو اسٽالن ۽ ٽراٽسڪيءَ ۾ اقتدار لاءِ هو پر پنهي مارڪسزم جي آڙ ورتي هئي، جيئن منهنجي ملڪ ۾ سياستدان هڪٻئي کي اسلام جي آڙ ۾ نيست نابود ڪندا آهن. اهو ٻڌي سرگيءَ کي طاق لڳي ويا ۽ هو ٻني وسائي سمهي پيو هو. هو هڪ ديانتدار ڪميونسٽ هو ۽ پنهنجي فرض ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ٿي ڪيائين. هو روستوف جو هو ۽ اسان کي لينن گراڊ گهمائڻ لاءِ ماسڪو ۾ گائيڊ طور ڏنو هئائون. هن کي ٽي روبل روز ملندا هئا جي آڏيتاليهن رپين جي برابر هئا، ڇو ته سرڪاري اگهوٽريءَ ۾ روبل جي قيمت ٽيرهن رپيا هئي. هونءَ ته پاڪستان ۾ اُن وقت ڊالر جي قيمت ڏهه رپيا هئي پر روس ۾ ڊالر بلئڪ مارڪيٽ ۾ ٿي وڪاميا ۽ مون کي هڪ سو ڊالر جي عيوض ٽي سو روبل مليا هئا جي مون کي ماسڪو ۾ پڙهندڙن سنڌ يونيورسٽيءَ جي اُستادن متارائي ڏنا هئا.

مان ۽ سرگي رات جو لينن گراڊ هوٽل ۾ ويٺا هئاسين ۽ قدسيه ماني کائي پنهنجي ڪمري ۾ هلي وئي هئي. اسان بال روم ناچ ڏسي ۽ مغربي موسيقي ٻڌي رهيا هئاسين. آمريڪن، فرينچ، جرمن ۽ انگريز قومن جا جوڙا پاپ ميوزڪ (Pop Music) تي نچي رهيا هئا ۽ ڪي ميزن تي پي رهيا هئا ۽ پنهنجي واري وٺڻ جا منتظر هئا. ٿوري مفاصلي تي آمريڪن اڪٽر انٿوني ڪئنن

(Anthony Quin) به ڪنهن خوبصورت ڇوڪريءَ سان ويٺو هو ۽ وسڪي پي رهيو هو. اوچتو مون کي سر گيءَ چيو، "مون کي هڪڙو ڊالر اڌارو ڏيندين؟" مون هن کان پڇيو ته "ڇا ڪندين؟" هن جواب ڏنو ته "ايڪسپورٽ ڪوالٽي بيئر (Export Quality Peer) وٺندس. اهو بيئر اسان کي رڳو ڊالرن ۾ ملي سگهندو جيئن بي هرڪا برآمد ڪرڻ واري شيءِ فارين ڪرنسيءَ (پرڏيهي ناڻي) ۾ وڪامي ٿي. دراصل لينن گراڊ بيئر جهڙو بيئر سڄي روس ۾ نه آهي ۽ مان اهو پهريون ڀيرو چکڻ چاهيان ٿو." مون هن کي ڊالر اڌارو ڏنو ۽ هڪڙو ٻيو ڊالر ڏئي چيو ته "مون لاءِ به ساڳيو بيئر گهراءِ." هن ٻن ڊالرن ۾ ڇهه بوتلون بيئر جون گهرايون ۽ پوءِ هڪ بوتل پنهنجي گلاس ۾ وڌائين ۽ هڪ منهنجي گلاس ۾. هن چسڪيون ڏئي بيئر جو گلاس پيتو ۽ پوءِ مون کي ٻيڪي چيائين، "مون کي هڪ ڊالر ٻيو به ڏيندين؟" مون مرڪي هن کي چيو: "ٽي بوتلون بيئر جون ڪافي نه آهن؟ ٻيو ڊالر ڇا ڪندين؟" هن جواب ڏنو: "آمريڪن سگريٽ وٺندس. انهن جو پيڪيٽ به ڊالر ۾ ملندو آهي. روس جي سگريٽن ۾ ڪو مزو نه آهي." ڇاڪاڻ جو مون وٽ به پاڪستاني سگريٽ هئا، مون سر گيءَ کي ٻيو ڊالر به ڏنو ۽ هن 'ڊن هِل' Dunhill سگريٽن جو هڪ پيڪيٽ گهرايو ۽ آن مان هڪ سگريٽ ڪيئي نفاست سان بيئر جي ٻي بوتل به پيئڻ لڳو ۽ سگريٽ مان ڪش به هڻڻ لڳو. سامهون واريءَ ميز تي هڪ نهايت خوبصورت ويهارو ورهين جي آرمينين ڇوڪري ڳاڙهو شراب پي رهي هئي. سر گي خود ٽيهارو ورهين جو هو ۽ قد جو ٺورڙو ۽ گهو ۽ نهايت ڊولائتو هو. مون هن کي آرمينين ڇوڪريءَ ڏانهن اشارو ڪري چيو: "سر گي بيئر ۽ آمريڪي سگريٽ جو مزو ته ورتو اٿئي، هاڻي انهيءَ آرمينين ڇوڪريءَ کي چؤ ته تو سان گڏ رقص ڪري. سر گيءَ مون کي چيو ته "تون چئو نه ٿو هن سان رقص ڪرين؟" مون هن کي جواب ڏنو ته "هوءَ مون کان ٽيهه ٻنجٽيهه سال ننڍي آهي متان انڪار ڪري. بهتر آهي ته تون هن

سان رقص ڪرين.“ ان تي سرگيءَ مرڪي چيو ته ”روسي ڇوڪرين کي وڏندا ڏي پنجاهه سالن جا مرد آهن. اسان کي ته هو پار سمجهنديون آهن.“ مون کي ڳالهه اچي وئي ۽ سرگيءَ کي چيم، ”سرگي! مون کي بيئر مزو ڏئي رهيو آهي ۽ مان هن ڇوڪريءَ سان اسٽيپ (Step) رکي به نه سگهندس، تون وڃ!“ نيٺ سرگي اٿي هن کي رقص لاءِ چيو ته هوءَ يڪدم خوشيءَ سان اٿي آئي ۽ هن سان گڏ نچڻ لڳي. سرگي نچندي نچندي هن سان پنهنجا انگ ملائي رهيو هو ۽ ڪجهه دير ڪان پوءِ هن کي ڪنڌ پاسي ۾ وٺي ويو، جتي هن کان به تي چميون ورتائين. جڏهن هو آرمينين ڇوڪريءَ کي ميز تي ڇڏي، مون سان گڏ اچي ويٺو ۽ بيئر جي ٽين بوتل کوليائين ۽ آمريڪي سگريٽن جي پئڪيٽ مان بيو سگريٽ ڪڍيائين ته مون هن کي چيو: ”سرگي، تون ته بورجوازيءَ کان به بدتر ٿو هلين. تو ڊالر مون کان وٺي ايڪسپورٽ ڪوالٽي بيئر ورتو، بيو ڊالر مون کان وٺي آمريڪن سگريٽ ورتا ۽ آرمينين ڇوڪريءَ سان ائين چم چٽ ۽ مهٽ سهٽ ڪئي جيئن يورپ جا بورجوازي جوڙا ڪري رهيا آهن. تون يورپ جي ڪنهن بورجوازيءَ کان ڇا ۾ چڱو آهين؟“

”هڪ ڳالهه ۾. بورجوازي حرام جي پئسي سان عيش ڪري رهيا آهن ۽ مون حلال جي پئسي مان عيش ڪيو. مون توکان به ڊالر اڌارا ورتا آهن. جڏهن ماسڪو هلنداسين ته مون کي پنهنجو معاوضو ملندو ۽ مان توکي تنهنجن ٻن ڊالرن جي عيوض انهن جي بليڪ مارڪيٽ واري قيمت ڇهه روبل موٽائي ڏيندس.“

هن يڪساهيءَ چيو، ۽ مون کان پڇيائين: ”تون ڇا ٿو سمجهين؟ اسان خون جا درياهه پار ڪري انقلاب آندو هو. اسان جي ٽن نسلن ان ڪري پيٽ کي پٽيون ٻڌي گذارو ڪيو آهي ته جيئن اسان سوشلزم کي پليءَ پٽ آڻي سگهون. اسان جرمن فوجن سان مقابلو ڪري، لکين ماڻهو مارائي، فاشزم کي شڪست ڏني. ڇا، اڄان به اسان کي عيش ۽ آرام جي زندگيءَ تي حق نه آهي“

مان چپ ٿي ويس. مون محسوس ڪيو ته مان هڪ حساس روسي ورڪر سان گفتگو ڪري رهيو آهيان. برصغير ۾ ته هن جي عمر جا ڇوڪرا ڇچورا هوندا آهن. جنهن ڏينهن اسان ماسڪو پهتاسين، ان جي ٻئي ڏينهن تي هن مون کي هوٽل ۾ ڇهه روبل موٽائي ڏنا ۽ منهنجو شڪريو بجا آندو.

سو مون ڳالهه تي ڪئي ٽراٽسڪيءَ جي. مون کي عجب نه ايندو، جي مستقبل ۾ڪنهن وقت ٽراٽسڪيءَ جي صحيح قدر و قيمت ڪئي وئي، جو ته تازو بخارن (Bukharin) * ۽ اسٽالن تي

---

* نڪولائي بخارن (Nikolai Bukharin) سوويت رياست جي شروعات ۾ جلديءَ سان ڪرايل Collectivisation ۽ Industrialization جي مخالفت ڪئي هئي. هن چيو ٿي ته Heavy Industry سان Consumer's goods جي پيدائش کي هٿاڻو وڃي. هن نيپ (New Economic Policy) جي حمايت ڪئي هئي، جا لينن وجود ۾ آندي هئي، ۽ اسٽالن ڊاهي ڊيرڙ ڪري ڇڏي هئي. اسٽالن واري جبر و ستم جي دؤر ۾ بخارن جي اها ڳالهه ڪفر سمان هئي ۽ ان ڪري ١٩٣٨ع وارين بدنام جڙتو ڪاروائين ۾ بخارن، زينوفيف، راڊڪ ** وغيره کي گولي هڻي ماريو ويو هو. اهو مون کي حشوءَ غالباً ٻڌائين ٻڌايو هو، جڏهن مان جونيئر بي. اي. ۾ ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هوس. هن ماسڪو جي ڪاروائين تي مون کي هڪ ڪتاب به پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. حشو ١٩٣٨ع جي 'صفائي' (Purges) جي مخالفت ڪندو هو ۽ چوندو هو ته "ڪميونسٽ غلط آهن، جڏهن هو چون ٿا ته (Trotiskytism) ٽراٽسڪائيزم ۽ (Fascism) فاشزم هڪ ڳالهه آهن، ۽ اهو سارو چڪر اسٽالن جو هلايل آهي."

** زينوفيف — Zinoviev
راڊڪ — Radek

بين مارڪسي تنقيد ڪندڙن کي وري ساڳيءَ ريت بحال ڪري، انهن کي انهن جي اصلي روپ ۾ ڏنو ويو آهي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ گورباچوف زور شور سان صحيح سوشلزم آڻڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. هن پيرسترائڪا تي پنهنجو ڪتاب انگلنڊ ۾ڇپايو آهي تہ جيئن آهو ساريءَ دنيا ۾ ڦهلجي وڃي. هو ريڊيو، ٽي. ويءَ، اخبارن ۽ رسالن ۾ پنهنجي پروگرام جو ڦهلاءُ ڪري رهيو آهي. ١٩٨٤ع ۾طارق عليءَ جو ڪتاب The Stalinist Legacy پڙهي، مون سوچيو هو تہ ممڪن آهي تہ روسي دانشور بہ ڦيرو کائين ۽ اسٽالن جا پرخچا آڏائي سگهن. پر انهيءَ ڪتاب کان ڪيئي سال اڳي ايم. اين. راءِ جي تحريرن اسٽالن جي جبر و ستم کي ١٩٤٠ع کان ١٩٥٠ع تائين اپٽرو تہ وائکو ڪيو هو، جو مون کي اهي تحريرون پڙهي اسٽالنزم مان اعتبار نڪري ويو هو. ايم. اين. راءِ اسٽالن جي حوالي سان شخصيت پرستي (Cult of Personality) ۽ ان جي مضر اثر جي باري ۾ مضمون لکيا هئا، جي ڇڻ اڄ سوويت يونين ۾دهرايا وڃن ٿا. ايم. اين. راءِ جيتوڻيڪ جدلياتي مادّيت (Dialectical Materialism) ۾پختو ويساھ رکندو هو، تڏهن بہ هن پنهنجي تحريڪ جو نالو، New Humanism رکيو هو.

ٻيءَ جنگ عظيم هلندي، فيض جا اهڙا ترقي پسند نظم:

تيرگی ہے کہ اُمنڈتی ہی چلی آتی ہے
شب کی رگ رگ سے لہو پھوٹ رہا ہو جیسے
چل رہی ہے کچھ اس انداز سے نبض ہستی
دونوں عالم کا نشا ٹوٹ رہا ہو جیسے

تہ آتساهيندا هئا، پر جڏهن مون مخدوم محيالدين جو نظم

ہے مرا قافلہ سالار جہاں استالین

پڙهيو هو، تہ مون آن جي باري ۾ طنزيہ انداز اختيار ڪيو هو. منهنجي هڪ اردو غزل ۾ هيٺيان بہ شعر آهن، جو مون ١٩٤٧ع

۾ لکيو هو ۽ جو هاڻي منهنجي مجموعي ’نيل کنٺهه اور نيم کے پتے‘ ۾ شايع ٿي رهيو آهي ـــ

جامۂ کوهکن مين روح جـبـر
اک نئي چال چل رهي هے ديکهه
پـرچم عزم کـو بلند کـر اور
وه مشيت سي ٹل رهي ہے ديکهه

مون اهي شعر اسٽالن تي لکيل ايم. اين. راءِ جي مضمونن کان متاثر ٿي لکيا هئا. مون گورباچوف جو ڪتاب Perestroika سارو ٽوڙ تائين پڙهيو. ان ۾ روسي معيشت ۾ نقصان جو ذميدار اسٽالن ۽ نوڪرشاهيءَ کي ٺهرايو ويو آهي ۽ شخصيت پرستيءَ، ۽ جمهوريت جي ڪميءَ ۽ انقلاب ۾ آسائش جي زندگيءَ جي تمنا جي مذمت ڪئي وئي آهي. نوڪرشاهيءَ خلاف مان پنجويهه سال اڳ پنهنجي ڪتاب ’ڪاڪ ڪکوريا ڪاپڙيءَ‘ ۾ لکي چڪو آهيان ۽ گورباچوف جي ڪتاب ۾ منهنجي انديشن جي چڱي تائيد ٿي رهي آهي.

مخدوم محي الدين جو اسٽالن جي باري ۾ اهو ردعمل اڪيلو نه هو. هندستان ۾ ڪميونسٽ پارٽي ان وقت مطمئن هئي ته اسٽالن ـ ورو ڏي ديس دروهي هئا. هو ٻين ڪميونسٽن وانگر ان خيال جا هئا ته اسٽالن هڪ مهان سکيا ڏيندڙ (Great Teacher) ۽ دڳ لائيندڙ ستارو (Guiding Star) هو. سڀئي ڪميونسٽ پاڻ کي سوويت ـ يونين سان واڳي چڪا هئا، جنهن جي برطانوي سامراج ۽ انڊين ڪانگريس وارا روز مخالفت ڪندا هئا. ائين ڀانيو ويندو هو ته هر اسٽرائيڪ لاءِ جذبو ماسڪو ڏياريو آهي، ۽ هر ستيا گرهه لاءِ چرچ ڪنهن ماسڪو جي پگهاردار چاڙتـي ڏني آهي. ڪميونسٽ فوراً ان ڳالهه جي خلاف سوويت يونين جو بچاءُ ڪندا هئا. ان ڪري جڏهن ايم. اين. راءِ يا ٻيءَ ڪابيءَ ڏر جا ماڻهو سوويت يونين تي تنقيد ڪندا هئا ته ڪميونسٽ انهن کي به ساڳيءَ طرح نندينداهئا ۽ سامراج جا ايجنٽ ڪوٺيندا هئا. هو ايمانداريءَ سان اعتبار ڪندا هئا ته هو اسٽالنزم جو دفاع ڪري سوويت يونين جو دفاع

ڪري رهيا هئا. هندستان جي سياست ۾ ڇڙ اها روايت ٿي چڪي هئي. هندستان ۾ سياسي گُرو جنتا لاءِ 'ڏياتيون' ٿيندا آهن جي اُنهن کي اڻچاڻائيءَ ۽ اگيان جي اونده مان ڪڍندا آهن. ان ڪري ڪميونسٽ اِن هر ڳالهه ۾ وِسواهه ڪندا هئا، جا هنن جا اڳواڻ چوندا هئا، ۽ سندن اڳواڻن کي ساري چاڻ ماسڪو مان ملندي هئي. پر ڪن ڪميونسٽ اڳواڻن کي ماسڪو ۾ اسٽالن جي ڪرابل خونريزين ڪافي جهنجهوڙيو هو. مثال طور برٽش ڪميونسٽ پارٽيءَ جي Philip Sprat کي برطانيه مان سي. پي. آءِ. (ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا) جي مدد لاءِ موڪليو ويو هو. ماسڪو جي واقعن هن کي ايترو مايوس ڪيو هو، جو هو هڪ (Liberal Humanist) 'آزاد مزاج انسان دوست' ٿي پيو هو ۽ آخر ۾ ڪميونسٽ ورودي ٿي ويو.

سنڌي ڪميونسٽ ماڻهو ته ڏاڍا چڱا هئا پر انهن ۾ به مطالعي جي ڪميءَ سبب ڏاڍو تعصب هو. هڪ ڀيري مون پنهنجو نظم "هاءِ حياتي، هي ٿوهر جو وڻ" ڪامريڊ ڪيرت ڏانهن هفتيوار 'سنڌو ڌارا' ۾ ڇپڻ لاءِ موڪليو، جا هو بمبئيءَ مان ڪيندو هو، پر هُن اهو نه ڇپيو هو. ڪيتري وقت کان پوءِ جڏهن هن سان بمبئيءَ ۾ مليو هوس، ۽ هو به ٻين وانگر منهنجي شاعريءَ جو ذري گهٽ فدائي ٿي لڳو، تڏهن مون هن کان پڇيو هو ته هن کي منهنجو نظم پوسٽ ذريعي مليو هو يا نه؟ اُن تي هن نهايت صاف گوئيءَ سان چيو هو، "ها، مون کي تنهنجو نظم مليو هو ۽ مون اهو چاڻي واڻي شايع نه ڪيو هو، ڇوته اُن وقت تلنگانه ۾ انقلاب اچي رهيو هو ۽ اسان ڌرتيءَ کي گل و گلزار بڻائي رهيا هئاسين ۽ تون لکي رهيو هئين 'هاءِ حياتي! هي ٿوهر جو وڻ!'" هن اهو به نه سوچيو ته اهو نظم مون تلنگانه جي پس منظر ۾ نه، لکيو هو پر پاڪستان جي مايوس ڪندڙ حالتن کي مدنظر رکي لکيو هو. دراصل اسٽالن جي دؤر ۾ سڀئي هندستاني ڪميونسٽ نشي ۾ هئا ۽ هو سمجهي رهيا هئا ته هنن کي عظيم رهنما ملي ويو آهي، جو اڄ نه ته سڀاڻي هر ديس جي ۽ خاص ڪري پارٽ جي تقدير بدلائي.

گورباچوف بار بار دهرايو آهي تہ سوشلزم هڪ جامد نظريو نہ آهي. هن نون مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ اُتساهيو آهي، پنهنجي دؤر جي اقتصاديات (Economics) تي تنقيد ڪئي آهي، ۽ چيو آهي تہ سوشلزم جي سياست ۽ اقتصاديات ۾ پراڻا خيال موجود آهن ۽ اهي خيال زندگيءَ جي جدليات Dialectics سان نهڪي نہ ٿا اچن.

گورباچوف ملڪن جي وچ ۾ باهمي تعاون تي بہ زور ڏنو آهي ۽ چيو آهي تہ اڄ سڀ ملڪ ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ محتاج آهن، ۽ هٿيارن جا ڍير، خاص ڪري ائٽمي ميزائيلن جا ذخيرا، عالمي جنگ جو امڪان پيدا ڪري سگهن ٿا، ۽ توڙي اُن جو ڪوئي جواز نہ هجي، اهڙي جنگ حادثاتي طرح بہ شروع ٿي سگهي ٿي ۽ ڌرتيءَ تي ساري مخلوق کي تباهہ ڪري سگهي ٿي، پوءِ ان جو سبب ٽيڪنيڪل غلطي هجي يا انساني غلطي. گورباچوف اِها ڳالهہ چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو تہ نيوڪليئر جنگ ۾ ساري دنيا فنا ٿي ويندي ۽ اِن ڪري هن آمريڪا ڏانهن صلح جو هٿ وڌايو آهي. روس افغانستان مان موٽي رهيو آهي تہ ترقي پسند قوتن کي مايوسي ٿي رهي آهي، پر پنهنجي ليکي هو صحيح آهي ۽ هن جو اِهو قدم نہ رڳو روس جي موجوده معيشت کي خيال ۾ رکجي تہ ٺيڪ ٿو لڳي، پر ٽين عالمي جنگ جي امڪان ۽ تباهيءَ کي روڪڻ لاءِ بہ ضروري آهي. سوويت يونين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ستاويهين ڪانگريس جا سارا فيصلا مون پڙهيا ۽ مان انهن سان متفق آهيان. اِها خوشيءَ جي ڳالهہ ٿيندي تہ سوويت معاشري ۾ سماجي، اقتصادي ۽ ثقافتي ترقيءَ جي رفتار کي تيز ڪيو وڃي. اها ڳالهہ اڳتي ٽين ءَ دنيا لاءِ بہ سودمند ثابت ٿيندي ڇو تہ روس اُن جي ڀرپور مدد ڪري سگهندو.

گورباچوف تاريخي پيٽ ڪري چيو آهي تہ”١٩١٨ع جي پُرآشوب سال ۾ لينن ’بريسٽ (Brest) امن معاهدي‘ لاءِ ڪيڏي نہ جدوجهد ڪئي هئي! اُن وقت ●انہ جنگي جاري هئي ۽ اُن ڪري

لينن رٿ ڏني هئي ته جرمنيءَ سان امن جي معاهدي تي دستخط ڪيو وڃي، ته ٿوري لينن جي خيال ۾ جرمنيءَ صلح لاءِ جي شرط هنن جي سامهون رکيا هئا سي ’شرم جهڙا ۽ ذليل ڪندڙ‘ هئا. انهن شرطن موجب پنج ڪروڙ ست لک آباديءَ وارو هڪ وڏو علائقو جرمنيءَ کنيو هو. ان ڪري اهڙي رٿ قبول ڪرڻ ناممڪن هئي، پر پوءِ به لينن امن معاهدي تي زور ڏنو هو. مرڪزي ڪميٽيءَ جي ڪجهه ميمبرن به ان تي اعتراض ورتو هو ۽ چيو هو ته ’خود مزدور اصرار ڪري رهيا آهن ته جرمن ڪاهه ڪندڙن کي منهن ٽوڙ جواب ڏنو وڃي.‘ پر لينن واري واري سان امن جي ڳهڻ ورجائي هئي. هن جتنادار ۽ اهم فائدن جو بچاءُ ڪرڻ تي چاهيو ۽ آهي پوري پورهيت طبقي جا فائدا هئا— ۽ انقلاب ۽ سوشلزم بنهي جي چڱائيءَ لاءِ. انهن فائدن جي حفاظت لاءِ ملڪ کي ساهي پٽڻ جي ضرورت هئي ته جيئن آهو تازو توانو ٿي اڳتي وڌي سگهي. جيتوڻيڪ ان وقت تمام ٿورا ماڻهو آهاڳالهه سمجهي ٿي سگهيا، پر پوءِ اسان وڏي اعتماد ۽ واضح لفظن ۾ چئي سگهياسين ته لينن نيڪ قدم کنيو هو. هو ڏورانهين مستقبل کي ڏسي رهيو هو ۽ ان ڪري هن عارضي فائدي کي حقيقي فائدي تي ترجيح نه ڏني هئي ۽ ان طرح انقلاب جو بچاءُ ڪري ورتو هو.“

مٿين حوالي سان گورباچوف آمريڪا سان پنهنجي وڏيڪ چاڻ سڃاڻ، ڏيٽ ويٽ ۽ نيوڪليئر جي باري ۾ ناهه لاءِ وٽي پيدا ڪئي آهي.

بهتر ٿيندو ته پيرسترائڪا کي سمجهائڻ لاءِ مان گورباچوف جي ڪتاب مان ڪجهه ٽڪرا ڏيان:

”ان ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته اندرينءَ ترقيءَ لاءِ پرامن بين الاقوامي حالتن جي ضرورت آهي. پر اسان جا مقصد بين الاقوامي آهن. اسان کي اهڙي دنيا گهرجي جنهن ۾ نه جنگ هجي، نه هٿيارن لاءِ ڊوڙ، نه ائٽمي هٿيار، نه ظلم ۽ تشدد. نه رڳو ان لاءِ ته اسان کي پنهنجي قومي ترقيءَ لاءِ اهڙين حالتن جي ضرورت آهي پر ان لاءِ

بہ تہ جي ٻاهريئن (Objective) حالتن کي ڏسبو تہ اِهي ڳالهيون پوريءَ ذرتيءَ لاءِ ضروري آهن."

"اڄ سڀئي ملڪ، ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ هڪٻئي جا محتاج آهن ۽ هٿيارن جا ڍير، خاص ڪري ائٽمي ميزائلن جا ذخيرا، عالمي جنگ کي ممڪن بڻائي سگهن ٿا، توڙي ان جو ڪوئي جواز هجي يا نہ هجي ۽ توڙي آها حادثي طور اوچتو ڇڙي پوي يا آن جو سبب ٽيڪنڪي غلطي يا انساني غلطي هجي. پر اهڙيءَ جنگ ۾ پوريءَ ڌرتيءَ تي ساري انسانذات تباهيءَ جي منهن ۾ هلي ويندي."

"اڄ جي دنيا، پنهنجن سڀني تضادن، سياسي ۽ سماجي نظامن جي اختلافن ۽ مختلف قومن جي مختلف موقفن جي باوجود، هڪ اڪائي آهي. **اسان سڀ هڪ جهاز ۾ سوار آهيون، جنهن جو نالو ڌرتي آهي ۽ اسان کي گهرجي تہ آن کي بچايون. پيهر اسان لاءِ نوح جي ڪشتي مهيا ڪئي نہ ويندي."**

"اسان آمريڪي عوام جي خلاف ڪوئي بُرو ارادو نہ ٿا رکون. اسان زندگيءَ جي سارن شعبن ۾ آن سان تعاون لاءِ تيار آهيون."

"گذريل پندرهن سالن ۾ آمدنيءَ ۾ اضافي جي شرح اڌ کان بہ گهٽ ٿي وئي هئي ۽ ۱۹۸۰ع جي ڏهاڪي شروع ٿيڻ سان اينرو ڪري چڪي هئي، جو اها اقتصادي نااهليءَ جي ويجهو پهچي چڪي هئي، هڪ اهڙو ملڪ، جو دنيا جي ترقي‌يافتہ ملڪن جي ويجهو اچي چڪو هو، هاڻي مختلف شعبن ۾ ٻين ملڪن کان پٺتي رهڻ لڳو هو، صنعتي پيداوار جي صلاحيت، صنعتي پيداوار جو

معيار، سائنسي ۽ ٽيڪنالاجيڪل ترقي، جديد ٽيڪنالاجيءَ جي پيداوار ۽ وڌيڪ ترقي‌يافته طريقن جي استعمال ۾ اسان جي ڪارڪردگي نهايت هيٺينءَ سطح تائين ڪري چڪي هئي ۽ گهربل حد ۽ هاڻوڪيءَ پيداوار ۾ مقدار ۽ معيار ٻنهي جي لحاظ کان فرق ڏينهون ٻوءِ وڌندو ٿي ويو ۽ اهو فرق تنزل ڏانهن اشارو ڪري رهيو هو.“

”نوبت اُتي پهتي، جو وڌيڪ رقمون حاصل ڪرڻ لاءِ، پيداواري رپورٽن ۾ اصل کان زياده پيداوار ڏيکارڻ جو لاڙو پيدا ٿي ويو، مفت خوريءَ جو رويو ڦلڻ ڦولڻ لڳو، ديانتداريءَ واريءَ ۽ اعليٰ درجي جي محنت جو قدر گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ سيني لاءِ هڪجهڙيءَ اُجرت جو لاڙو عام ٿي ويو.... ۽ ٻوءِ صنعتي پيداوار ۾ ڪميءَ جا لاڙا اسان جي صنعتي نظام جو اهم حصو ٿي ويا ۽ انڪري نه رڳو اسان جي محنت جي پيداواري قوت جي ترقي رڪجي وئي پر سماجي انصاف جا اصول به مجروح ٿيا.“

”اسان جي معاشري ۾ مڪمل روزگار جي پڪ ڏني وئي آهي ۽ بنيادي سماجي ضمانتون ڏنيون ويون آهن مگر اسان رهڻ سهڻ، کاڌي پيتي جي مقدار ۽ معيار، سفر جي ذريعن جي بهتر انتظام، طبي خدمتن ۽ تعليم جي شعبن ۾ وڌندڙ ضرورتن کي پوري ڪرڻ ۽ ٻين ڪيترن ئي مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ ناڪام رهيا آهيون. اهي اهڙا مسئلا هئا، جي معاشري جي ترقيءَ جي سفر ۾ پيدا ٿيندا رهندا آهن.“

”نظرياتي سطح تي به سستيءَ جو لاڙو هو ۽ انڪري نون خيالن ۽ نون پيدا ٿيل مسئلن کي تعميري تنقيد جي نقطهءِ نظر سان ڏسڻ جي رويي جي اُبتڙ جذبو اُڀري رهيو هو. قصيده خوانيءَ جي حوصلي افزائي ٿي رهي هئي. عام پورهيتن ۽ شهرين جي ضرورت ۽ راءِ طرف ڌيان نه ٿي ڏنو ويو. معاشرتي علمن ۾ رڳو فرضي منطق تي بدل اصولن ۽ قاعدن کي پسند ڪيو ٿي ويو ۽ اڳتي وڌايو ٿي ويو. تخليقي سوچ کان ٻنهي نابري واري وئي هئي. فالتو ۽ بيڪار

تجزيا ابدي سچائيون ڪري پيش ڪيا ويا هئا. سائنسي، نظرياتي ۽ پيا بحث، جي سوچ ۽ حقيقي عمل کي اڳتي وڌائين ها، بيجان ٿي ويا هئا. ثقافت، فن ۽ صحافت ۾ به منفي لاڙا پيدا ٿي ويا هئا. ساڳيو حال پڙهائيءَ ۽ طب جي شعبن جو ٿيو هو، جنهن ۾ وچولي سطح جا ذهن لڪير جا فقير ٿي ويا هئا ۽ وڏي واڪ قصيده گوئيءَ جو لاڙو پيدا ٿيو هو. ڇو ته اسان مشڪلاتن جي اهڙي تصوير پيدا پئي ڪئي جنهن ۾ مشڪلاتن ۽ مسئلن جي وجود کان ئي انڪار ٿي ڪيو ويو، ان ڪري اسان کي اُن جو ڪيترو ڏيڍو ڏيپو ٿيو. ڪهڙيءَ ۽ ڪرڻيءَ ۾ ڦند ڦير پيدا ٿيو هو. عام شهري ڪڏهن به پنهنجي ردِ عمل جو اظهار نه ڪندا هئا، جيتوڻيڪ اُنهن کي نلهن نعرن تي اعتبار نه رهيو هو. سرڪاري اعلانن ۽ عوام جي ذهني قبوليت ۾ خلا پيدا ٿي وئي هئي. جيڪا ڳالهه سرڪاري طور چئي ٿي وئي يا اخبارن ۾ ڇاپي ٿي وئي يا درسي ڪتابن ۾ لکي ٿي وئي، اُها مشڪوڪ ٿي لڳي. شهرين جي اخلاق کي گهڻو لڳي ويو هو. عظيم انقلاب جي پرجوش زماني، پهرين پنجن سالن واريءَ رٿا، وطن دوستيءَ واريءَ يادگار جنگ ۽ جنگ کان پوءِ نئينءَ تعمير مان پيدا ٿيندڙ اتحاد ۽ اتفاق ڪمزور ٿي ويو هو. عادتي شراب نوشي ۽ بين نشي وارين شين واپرائڻ جي عادت ۾ ڏوهه وڌي رهيا هئا. اسان جي ثقافت ۾ هٿ ٺوڪيا، نسالي ماتر تهذيبي نمونا جاءِ والارڻ لڳا هئا، جن مان هالوچالو ۽ اوڇي ذوق جو اظهار ٿي رهيو هو.“

”پارٽيءَ جون تنظيمون فعال رهيون ۽ ڪميونسٽن جي گهڻي اڪثريت خلوص ۽ بي غرضيءَ سان عوام جي خدمت ۽ رهنمائيءَ جو فرض ادا ڪندي رهي، پر پوءِ به هي مڃڻو پوندو ته بدديانت، ترقيءَ جي شوقينن ۽ خود غرض ماڻهن کي روڪڻ جي ڀرپور ڪوشش نه ڪئي وئي. رياست ۽ پارٽيءَ جي تنظيمن جيڪي قدم کنيا آهي وقت جي تقاضائن کان ٿورا هئا.“

”ديانتداريءَ سان ۽ تعصب کان سواءِ اسان انهيءَ نتيجي

تي پهتاسين ته اسان جو ملڪ شديد بحران جي پڄر تي پهتو آهي. انهيءَ نتيجي جو اعلان اپريل ١٩٨٥ع ۾ ٿيڻواري سينٽرل ڪميٽيءَ جي ميڙ ۾ ڪيو ويو. انهيءَ ميڙ ۾ نئين حڪمت عمليءَ جي شروعات ڪئي وئي ۽ اُن جا بنيادي اُصول جوڙيا ويا.“

پنهنجين ڪمزورين جي باري ۾ اهڙي صاف گوئي مون ڪنهن به ليڊر جي نه پڙهي آهي. گورباچوف لينن کان پوءِ روس جو وڏي ۾ وڏو ليڊر آهي ۽ ١٩٨٥ع کان هن وقت تائين هو پيرسترائڪا جو پروگرام نهايت زور شور سان پنهنجي توڙ تي پهچائي رهيو آهي. هُن هڪ هنڌ لکيو آهي: ”هڪ پراڻي ڪهاڻي آهي ته ڪي ماڻهو هڪ عمارت جي تعمير ڪري رهيا هئا ۽ هڪ مسافر انهن مان هڪ کان پڇيو ته ’توهان ڇا ٿا ڪريو؟‘ هڪڙي ماڻهوءَ چڙي چيو: ’ڏسين نه ٿو يار! اسان هي منحوس پٿر صبح شام ڍويون ٿا.‘ ٻيو ماڻهو، جو گوڏا کوڙي ويٺو هو، اٿيو ۽ ڪلها سڌا ڪري فخر سان چوڻ لڳو: ’ڏس، اسان هڪ عبادت گاهه تعمير ڪري رهيا آهيون.‘“

موجوده روس ۾ ڀرپور ڪوشش ڪئي ٿي وڃي ته هر فرد کي روحاني طور بلند ڪيو وڃي، هن جي اندروني ڪائنات جو احترام ڪيو وڃي ۽ هن کي اخلاقي قوت سان مالا مال ڪيو وڃي. جيڪا اقتصادي اصلاح ٿي رهي آهي ۽ جنهن ريت جمهوريت آندي ٿي وڃي، اُن تي مان وڌيڪ نه ٿو لکان ۽ اُن لاءِ ’ماسڪو نيوز‘ جا شمارا پڙهيا وڃن. ڪروسچوف اهو سيڪنڊ نه ڪري سگهيو، جو سوويت يونين جي ويهينءَ ڪانگريس ۾ طئه ڪيو ويو هو، پر هاڻي اُن کي پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچايو ٿو وڃي.

صنعتن ۽ دفتري نظام ۾، پارٽيءَ ۾ ۽ حڪومتي ادارن ۾، عوامي تنظيمن ۾ جيڪو سرڪزيت جو مبالغي آميز تصور اچي چڪو هو ۽ انساني مفادن جي رنگا رنگيءَ کي نظرانداز ڪيو ويو هو ۽ اجتماعي زندگيءَ ۾ ماڻهن جي تخليقي طرح ياگي

پاڻي ٿيڻ کي اهميت نہ ڏني وئي هئي، اُن جي تلافي ٿي ڪئي وئي، ۽ اسٽالن واريءَ شخصيت پرستيءَ جي دؤر ۾ پيدا ٿيل نظرياتي هڪ هٽيءَ جي اثر کي مٽائڻ جي ڪوشش ٿي رهي آهي. اِها ڪوشش ٻاهرينءَ طرح تہ 'مٿان کان ايندڙ (Revolution From Above) انقلاب وانگر لڳي ٿي پر سچ پچ اِن جو تعلق سڀ کنهن سان آهي، عام ڪميونسٽ کان وٺي سينٽرل ڪميٽيءَ جي سيڪريٽريءَ تائين، ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ مزدور کان وٺي وزير تائين، انجنيئر کان وٺي مٿين درجي جي سائنسدان تائين ۽ پارٽيءَ ۽ پولٽ بيورو ۾ ان جو اثر آهي.

هاڻي روس ۾ ڪيترين ئي اهڙين ڳالهين آهن جي اڳ نہ هيون:

١- دفترن ۽ ڪارخانن ۾ مئنيجرن جي چونڊ ٿئي ٿي.

٢- ڪيترن ئي ضلعن ۾ سوويت لاءِ چونڊ ۾ اميدوارن جو تعداد هڪ کان وڌيڪ آهي.

٣- غيرملڪي ڪمپنين سان ملي صنعتي ۽ تجارتي ڪمن ۾ ڀائيواري ڪئي وڃي ٿي.

٤- ڪارخانا ۽ فئڪٽريون خود ئي پنهنجو حساب ڪتاب برابر رکن ٿيون يعني آمدني ۽ خرچ جي ذميداري پاڻ تي کنئي آناڻون. (هونءَ خرچ جي ذميداري رياست تي هوندي هئي).

٥- اِهوئي حال سرڪاري ۽ اجتماعي زراعت جي زمينن جو آهي.

٦- اهڙن فارمن (زمينن) تان پابنديون هٽايون ويون آهن، جي اُنهن صنعتي ۽ تجارتي ادارن لاءِ زرعي پيداوار ڪن ٿيون، جي اُنهن فارمن کي هلائين ٿا.

٧- امداد باهمي ('هڪبئي سان سهڪار') جون سرگرميون وڌايون ويون آهن.

٨- ٿوري پيداوار ڪندڙ ذاتي ملڪيت جي ڪارخانن ۽ واپاري ادارن جو حوصلو وڌايو وڃي ٿو.

٩- جي ڪارخانا ۽ فئڪٽريون نفعو نه ڪمائينديون هيون، اهي بند ڪيون ويون آهن.

١٠- اهڙا تحقيقاتي ادارا يا اعليٰ تعليم جا ادارا جي چڱي ڪارڪردگي نه ڏيکاري رهيا هئا، بند ڪيا ويا آهن.

١١- پريس هاڻي تيز ٿي وئي آهي ۽ منع ڪيل ڳالهين تي به لکي ٿي. مختلف موضوعن تي ماڻهن جا مختلف خيال پريس ۾ ڇپجن ٿا.

گذريل اڍائي سال، سوويت يونين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ لاءِ مشڪل هئا ۽ اهو هڪ نهايت سنجيده دور هو؛ سارو سوويت عوام، پوري پارٽي، اُن جي مرڪزي ڪميٽي ۽ پولٽ بيورو ۽ خود حڪومت 'نئين تشڪيل' جي عمل مان گذري آهي؛ سوويت عوام جي سماجي ۽ سياسي سرگرمين کي آزادي ڏني وئي آهي. عوام هاڻي دلير ٿي ويا آهن ۽ بهتر فرض شناس شهري هجڻ جي ثابتي ڏئي رهيا آهن، جمهوريت جو عمل تيز ڪيو ويو آهي.

ڇا اسان وٽ پاڪستان ۾ Glasnost جو ڪو وڌي امڪان آهي؟ شروع کان منافق، دروغ گو ۽ بد ديانت انسان پاڪستان ۾ ليڊر ٿي رهيا آهن، جي عوام کي ڪوڙا نعرا ۽ فريب ڏئي برغلائيندا رهيا آهن. جڏهن ته عوام جي نڪ ۾ انهن جي ناڪيلي رهي آهي. صاف بياني، تنقيد، خود تنقيديءَ جو نالو نشان نه آهي. اخبار، ريڊيو، ٽي.وي. صبح شام ڪوڙ بڪي رهيا آهن ۽ ڪوڙي پروپئگنڊا ڪري عوام جو ڌيان پنهنجن اصل مسئلن تان هٽائي رهيا آهن. ڪيئي سال ته ننگي آمريت دندنائيندي رهي آهي ۽ پوليس ۽ فوج هاڃا ڪندي وتي آهي، پر جيڪو ٿورو وقت، جو جمهوريت کي

نالي ماتر بہ ملیو آهي، ان ۾ دغاباز، خوشامدي، ٻچاپڙا انسان پنهنجون من مانيون ڪندا رهيا آهن. سياست ڏنڊي جي زور تي هلائي وئي آهي، اقتصاديات جي ستياناس ڪئي وئي آهي ۽ اسان کيئي اربن ڊالرن جا قرضي آهيون. نہ رڳو ملڪ جي خارجہ پاليسي سامراجي ملڪن سان واڳيل وئي آهي پر ٻنهي وڪي وئي آهي. پاءُ کي پاءُ سان ويڙهايو ويو آهي. اندو تعصب چوٽ تي آهي. پريس لوفرن، چاپلوسن، فصل-بٽيرن، ها ۾ ها ملائيندڙن، صحيح تنقيد کي دٻائيندڙن، ڏؤنس ۽ ڏانڊلي بازن ۽ خوامخواهہ معتبرن جو اڏو ٿي پئي آهي، جي ڪوڙ جي اڏاوت جا ٽوٽيون ٿنيا سمجهيا وڃن ٿا. نئينءَ سوچ تي تالا هنيا ٿا وڃن ۽ خطابت جي زور سان جا بہ ٽوري صاف بياني رهي آهي، ان کي دٻايو وڃي ٿو. لاطيني آمريڪا ۽ ساڌوت آفريڪا جي گندي ۾ گندي آمريتن ۽ اسان جي حڪومتن ۾ ڪوئي فرق نہ رهيو آهي. اسان جا ڊاڪٽر، سائنسدان، ٽيڪنڪي ماهر، جي بہ ملڪ کان ٻاهر وڃن ٿا، واپس اچڻ لاءِ سوچين بہ نہ ٿا. هن قوم ڪهڙو گناهہ ڪيو آهي، جنهن جي اُن کي سزا ملي رهي آهي؟ هيءَ قوم واقعي اهڙي ملڪ جي لائق هئي؟ ڇا، تاريخ اِن سان پورو انصاف ڪيو آهي؟ ڀٽائي ۽ سچل ۽ بلي شاهہ ۽ فريد شڪر گنج جي ڌرتيءَ جي تقدير اهڙي چنبدي تہ ٿيڻ نہ گهربي هئي!

روسي ريڊيو ۽ ٽيليويزن، اخبارون ۽ رسالا نوان نوان عنوان ڳولين پيا ۽ اُنهن تي ڪم ڪن پيا، تهيل ٽڪيل رپورٽن جي بدران آتي اچ انٽرويو شايع ڪيا وڃن ٿا، مڪالما ٿين ٿا، گول ميز مباحثا ٿين ٿا ۽ پڙهڻ وارن جا سوين خط تبصرن لاءِ شايع ڪيا وڃن ٿا؛ مزدورن، پارٽيءَ جي ضلعي ڪميٽين جي سيڪريٽرين،

اجتماعي زرعي فارمن جي چيئرمينن، سائنسدانن ۽ ثقافتي شخصيتن سان ڳالهه ٻولهه هر روز شايع ڪئي وڃي ٿي، جن ۾ انهن جا ڪشادا ۽ تازا خيال ملن ٿا. اڄڪلهه هر طرف آئي صاف بيانيءَ جي ايتري اهميت محسوس ٿي رهي آهي جيتري تازيءَ هوا جي. دنيا جي ترقي پسندن کي مايوسيءَ لاءِ ڪوئي سبب نه ٿو نظر اچي، ڇو ته روس اڳتي وڌي رهيو آهي.

گورباچوف جو چوڻ آهي ته ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جا معاملا ترقي پذير ملڪن جي سنگين قتصادي حالتن جو نتيجو آهن. اهي جهيڙا جهڳڙا هڪٻئي کان مختلف آهن، پر عام طور مقامي سطح تي مقامي سببن ڪري پيدا ٿيا آهن. انهن جي پٺيان اندروني يا علائقائي جهڳڙن جو وجود آهي جو سامراجي شهنشاهيت پنهنجي ورثي ۾ پنهنجي پٺيان ڇڏيو آهي، يا وري نوان سماجي ڪارڻ پيدا ٿيا آهن، يا اهي پراڻين غاصبانه جنگين جو سبب آهن يا انهن جا ٻيئي ڪارڻ آهن. سوويت يونين، دهشت گرديءَ جي خلاف آهي ۽ ٻين ملڪن سان گڏجي ان ڏس ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهي. گورباچوف اولهه ايشيا لاءِ چيو آهي ته ماسڪو اسرائيل جي توسيع پسنديءَ جي مخالفت ڪئي آهي پر سوويت يونين اسرائيل جو دشمن نه آهي ۽ اسرائيل جي قيام ۾ مدد ڏيڻ وارن ملڪن ۾ سوويت يونين سڀ کان اڳرن ملڪن مان هو. هو اهڙن ماڻهن کي هٿ ڏئي رهيو آهي جي اولهه ايشيا جي مسئلن جي انصاف واري سياسي فيصلي لاءِ تجويزون پيش ڪري رهيا آهن ۽ جمود کي ٽوڙڻ لاءِ عملي قدم کڻي رهيا آهن. هو مفيد ۽ نتيجي واريءَ هر ڳالهه ٻولهه لاءِ تيار آهي، جنهن ۾ فلسطين ۽ اسرائيل ٻنهي جي مفادن کي خيال ۾ رکيو وڃي.

وچ آمريڪا ۾ هو نڪاراگوا ۾ سموزا حڪومت کي اونڌي ڪرڻ کي عوامي انقلاب سمجهي ٿو، ان ۾ ماسڪو يا ڪيوبا جي هٿ هجڻ کان انڪار ڪري ٿو ۽ سانڊينسٽا انقلاب خلاف جنگ کي بين الاقوامي قانون جي خلاف سمجهي ٿو.

اِها ساڳي ڳالهه هو خليج (گلف) جي باري ۾ ڪري ٿو. هو چوي ٿو ته سوويت يونين اقوام متحده جي سلامتي ڪائونسل جي قرارداد جي تائيد ڪئي آهي ته ايران عراق جون فوجون تسليم ٿيل سرحدن تـي واپس وڃن پـر آمريڪا اچان اِنهيءَ جهيڙي ۾ تنگ اڙائي ويٺو آهي ۽ خليج جـي علائقي ۾ پنهنجن فوجن جـو تعداد وڌائي رهيو آهي. سوويت يونين وارا افغانستان مان به فوجون ڪڍي رهيا آهن: جيتوڻيڪ هو موجوده افغان حڪومت جي صلح صفائيءَ جي پاليسيءَ جي حمايت ڪن ٿـا ۽ افغانستان کي هڪ آزاد، خودمختيار ۽ غيرجانبدار ملڪ بڻائڻ چاهين ٿـا، ۽ جيتوڻيڪ آمريڪا افغانستان ۾ انقلاب دشمنن کي اسٽنگر ميزائيل ڏئي رهيو آهي، جن سان هو سفري هوائي جهازن کي نشانو بڻائي رهيا آهن! علائقائي تنازعن جو ذڪر ڪندي، گورباچوف پاڪستان جو نالو به نه کنيو آهي.

ڪتاب ۾ صنعتي ۽ زرعي اصلاح، اجتماعي فارمن ۽ 'سوخوز' (Sovkhoz) وغيره تي جو لکيو ويو آهي يا بيوروڪريسيءَ جي ڪردار تي جا وٺ پڪڙ ڪئي وئي آهي يا جيڪو جمهوريت جي شاهراهه تي سفر جو ذڪر ڪيو ويو آهي يا قانون جي پابنديءَ تـي زور ڏنو ويو آهي، اُن لاءِ گورباچوف جـو ڪتاب پڙهيو ويندو ته چڱو ٿيندو. 'نئين تشڪيل ۽ سوويتون'، 'ٽريڊ يونين جو نئون ڪردار'، 'نوجوان ۽ نئين تشڪيل'، 'خواتين ۽ خاندان'، 'سوشلسٽ قومن جي يونين' وغيره ڪتاب جـا سڀ باب پڙهڻ جهڙا آهـن. 'نئين سياسي سوچ' جي سري هيٺ هو ساڳئي ڪتاب ۾ لکي ٿو:

"عوام سياسي تباهه ۽ دشمنيءَ مان تنگ اچـي چڪا آهن. هو هڪ زياده محفوظ ۽ اعتماد جهڙيءَ دنيا ۾ زنده رهڻ چاهين ٿاـ اهڙي دنيا، جنهن ۾ سڀ قومون ۽ ملڪ پنهنجي فلسفي ۽ پنهنجي مخصوص سياسي تصور کي اڏو رکي سگهن ۽ پنهنجي پسند موجب زندگي گذارن.

"دنيا ۾ جيڪي ڪجهه ٿـي رهيو آهي اسان اُنهيءَ کي

چڱيءَ طرح ڏسي رهيا آهيون. اسان ڏسي رهيا آهيون ته پراڻا ذهيل ذڪيل فڪر ۽ عمل جا سانچا اڃان تائين موجود آهن ۽ پراڻن خيالن ۽ رسمن رواجن جون جڙون نهايت گهريون آهن. انهن پراڻن خيالن مان فوجي مهم پسنديءَ ۽ سامراجيت جون خواهشون پيدا ٿين ٿيون ۽ بين ملڪن کي پنهنجي سياسي ۽ بين سرگرمين جو نشانو بڻايو وڃي ٿو ۽ انهن کي پنهنجيءَ پسند جي طرز حڪومت ۽ پنهنجي آزاد ٻاهرينءَ حڪمت عمليءَ بڻائڻ جو اختيار نه ٿو ڏنو وڃي."

(گورباچوف چاڻي واڻي آمريڪا جو نالو نه ورتو آهي).

"اسان وٽ مختلف مسئلن جو ڪوئي ضرورت کان زياده انقلابي حل موجود نه آهي جيتوڻيڪ ضرورت پوڻ تي اهڙا طريقا ڪن حالتن ۾ ڪارائتا ثابت ٿيندا آهن. اسان بين الاقوامي مسئلن کي اهڙيءَ طرح حل ڪرڻ نه ٿا چاهيون، جو ڪشيدگي وڌي وڃي. اسان مغربي ملڪن ۽ ترقي پذير ملڪن جي وچ ۾ هاٺوڪن ناتن کي زبردستيءَ بدلڻ جي ڪوشش نه ڪنداسين ۽ نه ان تي زور ڏينداسين."

هر پاڪستاني دانشور کي عموماً ۽ سنڌي دانشور کي خصوصاً مٿين حوالي کي خيال ۾ رکڻ گهرجي ۽ 'اپڻي گهوٽ ته نشا ٿيو ٿي' واري مقولي تي عمل ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجي اردگرد کي خيال ۾ رکي فيصلو ڪرڻ گهرجي ته هن جي موثر مدد ڪير ڪري سگهندو.

گورباچوف جا پنهنجا خوف بلڪل صحيح آهن، جڏهن هو اڳتي هلي چوي ٿو:

"اڄوڪيءَ دنيا جي ملڪن جو مثال اهڙن ڪوهه پيمائن (پهاڙن تي چڙهندڙن) جي ٽولي وانگر آهي، جي سڀئي هڪ ئي رسيءَ جي ذريعي هڪبئي سان ٻڌل آهن. يا ته اهي سڀئي گڏ پهاڙ

جي چوٽيءَ تي پهچندا يا سيئي هڪبئي سان گڏ ۽ اونهيءَ کڏ ۾ وڃي ڪرندا. مڪمل تباهيءَ کان بچڻ لاءِ سياسي ليڊرن کي پنهنجن محدود مفادن کان مٿي اُڀري، عالم جي بساط تي کيڏڻ واري ڊرامي کي ذهن ۾ رکڻ گهرجي."

گورباچوف جو اهو خوف به صحيح آهي ته جي نيوڪليائي جنگ لڳي پئي ته کهڙو کٽڻ کهڙو هارائڻ، ساري انساني تهذيب نامس تي وينديءَ ۽ رڳو رک پئي اُڏامندي. نيوڪليائي جنگ آپگهات آهي، اِن ۾ ذري پر به شڪ نه آهي. اڃان اڳتي هلي گورباچوف چوي ٿو، **"ڇا اِن جو اهو مطلب آهي ته اسان نيو-ڪليائي خطري جي سببن ۽ بين عالمي مسئلن جو طبقاتي تجزيو ئي ڇڏي ڏنو آهي؟ نه ائين نه آهي. بين الاقوامي ميدان ۾ ڪم ڪرڻ وارين قوتن جي طبقاتي اختلافن تي اکيون ٻوٽڻ سراسر غلط ٿيندو ۽ ان طرح بين الاقوامي مسئلن ۽ بين انساني مقصدن کي حاصل ڪرڻ وارن ذريعن تي طبقاتي دشمنيءَ جي اثرن کي نظرانداز ڪرڻ به ٺيڪ نه ٿيندو."**

چين جي عوامي جمهوريه لاءِ گورباچوف لکي ٿو:

"اسان چين کي وڏي سوشلسٽ طاقت جي حيثيت ۾ ڏسون ٿا ۽ اسان اهڙا خاص قدم کڻي رهيا آهيون، جيئن چين-سوويت تعلقاتن ۾ چڱن پاڙيسريءَ وارن ۽ سهڪار جي بنيادن ۾ واڌارو ٿئي ۽ ٻڌي حاصل ڪئي وڃي. مان پڪ سان چوان ٿو ته اسان جا تعلقات بهتر تي چڪا آهن ۽ اسان جي ٻن ملڪن ۾ بيائيءَ وارو زمانو ختم ٿي چڪو آهي. اسان پنهنجن چيني سائين کي گڏجي ڪم ڪرڻ جي دعوت ڏيون ٿا، جيئن اسان جي قومن ۽ ملڪن ۾ چڱي ۾ چڱا تعلقات پيدا ڪيا وڃن."

گورباچوف، ١٩٥٦ع ۾ هنگريءَ، ١٩٦٨ع ۾ چيڪو-سلواڪيا ۽ ١٩٨٠ع جي ڌماڪي جي شروعات ۾ پولنڊ ۾ بحرانن جي ڪنهن حد تائين ذميداري اُتان جي حڪمران ڪميونسٽ

پارٽين تي وڌي آهي. هن هڪ هنڌ، هڪ نهايت خوبصورت ڳالهه ڪئي آ، جنهن مان مون کي چڱي ٽالسٽاءِ جي جهلڪ نظر ٿي اچي، ۽ اُها آهي:

”چيڪوسلواڪيا جي دوري ۾ مون کي عام رستن تي هلندڙ شهرين ۽ پراگ جي ڪارخانن ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن سان ڳالهه ٻولهه جو موقعو مليو. اُنهن مون کي چيو: ’اوهان هن وقت، جو ڪم ڪري رهيا آهيو، اهوئي طريقو درست آهي.‘ هڪ نوجوان چيو، ’ڌوري ۾ ڳالهه اها آهي ته سچ ڳالهايو، سچ سان محبت ڪريو ۽ ٻين لاءِ به سچ جي خواهش ڏي ڪيو.‘ ته مون، اِن ۾ اضافو ڪيو: ’سچ تي عمل به ڪيو. اِهوئي سڀ کان مشڪل عمل آهي.‘ پوءِ مان وڌيڪ ڳالهه ڪندي چيو: **’زندگي سڀ کان زياده مشڪل درسگاهه آهي. سڀ ڳالهيون آسانيءَ سان نه ٿيون ٿين. ڪيئي دفعا پنهنجي مونڊو پوي ٿو ۽ وري اسان اڳتي وڌون ٿا. سوچڻ، ڳالهه جو ڇيد ڪرڻ ۽ ٻيهر ڇيد ڪرڻ ڏاڍو تڪليف ڏيندڙ ڪم آهي، پر اسان کي اُن کان ڊڄڻ نه گهرجي.‘“**

مون لاءِ سڀ کان اهم گورباچوف جون ٽينءَ دنيا جي ٻاري ۾ ڳالهيون آهن، جنهن ۾ اسان رهون ٿا. مغربي ملڪ ڪيئن اسان کان هڪ قسم جي ڍل وصول ڪندا رهن ٿا، ڪيئن اسان تي ٻاهرين قرضن جو بار وڌندو ٿو وڃي ۽ صورتحال روزبروز سنگين ٿيندي ٿي وڃي، ڪيئن هو ڪروڙن ماڻهن جي آباديءَ، ايشيائي، آفريڪي ۽ لاطيني آمريڪا وارن ملڪن جي اڪثر ذخيرن ۽ صلاحيتن جو ناجائز فائدو وٺن ٿا، اُن تي گورباچوف سان ڪوئي اختلاف نه ٿو ٿي سگهي. ٽينءَ دنيا جي ملڪن ۾ غريبي، زندگيءَ جون غير انساني حالتون، جهالت، مناسب خوراڪ جو نه هجڻ، بک، ننڍيءَ وهيءَ ۾ فوت ٿي وڃڻ وارن ٻارن جي تعداد جي وڏي شرح ۽ وبائي مرضَ، اڍائي ارب انسانن لاءِ روزانو معمول ٿي چڪا آهن. اِهي سڀئي ملڪ يورپي ملڪن جون نيون آباديون هئا يا نيم نيون

آباديون هئا. اڄ به اُنهن جي في ماڻهو آمدني صنعتي ملڪن جي ويهه ۾ ٻارهون حصو آهي. اهي سڀئي ملڪ پنهنجا قرض واپس ڪري نه سگهندا. گورباچوف جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن انهيءَ حل نه ٿيندڙ مسئلي جو ڪوئي حل تلاش نه ڪيو ويو ته اُن جا نهايت خوفناڪ نتيجا پيدا ٿيندا. ترقي پذير ملڪن تي اهو قرض هڪ بم وانگر آهي جو ڪهڙي وقت به ڦاٽي سگهي ٿو ۽ ٿوري چڻنگ به اُن کي اُڏائي ڇڏيندي. اهو سماجي ڌماڪو، جو تيار ٿي رهيو آهي، ان تي سڀني کي چڱيءَ طرح سوچڻ گهرجي. اهو ڌماڪو ڪيئن ايندو، ڪڏهن ايندو، ڪهڙيءَ صورت ۾ ايندو، ۽ جي اهو نه اچي ته اُن لاءِ ڇا ڪيو وڃي، اُن تي گورباچوف خاموش آهي. هو فقط اهو چوي ٿو: ”جيڪڏهن دنيا ۾ حقيقت پسنديءَ واري ڦيرگهير آئي آهي ۽ هڪ نئون عالمي اقتصادي نظام قائم ڪرڻو آهي ته ڪوشش ڪرڻي پوندي. ۽ هي هڪ ڏکيو ۽ ڪٺن سفر ٿيندو ۽ اڻ ڇاتل صورتحال لاءِ به اسان کي تيار رهڻو پوندو. بين الاقوامي تعلقات جي ’نئين تشڪيل‘ جي تقاضا آهي ته سڀني ملڪن جي مفادن کي خيال ۾ رکيو وڃي. سڀني ملڪن جي مجموعي مفادن ۾ هڪ توازن جي ضرورت آهي. پر اها ڳالهه اوڏي جهڙي آهي ته ڪي ملڪ اهڙا به آهن جو پنهنجي طرف کان ڪجهه به ڇوٽ ڏيڻ لاءِ تيار نه آهن.“

مون پيرسترائڪا جو ايترو تفصيلي ذڪر ان ڪري ڪيو آهي، جو لينن جي لکڻين کان پوءِ اهو ڪتاب دنيا ڀر جي ڪميونسٽ پارٽين تي ڪافي اثرانداز ٿيندو. رڪ ياوڪ ۾ رونالڊ ريگن سان ڳالهين بحثن کان پوءِ، هيئر جو گورباچوف هُن ڏانهن دوستيءَ جو هٿ وڌايو آهي، اُن جي خبرن سان ’ماسڪو نيوز‘ ڀري پئي آهي: ۽ اُن جا پاڪستان ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽين تي ڪافي اثر پيا آهن ۽ اُنهن جا ڌڙن ۾ ورهائجي وڃڻ جا افواهه ٻڌڻ ۾ اچن ٿا، جا هڪ چڱي ڳالهه نه آهي. مان اقتصاديات، بين الاقوامي معاملات ۽ سياست ۾ ماهر ته نه آهيان، پر فن ۽ ادب جي باري ۾ جو

گورباچوف ڇيو آهي، سا ڳالهه مان ڪيتري وقت کان چوندو رهيو آهيان ۽ بهتر آهي ته آن ڳالهه تي مان بنهه تفصيل سان لکان. پر اِن کان اڳ ۾ مان اِهو ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته گورباچوف جي هڪ ادب دوست ۽ ادب شناس شخصيت هجڻ جي واضح ثابتي آن ذڪر مان ملي ٿي، جو هن لاطيني آمريڪا جي نوبل انعام يافته اديب، گيبريل گارسيا مارڪويز (Gabriel Gracia Marquez)، جي باري ۾ ڪيو آهي، جنهن سان ملڻ جو هن کي موقعو مليو هو. گورباچوف لکي ٿو: ”هو هڪ ڏاڍي وڏي ذهن جو مالڪ آهي. هن جي سوچ جي دائري ۾ پوري ڌرتي اچي ٿي. هن جو هڪ ئي ڪتاب پڙهي انسان اِنهيءَ نتيجي تي پهچي ٿو.... سو ائين ٿيو آهي ته سوويت يونين اندر ٿيڻ واري نئين تشڪيل جي نئين ڳالهه ڪندي به انسان هن دؤر جي بين الاقوامي ۽ سماجي مسئلن جي گهرائين ۾ گهوري سگهي ٿو. **دراصل ساريءَ دنيا کي نئين تنظيم جي ضرورت آهي يعني هڪ وصفي (Qualitative) ڦير گهير جيي ۽ ترقي پسند واڌاري (Progressive Development) جيي. اهڙي ساٿهوءَ جو رايو نهايت اهم ٿئي ٿو: ۽ اِهو اِن ڪري جو هُن ۾ ڪروڙن ساٿهن، اچي، ڪاري، پيلي چمڙيءَ وارن، ڌرتيءَ جي سيني ساٿهن جي خيالن، جذبن ۽ اونن جي تصوير ملي ٿي ۽ اِن ڪري هُن کي پڙهي حوصلو وڌي** ٿو. اِن جو مطلب اهو آهي ته جو ڪم اسان پنهنجي ملڪ ۾ شروع ڪيو آهي، آهو بين قومن لاءِ به مفيد ٿي سگهي ٿو.“ *

گورباچوف، گيبريل گارسيا مارڪويز جي هيٺينءَ تقرير جو حوالو ڪونه ڏنو آهي جا هن ميڪسيڪو ۾ ڇهن قومن جي هٿيار ڦٽي ڪرڻ (Disarmament) واريءَ ميٽنگ ۾ ٦ آگسٽ

---

* گيبريل گارسيا مارڪويز — لاطيني آمريڪا جو مشهور ناول نويس، جنهن کي ادب لاءِ نوبل انعام ملي چڪو آهي.

١٩٨٦ع تي پڙهي هئي:

”.... بمن ڦاٽڻ کان منٽ پوءِ اڌ کان وڌيڪ انسان ذات مري ويندي. چئن ڏي پرندڙ ڪنڊن جي مٽي ۽ دونهون سج جي روشنيءَ کي ڍڪي ڇڏيندو ۽ دنيا تي ”آت“ اونده، چانئجي ويندي. نارنگي مينهن ۽ برفاني طوفان وارو سيارو سمنڊن جي ورن کي موتائي ڇڏيندو ۽ درياهن جي رخ کي ڦيري ڇڏيندو، جن ۾ مڇي آبڙڪا ڪائيندڙ پاڻيءَ ۾ اُڃ مري ويندي ۽ پکي آسمان ڳولي نه سگهندا. صحرا جي رڻ پٽ کي ابدي برف ڍڪي ڇڏيندي، اميزان (Amazon) جي وسيع جهنگلن کي ڳڙا تباه ڪري ڇڏيندا، ۽ راڪ اينڊ رول (Rock & Roll) ۽ دل جي منتقلي (Heart-Transplant) جو دؤر پنهنجي پڄ بستر شروعات ڏانهن موٽي ويندو. ٿورا، انسان، جي خوف جو پهريون ڌڌڪو سهي ويندا يا جن کي اهڙيءَ مهاپرلهءَ مهل به ڪوئي سوگهو اجهو هوندو، آهي بچي ويندا پر آن لاءِ ته پنهنجين يادگيرين جي هيبت ۾ڏي مري وڃن. پوسل ۽ انادي راتين جي اند اندوڪار ۾، اڳوڻيءَ جيوت جا اهڃاڻ رڳو ڏيڏا وڃي رهندا. اهو ڪوئي جلاوطنيءَ ۾ يوحنا (John) جو هذيان (وقلڻ) نه آهي، پر ڪائناتي تباهيءَ جي پيغمبرانه بصيرت آهي. نيوڪلائي هٿيار-گهر جي ٿوري حصي جو ڌماڪو ئي اِنهيءَ تباهيءَ لاءِ ڪافي آهي.

”اِئمن ئي آهي. اڄ، ڇهين آگسٽ ١٩٨٦ع تي پنجاهه هزارن کان وڌيڪ نيوڪلائي (Nuclear) جنگي هٿيار آهن. سولي ٻوليءَ ۾ چئجي سگهجي ٿو ته هر انسان بارود جي چئن ٽنن (Tons) مٿان ويٺو آهي، جنهن جي پوري ڌماڪي سان ڌرتيءَ پيرا زندگيءَ جو نانءُ نشان ختم ٿي سگهي ٿو.“

مون ڪيئي سال اڳ هيروشيما تي نظم لکيو هو، جو ’وڇون وسڻ آئيون‘ جي صفحي ١٨٧ تي ڇپيو آهي ۽ جنهن جا پويان بند آهن:

هي ڪير ڪڙو آ ڪُنيءَ تي
هي تون آهين، هي مان آهيان
جن امن نه آندو ڌرتيءَ تي.

ها، هيءَ اسان جي ڪائي آ
اِن اوچيءَ ڪائيءَ کي گڏجي
ڇا تـو مان آگـ لڳائي آ!

ساڳيءَ طرح 'پٿر تـو پـُور ڪري' جي صفحي ٦١ تي هڪ نثري نظم آهي:

”لڪن
ليمن
جمهوريت
اشتراڪيت
زنده آباد
مرده آباد،
۽ مون کي اهو پتهِ
تہ منهنجي ننڍڙي ڌيءَ
جا ٻوڙ ماني ڪاڏي رهي آهي
اوچتو
ڪنهن ٻہ سان
آڏامي نہ وڃي
۽ هن جي جسم جا ٽڪرا
هن جي ٻوڙ جي وٽيءَ ۾ نہ اچي ڪِرن“

اڄ گهڻا سياسي رهنما آهن جي ڪنهن اديب جو ايترو قدر ڪري ٿا سگهن جيترو گورباچوف گيبريل گارسيا مارڪويز جو ڪيو آهي؟

اديبن جي باري ۾ ٻہ، هر ڳالهہ وانگر، هو جڻ ساريءَ دنيا کي مخاطب ٿي چوي ٿو: ”نئين صاف بيانيءَ جي پاليسيءَ ڪري گروهي تعصب ۽ مخالف نظريـن کي برداشت نـہ ڪرڻ جا رويا پڌرا ٿي پيا آهن. هڪ وقت تـہ اهڙو هو، جڏهن ادبي برادريءَ ۾ ڏاڍي غم ۽ غصي جو اظهار ڪيو ويندو هو. اسان آنهن جي سامهون مرڪزي ڪميٽيءَ جا خيال رکيا. اسان چيو تـہ اِها وڏي افسوس

جي ڳالهه ٿيندي، جي تخليقي ڪم ڪرڻ ۽ متحد ٿيڻ بدران فنڪار ننڍين ننڍين ڳالهين تي وڙهندا رهندا، صاف بيانيءَ، صاف دليءَ ۽ جمهوري جذبي جي ناليءَ ۾ هو پراڻا بدلا چڪائيندا ۽ تنقيد کي انتقام وٺڻ جو ذريعو بڻائيندا. هن انقلابي دؤر ۾ سڀ کان بڇڙي ڳالهه اها ٿيندي، جي تخليقي ڪم ڪرڻ وارا ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ وچڙي ويندا، ذاتي خواهشن پٺيان پوندا ۽ بي معنيٰ، وڏن وڏن لفظن تي پنهنجي سگهه وڃائيندا ۽ تخليقي ڪم ڇڏي ڏيندا. پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ اديبن کي جذباتي ذاتيات، پنهنجي پسند جي عادتن ۽ نهيل نڪيل سانچن کان مٿي رهي ڪم ڪرڻ لاءِ اتساهيو ۽ چيو، 'پنهنجي پاڻ کي بلند رکو ۽ عوام ۽ معاشري جو خيال ڪيو!' دانشور پنهنجي ذميواريءَ جي احساس کان ڪموٽي پنهنجن تخليقي پوئنن ۾ ڪم ڪن ۽ معاشري جي روحاني ترقيءَ جي مقصد کي سامهون رکن."

'ماسڪو نيوز'، 'نيو ٽائيمس' ۽ 'سوويت لٽريچر' ۾ گورباچوف جي حمايت ۾ ڪيئي مضمون اچي رهيا آهن ۽ اهي سارا مضمون انهيءَ ڳالهه جي تائيد ڪن ٿا، جا مان ٢٥ سالن کان مٿي عرصي کان چوندو رهيو آهيان. 'ساهيوال جيل جي ڊائري' جا مون ١٩٦٨ع ۾ لکي هئي، اُن ۾ مون صفحي ٨١ تي لکيو آهي: "چين ۾ شايد انهيءَ ادبي بحران مان گذري رهيو آهي، جنهن مان روسي ادب اسٽالن جي دؤر ۾ گذريو هو. مون مسز راشديءَ کي روس ۾ جديد ادب، خاص ڪري اليا اهرن برگ جي ناول **Thaw**، دودنتسوف جي جي ناول **Not by Bread Alone**، ايوگيني يوتوشينڪو **(Yevgeny Yevtusensky)** ۽ آندريئي وزنيسينسڪي **(Andrei Voznesensky)** جي باري ۾ پنهنجا تاثر ٻڌايا. يوتوشينڪو ۽ وزنيسينسڪي هن وقت روس جا چوٽيءَ جا شاعر آهن. مون مسز راشديءَ کي يوتو-شينڪو جي آٽم ڪهاڻيءَ مان هيٺين گفتگو ٻڌائي، جا هن کي ڏاڍي وڻي:

’ڪامريڊ! انقلاب مري چڪو آهي‘

’نه، انقلاب مئو نه آهي، بيمار آهي ۽ مان پنهنجي شاعري اڏمبيولينس ڪري ڪم آڻي رهيو آهيان.‘

”مون هن کي وزنيسينسڪي جي هڪ نظم ‘My Achilles Heart’ * مان هيٺيون بند ٻڌايو، جو مشهور شاعر آڊن (Auden) انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي:

Our destruction is unthinkable
More unthinkable what we endure
More unthinkable still that a sniper
Should ever sever the quivering thread.

(’اسان جي تباهي سوچ ۾ به نه ٿي اچي سگهي/ اُن کان وڌيڪ سوچ ۾ نه ايندڙ اهو آهي ته ڪوئي بندوقچي ڪنهن لرزندڙ ڌاڳي کي ڪٽي ڇڏي!‘)“

ساڳئي ڪتاب جي صفحي ٢٣١ تي مون لکيو آهي:

”اڄ هنگريءَ جي ١٩٥٦ع واري انقلاب تي ڪتاب ‘The Revolt of the Mind’ پڙهيم. آهو ڪتاب ٻيءَ جنگ عظيم کان پوءِ هنگريءَ ۾ ڪميسار ۽ آرٽسٽن جي وچ ۾ پنجه ڪشيءَ جي باري ۾ آهي. آتان جا اديب ۽ آرٽسٽ ڪنهن به ڪميسار جي اهڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪن ٿا ته هنن کي ڇا تخليق ڪرڻ گهرجي. آتان جي اديبن ڪميونسٽ پارٽيءَ جي غلاميءَ قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ هڪ ميٽنگ ۾ هڪ اديب رڙ ڪري چيو:

‘The writer is trying to defend his right to write what he wants to write.’

---

* آڪليز (Achilles) — ٽروجن (Trojan) جنگ جو يوناني هيرو، جنهن کي ’پٺرس‘ زهر ۾ ٻڏل تير هنيو هو، جو هن کي کُڙيءَ ۾ لڳو هو، جتي تير لڳڻ کان سواءِ هو مري نه ٿي سگهيو. ‘Achille’s heel’ انگريزيءَ ۾ محاورو آهي ۽ سنڌائتي يا نازڪ حصي (Vulnerable part) کي چئبو آهي.

”متئين هنگريءَ تي ڪتاب ۾ صفحي ۳۵۸ تي زولتن زيلڪ جو اهو نظم آهي جو اڳ مون 'Behind the Iron Curtain' ڪتاب ۾ پڙهيو هو ۽ جنهن جو ترجمو مون ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ جي پهرئين صفحي تي ڏنو هو، جو بندش هيٺ اچي چڪو آهي. *

”مون کان وڌيڪ هنگريءَ جي گهٽ ٻوساٽ کي ٻيو ڪير محسوس ڪري سگهندو!

”جبر ڪميونسٽ جو هجي بورجوازيءَ جو يا فوجي آمر جو، جبر، جبر آهي ۽ هر سچي اديب کي جبر کان نفرت هوندي آهي ۽ هو انهيءَ فلسفي جي ئي پاڙ پٽڻ چاهيندو آهي جنهن جي آڙ ۾ جبر ڪيو ويندو آهي.“

جڏهن منهنجي منتخب شاعريءَ جي پنجابي ترجمي تي فيض احمد فيض پيش لفظ لکي، ڪتاب جو مسودو احمد سليم کي واپس ڪيو هو، تڏهن هيٺئين نظم تي سوال جو نشان ڏئي ڇڏيو هئائين:

’جي،
’اينهان دي بين نال
’افيم نہ بندي

* ’مان انهيءَ ساراهہ جو مستحق نہ آهيان،
’سچ پچ منهنجا دوست منهنجو جيءُ جلڻ لڳي ٿو
’جڏهن تون منهنجي سچائيءَ جي ساراهہ ڪرين ٿو.
’مان انسان وانگر رهان ٿو، ۽ نہ چيتي وانگر.
’منهنجي ستمزده دل ۾ خوف جو آستان آهي.
’اعتبار ڪر تہ مان خوف زده آهيان! مان خوف زده آهيان!
’ها، پر—
’مون کي موت کان وڌيڪ خود فريبيءَ ۽ ذات جي زندگيءَ کان
’خوف ٿئي ٿو.‘
(هنگريءَ جو شاعر، زولتن زيلڪ)

'تان،
'ڪيڙهي، چنگڙي مَن
'ايهه،
'رتڙي، ڦُل... ...'

۽ مسودي واپس ڪرڻ وقت، احمد سليم کان پڇيو هئائين، ”اهو نظم لکڻ وقت شيخ اياز کي ڇا خيال ۾ هو؟“

جڏهن احمد سليم مون کان اهو سوال پڇيو هو ته مون هن کي چيو هو ”اسٽالن جي دؤر ۾ روسي ادب ۽ سياست جي تاريخ.“ اهو جواب شايد احمد سليم کي نه وڻيو هو.

مان گورباچوف جي پيرسترائڪا ۽ گلاسنوسٽ کان متاثر آهيان ۽ في الحال منهنجو ڪميونسٽ دنيا، خاص ڪري روس، سان ڪوئي اختلاف نه رهيو آهي. هونءَ ته ڪميونسٽ دانشور ۽ سائنسدان، جي Dissidents آهن اڄ ڇا ڇا چوندا رهيا آهن. ”مان پيو سخاروف (Sakharov) ٿيڻ نه ٿو چاهيان.“ چيني دانشور فئنگ- لزهيءَ (Fang Lizhi) غالباً ١٩٨٧ع ۾ چيو، پر پوءِ هن نهايت دليريءَ سان چيو: ”چيني ڪميونزم کي مغربي جمهوريت وانگر بدلايو وڃي، ۽ شهري، جيڪي به پنهنجا حق گهُرن ٿا، انهن تي قبضو ڪن.“

چين ۾ هن وقت گولگ (Gulag) يا چيني ثقافتي انقلاب (Chinese Cultural Revolution) واري فضا پيدا ڪرڻ نه ٿا چاهين ۽ ان ڪري فئنگ لزهيءَ تي ڪوئي جبر نه ڪيو ويو آهي، نه ته هو ته ان حد تائين ويو آهي جو چيو اٿائين:

"Marxism belongs to a special cultural stage that passed long ago. It is like some old clothing. People should take it off and put it aside now."

مان پاڪستان ۾ ساري زندگي هڪ Dissident اديب ٿي رهيو آهيان ۽ ان ڪري مون اهڙي ادب کي نهايت غور سان پڙهيو آهي. جنهن ۾ اسٽالن جي مخالفت ڪئي وئي آهي. ڪڏهن

ڪڏهن نه ڪتاب آمريڪا ۾ ڇپيا مس آهن ۽ پاڪستان ۾ اچان پهتا به نه آهن ته مون پاهران گهرائي پڙهيا آهن. مان روس جو حامي آهيان ۽ آمريڪا، جا ڏوُنس ۽ ڏانڊلي تينءَ دنيا ۾ مچائي آهي، اُن جو سخت مخالف آهيان. هو جمهوريت جي ڳالهه ڪري اسان ڪان جمهوريت کسڻ چاهين ٿا. بار بار فوجي ڪُو (Coup) آڻين ٿا ۽ دنيا ۾ اقتصادي ڦرلٽ جا باني آهن ۽ ملڪن کي قرضن ۾ وچڙائي غلام بڻائي ڇڏيو اٿائون. ڪميونزم ۱۹۱۷ع ۾ انسان جي نجات جي خواب جي تعبير هئي، پر چاليهن جو منهنجي ڪميونزم سان ڏيٺ ويٺ ايم. اين. راءِ جي معرفت ٿـي هئي، جو ان وقت اسٽالـن سان اختلافن سبب ڪميونسٽ انٽرنيشنل کان علحده ٿـي چڪو هو ۽ هندستان ۾ پنهنجي 'ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽي' قائم ڪئي هئائين ۽ پنهنجي هفتيوار (Independent India) ۾ اسٽالن خلاف ڪيترائي مضمون لکيا هئائين، جي مون ڪاليج جي زماني ۾ پڙهيا هئا، ان ڪري مون کي اسٽالن جي باري ۾ پنهنجا شڪ شبها هئا ۽ اُن ڪري مان اهو هر ڪتاب پڙهندو هوس، جنهن ۾ اسٽالن جي جبر جي ڪائي نه ڪائي شڪايت هوندي هئي. اُها شڪايت هائـي صحيح نڪتي آهي ۽ 'ماڪونيوز' ۾ ڪن ڪن مضمونن ۾ اسٽالن کي Monster ڪوٺيو ويو آهي ۽ ان ڪري تاريخ منهنجي سوچ صحيح ثابت ڪئي آهي، جنهن جو اظهار مون پنهنجي نثر ۾ ڪيترو وقت اڳي ڪيو آهي. بهتر آهي ته هتي انقلاب کان پوءِ روسي ادب جي اُپٽار ڪيان ۽ ادب ۽ فن تي اسٽالن جي اُنهن بي انتها زيادتين جو ذڪر ڪيان. اِن ۾ سنڌ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڀلائي آهي ته بين الاقوامي تاريخ ۾ هو پنهنجون ڪمزوريون ڀليءَ پٽ ڄاڻي ۽ پنهنجي اصلاح ڪري، ۽ وري شخصيت پرستيءَ (Cult of Personality) ۾ اعتبار نه ڪري.

غالباً ۱۹۴۸ع ۾ مون هڪ ڪتاب پڙهيو هو Out of the Night. اهو ڪتاب ڊاڪٽر محڪريءَ منهنجي دوست شيخ عبدالستار کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو، جو هائي هاءِ ڪورٽ ۾ اڊيشنل اڊووڪيٽ جنرل آهي. ان وقت اسان ٻئي ڪراچيءَ ۾ گڏ رهندا هئاسين. شيخ

عبدالستار ترقي پسند اديب هو ۽ هن ڪهاڻي ’حليما‘ لکي هئي، جا گوبند مالهيءَ جي رسالي ’ريگستاني ڦول‘ ۾ شايع ٿي هئي. عبدالستار وري اهو ڪتاب مون کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. اهو ڪتاب هئمبرگ جي سي مين (خلاصين) جي سيڪريٽريءَ جو لکيل هو ۽ اُن ۾ ڏيکاريل هو ته هن ڪميونسٽ پارٽي ڇو ڇڏي ۽ هن ۽ هن جي زال سان ۽ ٻين ساٿين سان، جي اسٽالن جي خلاف هئا، ڪيڏا ويل وهايا ويا. ڪتاب پڙهي منهنجي لُونءِ لُونءِ ڪانڊارجي وئي هئي. مان تصور به نه ٿي ڪري سگهيس ته اسٽالن ايترو ديوانگيءَ جي حد تائين ظلم ڪري ٿي سگهيو. مون ڪتاب کي سامراجي پروپيگنڊا سمجهيو، جيتوڻيڪ تحرير ۾ ايتري جذبات جي شدت هئي ۽ اُها اهڙيءَ ريت، مصنف جي دل جي گهراين مان ٿي نڪتي، جو مون کي اُها ڪوڙي نه ٿي لڳي. ڪافي سال پوءِ مون برٽش ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ميمبر رجني پام دت جو ڪتاب ’دي انٽرنيشنل‘ پڙهيو، جنهن ۾ به اهڙيءَ حيرت انگيز ڳالهه جي تائيد ڪئي وئي هئي ته ’اسٽالن به ملين مخالف مارايا هئا ۽ تاريخ کي اڄان هن تي فتوي ڏيڻي هئي ته انهيءَ قتل و غارت جي باوجود، اسٽالن هڪ عظيم رهنما هو يا نه.‘ اهڙيءَ طرح مون انگلنڊ جي روزاني ڪميونسٽ اخبار ’ڊيلي ورڪر‘ جي ايڊيٽر، ڊگلس هائيڊ، جو ڪتاب **'I Believed'** پڙهيو، جنهن به ساڳيا تاثرات ڏنا هئا. ٻئي هڪ مشهور ڪتاب **God That Failed** ۾ عظيم مصنفن، رومين رولان، آندري پيد، وغيره جا به اهڙا ئي خيال هئا. آمريڪا جي مشهور ناول **Spartacus** ۽ ٻين ناولن جي مصنف، هاورڊ فاسٽ، جڏهن پارٽي ڇڏي ته ان جا پنهنجي ڪتاب (نالو ياد نه آهي) ۾ جي سبب ڏنائين، تن به اسٽالن جي باري ۾ ذهن تي ڪو خوشگوار تاثر نه ڇڏيو. ۱۹۴۸ع ۾ منهنجو هڪ دوست هو، موهن ٻامجي، جنهن سان ۽ جنهن جي ڪرسٽان محبوبه روز **(Rose)** سان ڪراچي ڪافي هائوس ۾ ملاقاتون ٿينديون هيون. هو ٽراٽسڪائيٽ هو ۽ اُن زماني ۾ ترقي پسند دنيا ۾ ٽراٽسڪيءَ جو پوئلڳ هجڻ جهڙي وڏي گار ڪانه هئي. اهڙي

ساٿهوءَ کي غدار ۽ آزاديءَ کان پوءِ انگريز سامراج جو انجنٽ سمجهيو ويندو هو. هن مون کي ٽراٽسڪيءَ تي ڪيترائي ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏنا. جڏهن مون ٽراٽسڪيءَ جو ڪتاب 'ڪميونسٽ انقلاب جي تاريخ' پڙهيو ته منهنجا ڪپاٽ کلي ويا. ڇا نه انقلابين جي ڪردار نگاري هئي اُن ۾! تاريخ جو اهڙو ڪتاب مون اڳ ڪڏهن به نه پڙهيو هو. مون ٽراٽسڪيءَ جا پيا به ڪتاب Permanent Revolution ۽ اسٽالن سان جهيڙي متعلق ڪتاب پڙهيا. منهنجي عمر اُچان ڇويهه سال هئي ۽ اُن ساري تنازعي متعلق ڪوئي قطعي فيصلو ڪرڻ منهنجي مطالعي ۽ فهم کان بعيد هو، پر منهنجي من ۾ جي وسوسا اڀريا، اهي راءِ جي مطالعي پيدا ڪيا هئا، سي وڌيڪ مضبوط ٿيا ۽ مخدوم محي الدين وانگر مان اسٽالن کي قافلي سالار سمجهڻ کان انڪار ڪيو. مان هڪ اديب هوس ۽ انقلابي سياست ۾ گهٽ ملوث هوس، پر پوءِ به منهنجا گهرا دوست گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا، جي اسٽالن کي پير و مرشد سمجهندا هئا ۽ هن جي شان ۾ گستاخي وڏي ۾ وڏو گناهه سمجهندا هئا. خود سوڀي به ڪجهه وقت اڳ مون کي ٻڌايو ته هو ٽراٽسڪيءَ کي ڪنهن حد تائين صحيح سمجهندو هو، پر پارٽي ميمبر جي حيثيت ۾ اها ڳالهه چئي نه سگهندو هو. ڪيئن به هو، مون پنهنجن دوستن کي ناراض ڪرڻ نه ٿي چاهيو ۽ اسٽالن جي باري ۾ ڇپي ڇپي ڳالهائيندو هوس. پر پوءِ منهنجي مطالعي اها ڳالهه مون تي چٽيءَ طرح ظاهر ڪئي ته اسٽالن فن ۽ ادب جو ناس ڪندڙ هو ۽ هن شاعر ۽ اديب کان تحرير جي آزادي ايتري کسي هئي، جيتري زار به نه کسي هئي. زار به دوستووسڪيءَ کي گولي هڻڻ کان ٿورو وقت اڳ، اُن سزا جي معافيءَ جو اطلاع ڏنو هو. بهتر آهي ته مان انقلاب کان پوءِ سوويت ادب جي تاريخ ۽ اسٽالن جي دَور ۾ اديبن ۽ شاعرن تي جبر ۽ ستم جو تفصيلي احوال ڏيان، جو مون مختلف ڪتابن جي مطالعي مان هٿ ڪيو آهي.

انقلاب کان پوءِ ۱۹۲۰ع تائين، سوويت ادب انقلاب کان

اڳ وارين تحريڪن کان متاثر رهيو هو ۽ ڪوئي به ادب جو نئون نمونو (Style) نه آيريو هو، جنهن جون جڙون علامت پسندي * (Symbolism) ، مستقبل پسندي ** (Futurism)، ۽ اڻويهين صديءَ واري حقيقت نگاري (Realism) نه هيون.

---

* علامت پسندي (Symbolism) ـ اڻويهين صديءَ ۾ آرٽ جي وڌيڪ فطري تصوير ڪشي (Naturalistic Representation) تي زور ڏنو ويو هو، پر علامت پسندن (Symbolists) کي اها ڳالهه پسند نه هئي ته فطرت (Nature) جو نقل پيش ڪيو وڃي. انهن آرٽ کي ڪنهن تصور جي اظهار جو ذريعو بڻايو جنهن ۾ انهن پنهنجي ڪلپنا کي روپ ڏنو. مشهور فرينچ مصور، پال گوگن (Paul Gauguin)، فطري تصوير ڪشيءَ کان ڪناره ڪشي ڪئي ۽ اها ڳالهه هن جي فن پارن مان ظاهر آهي، جي هن ٽهٽيءَ (Tahiti) ۾ بڻايا ۽ جن ۾ هن پراچين جيوت جي سرلائيءَ ۽ سادگيءَ جا چٽر ڪيا هئا. اُن تحريڪ تخيل کي روپ ڏنو ۽ باهرين هيئت (Form) جي پرواهه نه ڪئي. اها تحريڪ شاعريءَ تي به اثرانداز ٿي ۽ خاص ڪري فرينچ ۽ روسي شاعريءَ تي. مون اهڙي شاعريءَ جا ڪجهه مجموعا پڙهيا آهن. رامبو (Rim-baud)، ميلارمي (Mallarme) ۽ ٻيا فرينچ شاعر علامتن (Symbols) کي هڪ متاهين ۽ اڻ ڏٺل حقيقت جي اظهار لاءِ ڪم آڻيند هئا. اردو شاعر، ميراجي، علامت پسنديءَ کان شعوري طور متاثر هو ۽ هن پنهنجي ڪتاب 'ديس ديس کي نظمين' ۾ رامبو ۽ ميلارمي جا ڪامياب منظوم ترجما ڏنا آهن.

ويهين صديءَ ۾ اُن تحريڪ اُنهيءَ آرٽ جي پيشروي ڪئي جنهن فطري تصوير ڪشيءَ کان ڪنارو ڪيو.

** مستقبل پسندي (Futurism)ـ اها اطالوي تحريڪ هئي، جنهن جو افتتاح شاعر مئرينيٽي (Marinetti) ١٩٠٩ع ۾ پئرس ۾ ڪيو هو. اُن تحريڪ ڪيئي پڌرناما شايع ڪيا هئا، جن ۾ چيو

شاعرن جي زنده اڪثريت جون ساڳيون روايتون هيون. الڪساندر بلوڪ (Alexander Blok)، آندريئي بيلي (Anderi Bely)، (جنهن جو ناول 'پيٽرسبرگ' مون کي ڏاڍو وڻيو آهي) وغيره، علامت پسنديءَ سان واسطو رکندا هئا، ۽ ولاديمير مايا ڪوفسڪي (Vladimir Mayakovsky) ۽ بريس پاسترناڪ (Boris Pasternak) مستقبل پسنديءَ سان. نثر ۾ مئڪسم گورڪي، اليڪساندر سيرافيموويچ (Alexander Serafimovich) وغيره حقيقت نگاريءَ جي روايت تي عمل پيرا رهيا. ۱۹۲۱ع ۾ هڪ تحريڪ اڀري جنهن نظرياتي پابندين ۽ روايتي حقيقت نگاريءَ سان آزادي حاصل ڪئي. اُن ڏس ۾ ايو گيني زمياتن (YevgeniZamyatin) جو ناول ۽ ڪهاڻيون اهميت واريون هيون. زمياتن جو ناول (We) روس کان ٻاهر غالباً ۱۹۲۰ع ۾ ڇپيو هو ۽ پينگئن ماڊرن ڪلاسڪس (Penguin Modern Classics) پاران اُن جو ترجمو ٻيون ڀيرو ۱۹۸۳ع ۾ شايع ٿيو آهي، ۽ هن جون ڪهاڻيون The Dragon and Other Stories جو ٻيو ڇاپو به ساڳئي سال ۾ شايع ٿيو آهي. زمياتن ۱۹۰۵ع ۾ سينٽ پيٽرسبرگ ۾ ڪيئي مهينا جيل ۾ قيد تنهائيءَ ۾ رکيو ويو هو. ۱۹۰۶ع ۾ هن کي شهر بدر ڪيو ويو هو پر ۱۹۰۶ع کان ۱۹۱۱ع تائين هو روپوش رهيو هو. ۱۹۱۱ع ۾ هن کي شهر نيڪالي ڏني وئي. ۱۹۱۳ع ۾ هن کي معافي (Amnesty) ملي. هو پوءِ انگلينڊ هليو ويو ۽ ۱۹۱۷ع جي انقلاب کان پوءِ موٽي

صفحي ۱۹۳ تان آندل

ويو هو ته اُن تحريڪ جو مقصد جديد زندگيءَ جي مزاج (Spirit) جو اظهار هو — جديد زندگي، جنهن کي فولادي عزم هو، تپش هئي، فخر هو ۽ اندا ڌنڌ تيز رفتاري هئي. اُن نه رڳو آرٽ، شاعريءَ ۽ ٻئي ادب پر فن تعمير (Architecture) تي به اثر وڌو. روسي شاعري اُن کان ڏاڍو متاثر هئي. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان ڪجهه سال پوءِ اها تحريڪ ختم ٿي وئي.

آيو، جو ته هو بالشويڪ پارٽيءَ ۾ هو گورڪيءَ جي مدد سان هن کي سرڪاري ملازمتون به مليون. جينوٽيڪ زار جي زماني ۾ هن جا ڪتاب بندش هيٺ آندا ويا هئا. ١٩٢٠ع ۾ (We) جي اشاعت کان پوءِ هو عتاب هيٺ آيو ۽ ١٩٣١ع ۾ گورڪيءَ جي سفارش تي اسٽالن هن کي روس ڇڏي وڃڻ جي اجازت ڏني. ڏه سالن کان پوءِ هو پئرس ۾ مري ويو. 'We' ۾ زمياٽن، انهيءَ مستقبل جي پوائنٽي خواب جو تصور ڏنو آهي، جڏهن هڪ مطلق-العنان (Totalitarian State) رياست ۾ انسانن کي نالا نه هوندا، رڳو انهن جا نمبر هوندا. ڪتاب مطلق العنانيت خلاف بغاوت آهي. اهو ڪتاب جارج آرويل جي ڪتاب '١٩٨٤' ۽ الڊوس هڪسلي (Aldous Huxley) جي ناول Brave New World جو پيش-خيمو آهي. هن جي ڪهاڻيءَ 'اجگر' (Dragon) ۾ هڪ ماڻهوءَ جو يونيفارم ڳم ٿي ويو آهي ۽ هن پاڻ کي بندوق سان اجگر ۾ بدلايو آهي؛ ۽ ٻيءَ ڪهاڻيءَ 'غار' ۾ پيٽرسبرگ جو شهر تاريخ کان اڳ جو برفاني صحرا ٿي پيو آهي. زمياٽن، اسٽالن واري دؤر ۾، ڇڻ ڪفر جو مرتڪب هو. پر هن ۾ ڪافي تصور، طنز مزاح، بذله سنجي ۽ شاعري آهي. روس جا ڪجهه اهم نثر نويس ميخائيل زوشينڪو، ڪانسٽنٽائن فيڊن ۽ وينيامن ڪئويرن (Veniamin Caverin) زمياٽن جي ٽولي ۾ شامل هئا ۽ ٽولي کي 'سيراپين ڀائر' (Serapion Brothers) چيو ويندو هو. پر ڪجهه سال پوءِ انهن اديبن جي غيرسياسي پروگرام کي پارٽيءَ جي تنقيد نگارن ننديو ۽ آن ۾ شريڪ اديب انقلاب جي ٻئي ڏهاڪي ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ١٩٢٠ع ۾ ٻيا نقاد پيدا ٿيا، جن جو مُک شڪلوفسڪي (Shklo-vsky) هو، جن ادبي تخليق جي فني ۽ هيئتي (Formal) پهلوءَ کي اوليت ڏني ۽ ان جي مواد ۽ پيغام کي ثانويت، پر ڇاڪاڻ جو اها ڳالهه روس جي روايتن جي خلاف هئي، ان ڪري ان جو رد عمل نهايت شديد ٿيو، خاص ڪري حڪومت جي دائرن ۾، جن لاءِ رڳو اديب جي پيغام کي اهميت هئي. ١٩٢٧ع ۾ جيسٽائين

آهـا تحريڪ بـ ٽڙي پکڙي ويـئي، ٽيهستائين آهـا نـون اديبن کي آتساهيندي رهـي ۽ تنقيدي اوک ٻوک جـو ذريعو هئي. ساريون تحريڪون جن کي جماليات جي نون طرزن (Aesthetic Inno- vations) جون دعوائون هيون يا تہ پاڻ ئي ٻي جان ٽي ويون يا دٻايون ويون. ڪي ٻاهرين رجحانن جي اثر هيٺ رهيون ۽ ڪي وري انقلاب کان اڳـ وارن رجحانن کـي نئين سر زنده ڪري ۽ آپاري رهيون هيون. انهن ۾ ڪا خاص تخليقي سگهہ نـہ هئي پر آهي صرف انقلاب کان پوءِ انهن حالتن سان ڇتي جدوجهد ڪري رهيون هيون، جن ۾ دانش ۽ فـن جـا آهي مظاهرا دٻايا ويا، جي بورجوازيءَ جي سهپ سبب ڪنهن بندش هيٺ نـہ هئا. تصوريت (Imaginism) جي تحريڪ انگريز تصور پسندن (Imagists) کان متاثر ٿي هئي پر ١٩٢٧ع تائين پنهنجو پاڻ ختم ٿي وئي. ان تحريڪ شاعريءَ ۾ تصور کي اوليت ڏني. ان جو ٻيو موضوع تيزيءَ سان وڌندڙ شهرن ۾ فرد جي تنهائي ۽ تباهي هئي. مشهور شاعر سرگئي يسينن (Sergei Yesenin) ان تحريڪ سان وابستہ هو. ٻـي اهم تحـريڪ تعميريت (Constructionism) هئـي. ان ۾ مستقبل- پسنديءَ وانگر جديد ٽيڪنالاجيءَ جي پرستش هئي ۽ ان پانبو ٿي تہ هڪ نظم بہ هڪ تعمير هئي، ۽ ان کي ائين ناهڻو هو جيئن هڪ انجنيئر پنهنجي ڊرائنگ بورڊ تي ڊزائين ڪيندو آهي.

اهي اديب ۽ شاعر مستقبل پسندن (Futurists) سان مقابلو نہ ڪري سگهيا، جن جـي اڳواڻي مشهور انقلابي شاعر ماياڪو- فسڪي ڪري رهيو هـو ۽ جن کي انقلاب سان مجاهدانہ سپردگي (Militant Commitment) هئي. ماياڪوفسڪيءَ جي تحريڪ کي L E F A (Left front of arts) چيو ويندو هو. سوويت لٽريچر بہ روسي ادب کان مختلف هو، ڇو تہ ان جي وابستگي ان تاريخي، سياسي ۽ سماجي تبديليءَ سان هئي، جا آڪٽوبر انقلاب آندي هئي. اديب، سماج ۽ رياست جي تعلقات ۾ بہ انقلاب اچي چڪو هو. پر ١٩١٨ع کان ١٩٢٩ع تائين سوويت يونين جي ادبي

زندگيءَ ۾ اِها خاص ۽ سڌي دست اندازي نہ هئي جا ان کان پوءِ ڪئي وئي. ١٩٢٣ع ۾ عوامي ڪميسارن جي ڪائونسل (Coun- cil of Peoples Commissars) وري وجود ۾ آندي وئي پر آها پنهنجي پيش رو ڪائونسل کان مختلف هئي، جا زار جي زماني ۾ ڪم ڪندي هئي ۽ اُن ڪنهن کي اهڙيءَ ڳالهہ لکڻ لاءِ مجبور نہ ڪيو، جنهن ۾ هن جو اعتبار نہ هو. جولاءِ ١٩٢٥ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ ٺهراءُ بحال ڪيو تہ ادبي حلقن جي جهيڙي ۾ نہ پوڻ گهرجي ۽ اُنهن جا فيصلا نہ ڪيا وڃن. اُن وقت آنٽاتولـــي ليونا ڪارسڪي (Anatoli Lunacharsky) ثقافتـــي ڳالهين جو نگران هو ۽ ڪافي بالشيوڪ رهنما، لينن، ٽراٽسڪي، بخارن وغيره پاڻ بہ عظيم دانشور هئا ۽ **جيتوڻيڪ آنهن کي پنهنجن اڪثر همعصر دانشورن لاءِ نفرت هئي، تڏهن بہ آنهن اِها ڳالهہ تسليم ڪئي هئي** تہ تخليقي عمل (Creative process) تـــي انتظامي ضابطو نہ هوندو ڇوتہ اڪثر اهڙي معاملي ۾ ضابطو نيڪ نہ هوندو آهي. اِهو بہ چئڻ ٺيڪ ٿيندو تہ آرٽ ٿوري سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي معاملي ۾ انقلاب کان اڳ جا طورطريقا اختيار ڪيا ويندا. **هر هاري ۽ ڪارخاني-مزدور راتوواهيءَ انجنيئر، اديب ۽ مصور نہ ٿي سگهندا.** ان دؤر جو ادارو، پرولي ڪلٽ (Prole cult) جيتوڻيڪ اهـڙي ڪوشش ڪري رهيو هو تـہ ڪسانن ۽ مزدورن ۾ تيزيءَ سان شاعر ۽ نـاول نويس پيدا ڪيا وڃـن، پـر حڪومت جـــي اهـڙيءَ مهم جـي پـارٽيءَ مخالفت ڪئي هئي ۽ ١٩٢٣ع ۾ آها مهم ختم ڪئي وئي هئي. مستقبل پسندن (Futu- rists ۽ علامت پسندن (Symbolists) جي اصطلاحن ۾ ائين نظم لکيا ٿي ويا جيئن فيض احمد فيض جي محاورن کي استعمال ڪندي اردوءَ ۾ ترقي پسند شاعرن نظم لکيا آهن، جن جو اثر رڳو اردوءَ جي پڙهيل ڳڙهيل وچولي طبقي جي نهايت ٿورڙي حصي تـي ٿيو آهي. مون کي ڪنهن دوست ٻڌايو هو تـہ پاڪستان جي ڪسان

ڪانفرنس ۾ خود فيض جڏهن نظم پڙهيو هو ته اڪثر پڊنڊز واڏڙا ٿي ويا هئا ته هي ڪهڙي ٻولي ڳالهائي رهيو آهي. ان جي برعڪس مون جڏهن سن ڪانفرنس ۾ پنهنجي آپيرا 'دودي جو موت' پنجاهه هزارن ڪان وڌيڪ ماڻهن جي روبرو پڙهي هئي ته سيئي سڄو وقت مات سان پڊندا رهيا هئا ۽ جڏهن آها پوري ٿي هئي ته ڪافي دير پنڊال تاڙين سان گونجندو رهيو هو. جڏهن محفل برخواست ٿـي هئي، تڏهن اي.ڪي. بروهيءَ مون کي چيو هو ته "اياز! ان ۾ سنڌ جي روحانيت ته نظر نـه آئي." تنهن تي علي محمد شاهه راشديءَ هن کي چيو هو تـه "بروهي صاحب! مون برصغير ۾ ڦهريون پيرو حواس باختہ ڪندڙ شاعري پڌي آهـي." ۽ پوءِ خانبهادر کهڙي ڏانهن منهن ڦيرائي پڇيو هئائين: "خانبهادر! آڇئي تو سمجهه ۾ ته سنڌ ڪيڏانهن وڃي رهي آهي؟" کهڙو ڦڪي کيل کلي چپ ٿـي ويو هـو. اردوءَ جـي تـرقي پسند شاعريءَ وانگر، روس ۾ انقلاب ۽ مشين تـي نظم؛ اجتماع (Collective) ۾ ذات جـي انحـراف (depersonalization of man) جي ڪوشش ۽ پراڻيءَ تهذيب سان شدت پسنديءَ سان قطع تعلق، اهي سڀ ڳالهيون گوشت پوست واري ڪسان ۽ مزدور کي نه آئڙيون. اديبن ۽ شاعـرن مان تمام ٿـورا پيدائشي پرولتاري هئـا، مثلاً ميخائيل گيراسيموف، وئسلي ڪازن ۽ ولاديميرڪرلوف، پر انهن کان به وڌيڪ جهڳڙالو نظريي ساز (Theoritician) هو اليڪسي گئستوف، جـو هڪ اسڪول ماستر جو پٽ هو.

جيئن سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۽ صنعتي انتظام ۾ پارٽيءَ کي، انقلاب جي اوائلي دؤر ۾، بورجوا ماهرن تي مدار ٿـي رکڻو پيو، تيئن آرٽ ۽ ادب ۾ بـه انهن اديبن سان اشتراڪ ڪرڻو پيو جن جي ڪمٽمينٽ (Commitment) ڪنهن سان ڪانه هئي ۽ جـن کي 'همسفر' (Fellow travellers) چيو ويندو هـو. آهـي فني سچائيءَ کي سياسي لحاظ کان نـه ڏسندا هئا ۽ نظرياتي معاملن ۾ اعتبار جوڳا نه هوندا هئا ۽ انهن جي سوچ ويچار ۾ پڌر هوندي

هئي. ۱۹۲۰ع واري ڏهاڪي جي آخر تائين، جڏهن اسٽالن پنهنجن سياسي حريفن کي شڪست ڏني، پارٽيءَ جي بنيادي پاليسي اِها هئي ته اديبن کي انقلاب جي نصب‌العين ڏانهن راغب ڪيو وڃي ۽ اُنهن کي سماجي ۽ سياسي لحاظ سان ساٿي بڻايو وڃي ۽ نه پارٽيءَ جي اوٽ تي هلڻ وارا (Conformists) اُنهن مان ڪن ته واقعي فني خوبصورتيءَ سان ڳڻ انقلابي ادب به ڏنو هو جنهن سان پارٽيءَ جو ڏورانهون مقصد پورو ٿي ٿيو. ۱۹۲۰ع واري ڏهاڪي جو سوويت ادب، جو مالامال ۽ طرح طرح جو آهي، اُن ڏهاڪي کان پوءِ واري ادب وانگر نه آهي.

ڪيترن شاعرن ته آڪٽوبر انقلاب جي نه رڳو مدح سرائي ڪئي پر اُن تي نعتيه ڪلام به لکيا. علامت پسند الڪساندر بلوڪ مشهور نظم ”ٻارهن“ (“Twelve”) لکيو ۽ انقلاب کي يسوع جي آمد سان پيش ڪيائين. بيلي (Beli) به ساڳيءَ طرح لکيو. سرگيئي يسينين (Sergei Yesinian) (جنهن جو پڇڪڻ کان پوءِ روسي شاعريءَ ۾ اهڙين درجو آهي، جيئن سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه لطيف کان پوءِ سچل سرمست جو آهي)، بالشيوڪن جي تصور کي نهايت غلط سمجهيو ۽ ڀانيو ته هو ڪا ديهاتي يوٽوپيا (Rural Utopia) نامي رهيا آهن، جنهن ۾ ڪوئي آفاقي سمجهوتو ٿي ويندو ۽ انسان ذات ۾ ڀائپي ۽ پيار اچي ويندو. رڳو ماياڪوفسڪي ئي انقلاب جي صحيح اهميت سمجهي سگهيو. ۱۹۱۷ع ۾ ئي هن چيو ته ”سوشلسٽن جي عظيم بدعت (Heresy) اڄ سچي ثابت ٿي رهي آهي ۽ اهڙي حقيقت ٿي چڪي آهي، جا اڳ نه ڪڏهن ٻڌي وئي نه سڻي وئي.“ هو اهڙيءَ ڳالهه کي روحاني بڪواس سمجهندو هو ته تاريخ جي عظيم رڌو بدل ۾ ڪوئي خدا جو هٿ آهي. هن پنهنجي هڪ طنزيه ناٽڪ ۾ ڏيکاريو ته:

“Entry in The proleterian kingdom is forbidden to the poor in spirit” and granted only to him ‘who has calmly planted a knife into the enemy’s

body and walked away with a song'." *

هن وقت تائين سوويت ايامڪاريءَ ۾ انقلاب کي ماياڪو-فسڪيءَ * کان بهتر ڪوئي ادبي ساٿي نہ مليو آهي.

---

* "پرولتاري سلطنت ۾ 'اندر ۾ ويچاري' جي داخلا بند آهي ۽ رڳو اُن کي اچڻ جي اجازت آهي، جو ماٺ ميٺ سان دشمن جي بدن ۾ چاقو کُپائي، گيت ڳائي، رمندو ٿو رهي."

نوٽ:- مسيحيت موجب خدا جي سلطنت ۾ داخلا رڳو "اندر ۾ ويچاري" کي آهي.

* مان ماسڪو ۾ پيڪنگ هوٽل ۾ لٿل هوس، جو 'ماياڪوفسڪي اسڪوائر' جي سامهون آهي. هوٽل جي سامهون ماياڪوفسڪيءَ جو ديوپيڪر بت آهي، جو ڪاري پٿر (سنگ آسود) مان ٺاهيو ويو آهي. ماياڪوفسڪيءَ جي بت هيٺان منهنجو ۽ منهنجي گائيڊ اِرينا جو فوٽو نڪتل آهي جو منهنجي البم ۾ آهي. اِرينا ٢٥ ورهين جي نهايت ذهين روسي ڇوڪري هئي، جا مون سان اٽڪل ڏهاڪو ڏينهن گڏ هئي پر ايئن ٿي لڳو تہ اسان صدين کان آشنا آهيون. گهڻا ڪان پوءِ اهڙي پرديسي همسفر مون کي نہ ملي آهي. انهيءَ ڪان مون پڇيو هو تہ ماياڪوفسڪيءَ آپ گهات ڇو ڪيو؟ هو تہ انقلاب جو شاعر هو ۽ هن کي زندگيءَ سان بيحد محبت هئي؟ اِرينا جواب ڏنو هو تہ "هو ساڳئي وقت ٽن عورتن سان عشق ڪندو هو. ليليا (Lilia)، آسيپ برڪ (Osip Brik) ۽ هڪ ٽين عورت [نالو وسري ٿو وڃي] جا انقلاب ڪان پوءِ فرانس لڏي وئي هئي. هو ٽنهي مان چونڊ ڪري نہ سگهيو تہ ڪهڙيءَ سان گذارو ڪري ۽ ان ڪري تنگ ٿي پيو ۽ آپ گهات ڪيائين." مون اِرينا کي ٻڌايو تہ لکنو جو نواب واجد علي شاهہ تہ نہ رڳو نواب هو پر شاعر بہ هو. هن کي "اختر پيا" ڪوٺيو ويندو هو ۽ هن جي حرم سراءِ ۾ ٽي سؤ عورتون هيون ۽ هن جا ٽنهي سؤن سان جنسي

(ڏسو صفحو ٢٠١)

فقط ماياڪوفسڪي ئي اهڙو شاعر هو جنهن جي شاعريءَ ۾ پنهنجي دور جي صحيح عڪاسي آهي ۽ اسٽالن کي وزني سبب هو، جو هن ماياڪوفسڪيءَ کي سوويت دؤر جو عظيم ترين شاعر ڪوٺيو هو.

سوويت ادب جو اوائلي دؤر نهايت چڱو هو ۽ انقلاب جي باري ۾ اهڙا نظم وري نہ لکيا ويا آهن جن ۾ آندل جذبا سچا آهن ۽ شاعر جي روح مان نڪتا آهن، جيتوڻيڪ روسي اديبن ۾ آڪٽوبر انقلاب جا مداح پوءِ بہ ڪيترائي هئا. سوويت يونين جي عظيم شاعر آننا آخمتوفا جي پهرئين مڙس، نڪولائي گوميلاف، کي انقلاب دشمنيءَ سبب گولي هڻي ماريو ويو هو ۽ انڪري اخمتوفا شروع ۾ ئي انقلاب کي مشڪلاتن جو پيش خيمو سمجهيو هو. جنهن ۾ "شاعري هڪ بکئي پينوءَ وانگر ڌارين جا درڪڙڪائيندي رهندي، جي کُلي نہ کلندا" شاعر آسپ ميندلسٽام بہ، جنهن جي

ڌرلتات رهيا هئا. آن تي ارينا ڏاڍو کلي هئي ۽ چيو هئائين: "توهان مشرقي ماڻهو بہ عجيب آهيو! توهان ساڳئي وقت گهڻن سان عشق ڪندو آهين؟" مون هن کي چيو هو تہ "مان هڪ ئي وقت فقط هڪ عورت سان محبت ڪري سگهندو آهيان. رڳو هڪڙي پيري ساڳئي وقت بہ عورتون منهنجيءَ زندگيءَ ۾ آيون هيون پر انهن مان بہ هڪڙيءَ سان منهنجو Platonic Love) هو ۽ هاڻي آنهيءَ جي سار مون کي ڏاڍو ستائيندي آهي." اِن تي ارينا چيو هو: "'Unrequited Love' اٿين ڏسي ٿيندو آهي." تازو جولاءِ ٨٨ع ۾ اسپوتنڪ (Sputnik) جي پرچي ۾ ماياڪوفسڪيءَ جي ان عشقن جي باري ۾ مضمون آيو آهي تہ مايا ڪوفسڪيءَ، جو نهايت خوش اخلاق انسان هو، ڪيئن هڪ پرڻيل عورت سان عشق ڪيو ۽ هن تي ڪيئن زور آندائين تہ پنهنجي مڙس کي ڇڏي، هن سان شادي ڪري، توڙي هن جو مڙس سندس اديب دوست هو؛ ڪيئن هن جي بدتر تي هو

(ڏسو صفحو ٢٠٢)

گـوميلوف ۽ اخمتوفا سان دوستي هئـي، نئين نظام سان نڀي نـہ سگهيو. بـورس پاسترناڪ (Boris Pasternak) ڪـي آڪٽوبـر ١٩١٧ع کان وٺي ٺي انساني فطرت ۾ خاص ڦيري جي آميد نـہ هئي، جا ڳالهہ هن ڪيترو وقت پوءِ پنهنجي نوبل انعاميافتہ ناول 'ڊاڪٽر زواگو' ۾ ڪئي آهي. ڪيترن ٺي روسي اديبن اِوان بيونن (Ivan Bunin) جنهن جي ڪهاڻين جو انگريزي ترجمو Gent- leman from Sanfrancisco and Other Stories مـون ويجهڙائي ۾ ٺي پڙهيو آهي، آليڪسي ريمي زوف، دمتري ميريزڪو فسڪي تہ ملڪ ٺي ڇڏي ويا. آليڪساندر ڪُپرن * (Alexander Kuprin) ۽ ڪجهہ ٻيا ڪجهہ وقت لاءِ ملڪ ڇڏي ويا ۽ پوءِ

* نوٽ: اليڪساندر ڪُپرن جـو ڪتاب "Yama the Pit" مون تڏهن پڙهيو هـو، جڏهن سياسي حالتن منهنجي اندر ڪـي چُورچُـور ڪري وڌو هـو ۽ مـون ڪجهہ عرصي لاءِ شراب ۽ بيراهہ رويءَ ۾ پناهہ ورتي هئي. اُن وقت آهو ڪتاب مون کي ڏاڍو وڻيو هو. اُن دؤر ۾ مون کي ٺي پيرا خودڪشيءَ جو خيال بہ آيو هو. آهو فرار جو دؤر هو ۽ اُن مان منهنجو صحيح سلامت نڪري اچڻ، هڪ ناول جو چڱو موضوع ٺي سگهي ٿو.

پنهنجن پيانڪ ويچارن ۾ ويڙهجي ويـو ۽ پوئين ڏينهن جڏهن هوءَ ماياڪوفسڪيءَ جي گهر مان نڪتي مس هئي تہ ماياڪو فسڪيءَ پاڻ کي گوليءَ سان پورو ڪري ڇڏيو هو ۽ هن موٽي اچي رت ۾ لوٿيل لاش ڏٺو هو.

روسي ادب تـي هـيءَ زير نظر مضمون، منهنجـي مـون ڪتابن جي ذاتي مطالعي، اِرينا سان بحث، خاص ڪري پاسترناڪ ۽ سولزي نتسن تي ۽ روسي ادب جي انگريزيءَ ۾ عظيم مترجم مئڪس هيوَرڊ (Max Hayward) جي مطالعي جو نتيجو آهي، جنهن نہ رڳو ڊاڪٽر زواگو جو ترجمو ڪيو آهي پـر روسي

(ڏسو صفحو ٢٠٣)

موتي آيا. هڪڙي ناول ۾ ايليا اهرنبرگ چٽر ڪندي چيو آهي:
”بالشيوڪ زندان بورجوازيءَ جي زندانن کان مختلف نہ هوندا.“
جڏهن لينن (New Economic Policy (N E P پيش ڪئي تہ
اهي اديب جديد تاريخ ۽ نئين سماجي حقيقتن تي ڪجهہ غير
جانبداريءَ سان سوچڻ لڳا. بلوڪ ١٩٢١ع ۾ مري ويو ۽ ان کان
اڳ ۾ ٿي ”انقلاب جي آواز هن جي ڪن ۾ ٻُرڻ ڇڏي ڏنو هو.“
يسينين ١٩٢٥ع ۾ آپگهات ڪيو. (ڪجهہ وقت اڳ يسينن جي
زندگيءَ تي روسي ڪتاب جو انگريزي ترجمو مون وٽ پهتو آهي
پر مان اهو ڪتاب پورو پڙهي نہ سگهيو آهيان ۽ نہ ئي چئي سگهان
تہ ان ۾ هن جي آپگهات جا ڪهڙا سبب ڏيکاريا ويا آهن.) رڳو
ماياڪوفسڪي ئي انقلاب جي رزمي شاعريءَ ۾ پنهنجي دلچسپي
برقرار رکي سگهيو ۽ هن جي تخليق پوڙي نہ پئي. ١٩٢٠ع جو
چڱو نثر ڏسبو تہ ان ۾ انقلاب سان ڪا واضح ڪمٽمينٽ نظر نہ
ايندي. جڏهن مون اساڪ بيبل (Isaac Babel) جون ڪهاڻيون
(Red Cavalry) پڙهيون تہ منهنجي دل خوشيءَ سان اُڇلون
کائڻ لڳي. دنيا ۾ ٻن ماڻهن جي نثر مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آهي.
هڪ آهي يوناني ناول نويس ڪازان زاڪس ۽ ٻيو روسي
ڪهاڻيڪار اساڪ بيبل. منهنجي نثر ۾ ڪٿي ڪٿي ڪنهن جا
محاورا يا تشبيهون اچي وڃن ٿيون تہ اُهي اُهن مٿين ٻن نثرنويسن

شاعر مينڊلسٽام جي شاعريءَ جو ۽ هن جي زال، ناديزدا، جو
مينڊلسٽام جي زندگيءَ تي لکيل ٻن جلدن جو، آندريئي مينا-
وسڪيءَ جي ناول، شاعره اخمتوفا ۽ شاعر وُزنيسنسڪي جي
نظمن ۽ ڪجهہ ٻين جي تخليقن جا ترجما ڪيا آهن. روسيءَ ۾
اِهي ڪتاب اسٽالن جي موت کان پوءِ ۽ خاص ڪري هاڻي
ساهہ سان ساڻيا وڃن ٿا. اِهي سارا ترجما مون ڪيترو وقت
اڳي پڙهيا آهن ۽ مون اڃان تائين ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ اهڙا چڱا
ترجما نہ پڙهيا آهن.

جون، جن جو نثر مون کي ڏاڍو وڻيو آهي، ۽ آهو منهنجي وسيع مطالعي کي لاشعور جي تري ۾ ڇڏي، منهنجي ڪنهن ڪنهن تحرير ۾ اُن وقت آيري آيو، جنهن وقت مون وائيس چانسلريءَ واري دور جي ڇهن سالن جي خاموشيءَ کان پوءِ ڀوريون ڀيرو لکيو هو ته مون کي لکڻ ۾ رنڊڪ ٿي ٿي هئي ۽ مان لفظن ۽ خيالن ۾ اُها رواني پيدا نه ڪري سگهيو هوس، جا مون 'ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' ۾ پيدا ڪئي هئي. مون انهن پاڻ کي ڪنڊنگو محسوس ڪيو هو جيئن عتاب آسمان ۾ آڏار ڪان پوءِ زمين تي گهمندي پاڻ کي ڪنڊنگو محسوس ڪندو آهي.

جڏهن ١٩٢٦ع ۾ اساڪ بيبل جو متيون ڪتاب ڇپيو هو، تڏهن مصنف تي الزام هنيا ويا هئا ته هن عظيم انقلاب کان الڳ رهي ان جي واقعن کي ڏٺو آهي. پر حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته بيبل جو مقصد ادبي هو ۽ نه سياسي يا ناصحاڻو. هن روسي نثر کي نفسياتي حقيقت نگاريءَ جي جڪ مان ٻاهر ڪڍڻ ٿي چاهيو (اُن قسم جي جڪ اڄڪلهه سنڌ جا جدت پسند اديب ماري رهيا آهن. هنن جو نفسياتي تجزيو — منوو گياناڪ ڇيد — ايترو ٻاراڻو آهي، جو مان هڪڙو صفحو پڙهي ڪتاب رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيندو آهيان). بيبل نثر ۾ ڏاڪڻي روس جو رنگ پرڻ ٿي چاهيو، جو اُتر جي سرديءَ ۽ اُن جي جهڪي ۽ موڳي رنگ کان مختلف هو. هڪ هنڌ هو لکي ٿو: "انهن ٿو لڳي ته روسي ادب ۾ سورج جو سچو ورنن ڪٿي ڪيل نه آهي." بيبل تنقيد کان پوءِ خاموش ٿي ويو هو. پوءِ به هن کي ١٩٣٠ع ۾ گرفتار ڪيو ويو. رڳو به ٿي روسي اديب بيبل جي نثر جي زرڪاري ۽ روماني خوشبو ڪنهن حد تائين پنهنجي نثر ۾ آڻي سگهيا آهن. اُنهيءَ نثر ۾ بيحد انفراديت آهي.

Virgin Soil Upturned, Quite Flows the Don

۽ 'انسان جي مقدر' جي مصنف عظيم شولوخوف تي ٽالسٽاءِ جو اثر آهي، جيئن ٻئي سٺي ناول نويس فدايف (Fadayev) تي آهي.

ليونوف (Leonov) به اُن دؤر جو چڱو ناول نگار آهي، پر ان تي به دوستوفسڪيءَ جو اثر آهي. ٻين ناول نويسن پلنياڪ (Pilnyak) ۽ لوانوف (Ivanov) پنهنجي انفرادي اسلوب لاءِ ڪوشش ڪئي پر اُنهن ۾ ڪافي مصنوعيت ۽ لفاظي آهي.

’همسفر اديبن‘ جي نثر ۾ اهو ضرور هو ته انقلاب ڪيترو به رتورت ۽ لٽون لٽونءَ ڪاندارينڌڙ ڇو نه هو، اهو روسي تاريخ جي ڌارا سان نڪتو هو. پلنياڪ ١٩٢٢ع ۾ شايع ٿيل پنهنجي ناول The Naked Year ۾ انقلاب لاءِ چيو هو ته، ان ۾ عنصري قوتون (elemental forces) ڇڙيون پيون آهن ۽ هڪ گرجندڙ طوفان وانگر ماضيءَ کي اُڏائي ويون آهن. هن بالشيوڪن لاءِ "Men in leather jackets" جو محاورو ناهيو، جو مشهور ٿي ويو، ۽ ٻئي ناول ۾ هن ڏيکاريو ته، ڪميسار اُن ڳوٺ گهمسان کي متاثر لاءِ منظم قوت آهن. ١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جي وچ ناڻين، نئين ۽ پراڻي، شهر ۽ ڳوٺ، ماڻهوءَ ۽ مشين، وڳوڙ ۽ انتظام جي وچ ۾ ٽڪر، سوويت نثر جو مکيه موضوع آهي. جيئن N.E.P. وارا اڻ-آتساهيندڙ سال گذرندا ويا، تيئن ڪن اديبن، مثلاً اِوانوف، جو انقلاب ڏانهن رويو چڱو ٿيندو ويو. ڪن بالشيوڪ اديبن پڪن ’ٻانهن-ٻيلين‘ واري روش اختيار ڪئي، جيئن فداييف ڪئي، ۽ ڪن جي روش ورونڌي هئي، جيئن پلنياڪ جي. پر سڀني اديبن کي اِهو احساس هو ته هو اهو دؤر ڏسي رهيا هئا جو نيڪيءَ ۽ بديءَ کان بعيد هو ۽ جنهن ۾ تاريخي قوتن ۾ اڻ ٽر جهيڙو هو، جنهن کي ٽارڻ ڪنهن به فردً واحد لاءِ ممڪن نه هو ۽ ڪو به اُنهيءَ دنگل کي روڪي نه ٿي سگهيو: يا ته ماضيءَ جي ڇيله ٻچڙي هئي يا ته حال جي. مستقبل جي باري ۾ ڪن کي اُلڪا هئا پر ڪي اُن کي بهار جي هير وانگر سمجهي رهيا هئا، جن ۾ ڪروڙين گل ڪڙي پوندا.

همسفر اديب عوام ۾ اختلاف کي برداشت جو مادو پيدا ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ڪامياب ٿيا ۽ ادب ۾ بيان جي مخصوص

طرزن (Idiosyncracies) کي ڪلڻهاب يا خشڪي سمجهي لنوائڻ لڳا يا وڌ ۾ وڌ اُنهن کي فلسفهءِ خوديءَ (Solipsism) وانگر نفرت جهڙو سمجهڻ لڳا، جنهن جي ستياناس انقلاب ڪريءَ ڇڪو هو. پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ اُن جي آدمن ۽ اُلڪن جي باري ۾ گهٽي ڊيگهه ۽ پتاڙ، خسيس پڻي جي نشاني سمجهي وئي. ماياڪوفسڪي اِن ڳالهه کي ””وقت جي ڏيپ- هائين پترائين“ ۾ لڪ چپ ڪرڻ جو شوق ’ڪونيو هو. ناولن ۽ ڪهاڻين ۾ مدي خارج ڪردارن جي خلاف اسان کي ادب ۾ ’نئين انسان‘ جو ڪردار ملي ٿو، جو هڪ عملي هيرو آهي؛ ڪنهن ناول ۾ هو فولاد جهڙو گهرو لڙائيءَ جو اڳوان آهي ته ڪنهن ۾ صنعتي سربراهه آهي. شولوخوف جي ناول ’ڊان خاموشيءَ سان وهندو رهيو‘ جو هڪ خاص موضوع اهو آهي ته جي فرد يا گروهه تاريخ سان قدم قدم ۾ ملائي هلي نٿا سگهن، اُهي ڪيئن تباهه ٿي وڃن ٿا، جيتوڻيڪ ناول جي تهه ۾ وڃبو ته ايئن محسوس ٿيندو ته شولوخوف مڃي ٿو ته ماڻهن جا اعمال قدرت جي اٽل فيصلي جي تابع آهن.

اُنهيءَ دوُر جي اڪثر سوويت ادب جي مطالعي مان محسوس ٿئي ٿو ته اُن ۾ ڪافي مونجهارو آهي، ۽ ڇڻ يقين نه آهي ته نئون نظام ڪامياب ٿيندو، ۽ ’چمڙي جي ڪُڙتي‘ وارا شهري بالشيوڪ ڪجهه پڪ سان چئي نه ٿا سگهن، ۽ ٻهراڙيءَ جي ڪسانن سان انهن جي محاذ آرائي حماقت نظر اچي ٿي.

١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ ڪتابن جي اشاعت گهٽ ٿي نظر اچي ۽ شاعري ته اُن دوُر ۾ ڄڻ ختم ٿي وئي هئي. رڳو ماياڪوفسڪي ’هڪ رانجهو لکان دا مٽ‘ وانگر هو ۽ باقي اُن جا مداح يا پيروڪار هئا. اُنهن جي دليري يا نعري بازي يا جو ڪجهه به هو، اُن جي پس منظر ۾ اُها خاموشي هئي، جا روس جي اڪثر شاعرن تي ڇانئجي وئي هئي. مينڊلسٽام (Mandelstam) هڪ شعر جو ڪتاب بخارن جي سرپرستيءَ هيٺ ١٩٢٨ع ۾ شايع ڪيو هو پر هونءَ ڇوڏاري ڄڻ زبانن تي تالا لڳي ويا هئا. اُهو به

نيٺ اٿين خاموش ٿي ويو جيئن اخمتوفا ۽ پاسترناڪ ـ پاسترناڪ ته پنهنجي دؤر جي شعور سان سمجهوتو ڪيو هو ۽ پنهنجي ترنم ريز شاعري ڇڏي رزمي انداز اپنايـو هئائين؛ يسينين جي شاعريءَ ۾ ڇڻ پنهنجي دؤر جو جادو ٽٽي چڪو هو، ۽ انت ١٩٢٥ع ۾ هن آپگهات ڪري ڇڏيو؛ نڪولائي زبولوتسڪي Nikolai Zabolo-tsky جي شاعري، متاچري تي ته ڪنهن پورالي چتر وانگر آهي، پر اُن ۾ غور سان ڏسبو ته نراسائي نظر ايندي.

١٩٢٠ع جو ڏهاڪو پورو ٿيو ته اسٽالن جي پنج سالن واري رٿا آئي، مٿان انقلاب آندو ويو ۽ اجتماعيت (Collectivisation) جي 'همسفرن' جا ڪجهه گمان دور ڪيا ويا، ۽ جو جوش خروش آڪٽوبـر انقلاب وقت محسوس ڪيو ويو هو، وري اُڀري آيـو. ١٩٢٩ع ۾ مئڪسم گورڪي ٻاهران روس موٽي آيـو، ۽ مستقبل لاءِ اسٽالن جي ڪيل ڪارگذاريءَ جي پٺڀرائي ڪيائين، ڇو ته اُن ۾، هن جي نظر ۾، ڀرپور سماجي انصاف جي آس هئي. وري اديب آئيندي ڪـي نئين وشواس سان ڏسڻ لڳا. اُن دؤر جـا اهم ڪتاب ڪيتائيف (Katayev) جـو نـاول 'Time Forward' ۽ پلنياڪ جو 'The Volga Flows to the Caspian Sea.' آهن، جن ۾ ماحول ۽ خود انساني فطرت تي انسان جي فتح جي پيش گوئي ڪيل آهي. اُن دؤر جو ٽيون نهايت اهم ناول ايلياهرنبر گـ جو 'The Second Day' آهي، جو گذريل سال مون مرينا هوٽل جي پرسان ڪنهن ترقي پسند ڪتاب گهر مان ورتو هو. اُهو ناول پنجن سالن واريءَ رٿا هيٺ ڪنهن وڏي تعميري منصوبي جي باري اُٿيو ويو آهي. اُن ۾ مصنف بحث ڪيو آهي ته دانشور، جو اجان ضمير کي اوليت ڏئي ٿـو ۽ اخلاقي فتوي جي آزاديءَ جو قـائل آهي، اُهو دراصل سوشلزم جي اعليٰ آدرش سان دغا ڪري ٿو.

سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ (Socialist Realism) جـي نظريي جي صحيح ابتدا ١٩٣٢ع ۾ ٿي. اُنهيءَ نظريي تي عوام ۾ ڪوئي بحث نه ڪيو ويو. پارٽيءَ اُن وقت اديبن جي موجود گروهن

۽ تنظيمن جو مئي ۱۹۳۲ع ۾ خاتمو ڪري ڇڏيو. اُن وقت سياسي ماحول جي ابتريءَ سبب اهڙا ادارا، تنظيمون ۽ گروهه هُونئن ئي گهٽجي ويا هئا، پر پوءِ به ڪجهه وقت اڳ آهي اهم اختلافن جو ٿورو ڪي گهڻو اظهار ڪندا هئا. اُنهن ۾ نهايت اهم اديب الڪساندر وورونسڪي هو، جو روسي ۽ عالمي ڪلاسيڪي ادب سان ناتو برقرار رکڻ چاهيندو هو. نظرياتي معاملن ۾ به هو اِن ڳالهه تي محڪم رهيو ته آرٽ کي فقط سماجي انقلاب جي ذريعي جي حيثيت ۾ نه ڏٺو وڃي، پر اهو آرٽسٽ جي وجداني (Intuitive) عمل ۽ تحت الشعور جي هيجان (Subconscious impulses) جو نتيجو آهي ۽ اُن تي عقلي ضابطا نه رکيا وڃن. اُن جو ڪنهن حد تائين اهو مطلب هو ته آرٽ طبقاتي جدوجهد کان مٿي هو. وورونسڪيءَ تي ڪابيءَ ڌُر جي ويڙهو ٽولي مارڪسزم کان انڪاري هجڻ ۽ برگسان جي وجدانيت جي حامي هجڻ جي تهمت ڌري ۽ هو صفائيءَ واري دوَر (Purges) ۾ مارايو ويو.

۱۹۲۵ع ۾ Russian Association of Proletarian Writers (R A P P) جو بنياد رکيو ويو هو، جنهن پهريون ته همسفرن سان نرم رويو اختيار ڪيو. اُن ڪلاسيڪي ادب کي اهميت ڏني ۽ اُڻويهين صديءَ جي روسي ادب ۾ حقيقت پسنديءَ جي ادبي اسلوب کي پرولتاريت ۽ پارٽيءَ جي فائدي لاءِ ڪم آندو. في الحال ته اسٽالن کي RAPP جو طور طريقو آئڙيو ۽ هن RAPP کي، اُنهن اديبن کي هيساڻڻ ۽ هراس ۾ وجهڻ لاءِ اُتساهيو جن جو پارٽيءَ سان واسطو ڪونه هو. بورس پلنياڪ (Boris Pilnyak) ۽ ايوگيني زميائن (Evegeni Zamyatin)، ٻئي اِن اديبن جي انجمن جا اهم رڪن هئا پر ٻنهي جا ڪتاب سوويت يونين کان ٻاهر ڇپيا هئا. اُنهن کي بيحد تنگ ڪيو ويو، جيتوڻيڪ اهڙو ڪوئي به قانون ڪونه هو ته روس جا اديب روس کان ٻاهر ڪتاب نه ڇپائين. اُن کان پوءِ پلنياڪ هيسجي ويو ۽ پنهنجي ڇپايل ڳالهه تان ڦري، ٻاڻ ڪڍائي ويو (Recanted). اڳتي هلي، ٻين اديبن به دٻاوَ هيٺ

ساڳي ڳالهہ ڪئي. زميائن هـار مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ رڏي ڪئي، جنهن تي هن کي ۱۹۳۱ع ۾ ديس نيڪالي ڏني وئي. RAPP کي ختم ڪيو ويو ۽ ۱۹۳۱ع ۾ جڏهن روس ۾ سياسي ماحول ابتر هو ۽ ڪروف (Kirov) کي قتل ڪيو ويو جو اسٽالن جو ساٿيو هو، تڏهن حالتون آزاديءَ سان تخليق ڪرڻ لاءِ سازگار نہ هيون. ۱۹۳۹ع تائين آهي اديب جن کي پنهنجي ديانت پياري هئي، خاموش ٿي ويا. ٻيبل (Babel)، پلنياڪ (جنهن جو ديس نيڪاليءَ جو حڪمنامو واپس ورتو ويو هو ۽ موٽي آيو هو) گرفتار ڪيا ويا ۽ قيد و بند ۾ ماريا ويا. اخمتوفا چُپ ٿي وئي. پاسترناڪ تخليقيڪم ڇڏي، مغربي ادب جا ترجما شروع ڪيا. مشهور شاعر ميندلسٽام (Mandelstam) جنهن ۱۹۳۴ع ۾ اسٽالن جي خلاف هڪ نظم لکيو هو، گرفتار ڪيو ويو ۽ ۱۹۳۸ع ۾ ڪنسينٽريشن ڪئمپ (Concentration Camp)، ۾ ماريو ويو.

هيئت پسندي (Formalism) جا اسلوب جي انفراديت لاءِ تحريڪ هئي، هاڻي جرم سمجهي وئي ۽ جڏهن ميئرهولڊ (Meyer Hold) ۱۹۳۹ع ۾ سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ کي سرعام تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو، تڏهن هن کي گرفتار ڪيو ويو، جنهن کان پوءِ هو هميشہ لاءِ گُم ٿي ويو.

سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جي شروعات ۱۹۳۲ع ۾ ٿي هئي ۽ اُن وقت اِئين سمجهيو ويو هو تہ اُها اُڻويهين صديءَ جي تنقيدي حقيقت نگاريءَ (Critical realism) سان ازخودآپري هئي ۽ رڳو تفاوت اهو هو تہ سوشلزم ڏانهن، انسان جي ترقيءَ کي مدنظر رکي، رجائيت پسند (Optimistic) ۽ اُميد پرست هئي. اُن جو مثال گورڪيءَ جو ناول ”ماءُ“ هو ۽ ڪجهہ وقت کان پوءِ، اُن جي جهلڪ همسفر اديبن، فيدن (Fedin)، ليونوف، شولوخوف وغيره ۾ملي ٿي. دراصل حقيقت نگاري، ادبي لفظن ۾ گهٽ ڪئي وئي آهي ۽ بار بار هر دؤر جي تقاضا کي مدنظر رکي سياسي ٻوليءَ ۾ وڌيڪ ڪئي وئي آهي. هر اهو ادب جنهن ۱۹۲۰ع ۾ سوويت

نظام جي حمايت ڪئي هئي يا آن جي مستقبل جي باري ۾ چڱيءَ
آميد جو اظهار ڪيو هو. آن کي اڳتي هلي "سوشلسٽ حقيقت-
نگاري" سمجهيو ويو. ١٩٣٠ع ۾ جيڪڏهن ڪنهن چڱو سوشلسٽ
حقيقت نگار ٿيڻ چاهيو ٿي تہ، ان کي رڳو تاريخي واقعا لکڻا ٿي
پيا، جيئن اليڪسي ٽالسٽاء هولناڪ ايوان (Ivan the Terrible)
۽ پيٽر اعظم جي باري ۾ ڪتاب لکيا جن ۾، اندرئين خاني، اسٽالن
جي خوشامد هئي. ڪنهن جديد موضوع تي سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ
جو بهترين مثال نڪولائي آسترو وسڪي جو 'How the Steel
Was Tempered' هو، جو غالباً مون ڪاليج واري زماني ۾ ڪراچي
ڪميونسٽ پارٽيءَ جي لائبرريءَ مان وٺي پڙهيو هو. (فيدن ۽
ليونوف مون پنجاهہ ۽ سٺ واري ڏهاڪي ۾ پڙهيا هئا. شولوخوف
جو 'ڊان وهندو رهيو' جا چار جلد تہ مون ١٩٦٥ع ۾ پيهر سکر
جيل ۾ پڙهيا هئا ۽ پهريون پيرو ڪاليج جي دؤر ۾ سيد مطلبي
فريد آباديءَ جي آردو ترجمي ۾ پڙهيا هئا.) ٻيءَ جنگ عظيم جي
دؤر ۾ ڪجهہ جنگ جي باري ۾ نيم دستاويزي تحريرون لکيون
ويون، جن ۾ نهايت دلچسپ، تڪڙي ۽ چٽي واقع نگاري هئي، جا
آنهن کي زندگي ڏئي ٿي، مثلاً سمونوف جو ڪتاب 'راتيون ۽
ڏينهن'، 'امر آدمي' ۽ 'صاف ضمير وارا آدمي' * ان جا ٻيا مثال
آهن. پوپون ڪتاب "حمايتين"(Partisans) جي باري ۾ هڪ اڌورو
ناول آهي ۽ آن ۾ آنهن ڪتابن کان وڌيڪ شگفتگي آهي، جي آن
کان پوءِ جنگ جي باري ۾ لکيا ويا، جن ۾ جنگ جو ڪوڙو احوال
ڏنو ويو. آن وقت حالتون اهڙيون هيون، جو فقط خطابت واري ۽
رزمي شاعريءَ جي گنجائش هئي. اليڪساندر تواردو وسڪي (جنهن
جي منتخب ڪلام جو ترجمو هن مهيني مون کي هُوري نورانيءَ
ڏنو) جو هڪ سپاهيءَ جي باري ۾ رزمي نظم آن وقت ڏاڍو مشهور

* 'Days and Nights'
'People Immortal.'
'Men With a Clear Conscience.'

ٿيو. اهو دؤر اليڪسي سُرڪوف، مارگريٽا آئلي گر ۽ ڪانسٽنٽنٽائين سمونوف پارن وچولي درجي جي شاعرن جو دؤر هو، جيڪي آئهيءَ لازمي جذبات جا مرهون منت نه هئا، جنهن جي سرڪاري ذريعا بار بار اظهار ڪري رهيا هئا ۽ جنهن جي اظهار، اسٽالن جي موت تائين، شاعريءَ جو حُليو بگاڙي ڇڏيو هو. جنگ واري دور ۾ ادب تي سخت گيري گهٽجي وئي هئي. اخمتوفا ۽ پاسٽرناڪ به جنگ جي موضوعن تي سٺا نظم لکيا هئا. مان چاهيان ٿو ته روسي شاعريءَ جا انيڪ مثال ڏيان، جا اُن دؤر ۾ لکي وئي هئي ۽ جنهن مان ڪيتري ئي آتساهيندڙ هئي، پر مضمون ڪافي طويل ٿي ويو آهي ۽ اهي مثال ٻئي ڪنهن ڪتاب لاءِ رکان ٿو.

جنگ کان پوءِ ۱۹۴۶-۴۸ع تائين ادب جي تازگيءَ جون ساريون اُميدون ختم ٿي ويون. ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ پنهنجون فوائون ڏنيون ۽ آرٽ ۽ ادب پالٽ بيورو جي ميمبر، آندرئي زينوف، جي گرفت ۾ اچي ويو. زينوف اخمتوفا لاءِ چوندو هو ته، هوءَ ”اڌ راهب، اڌ رنڊي آهي.“ ۽ جنهن رسالي ۾ اخمتوفا جو نظم ڇپيو هو، اهو ضبط ڪيو ٿي ويو. (مون ڪي زينوف جي باري ۾ پڙهي سردارعلي شاهه —”ڏڪو دماغ، پاءُ مڇون،“ رشيد ڀٽيءَ جي چوائي— ۽ هن جا آهي زنده ۽ مرحوم دوست ياد ايندا آهن، جن کي ادب جي الف بي جي خبر نه هئي، پر پاڻ کان وڏيڪ نادان حڪومت جي آڙ ۾ ۽ اُن جي ٽيڪ تي اسان تي اٿين آيري ايندا هئا ڄڻ ته ادب جي ميدان جا شهسوار هئا!) اسٽالن جي زندگيءَ جي باقي سالن ۾ سوويت ادب جا سڀ ئي تخليقي اديب خوف ۽ هراس ۾ رهيا، جو ڦهلائي، هو ۱۹۳۰ع کان وٺي حڪومت ڪندو رهيو هو.

۱۹۵۶ع واريءَ ويهينءَ ڪانگريس ۾ ڪرشچوف اسٽالن جي غلطين جو برملا ذڪر ڪيو، ۽ هن جي قطعي ۽ بي‌خطا هئڻ کان انڪار ڪري، هن کي ساريءَ گهٽ‌ٻوسات جو ڏوهي ٺهرايو. پر پوءِ ۱۹۵۷ع ۾ هنگريءَ ۾ بغاوت ٿي ۽ ولادمير ڊوڊنٽسوف جو

ناول 'فقط روٽيءَ سان نه' (Not By Bread Alone) ڇپيو ته روسي حڪومت پير پٽي ڪيا. آهو ناول جيئن ڇپيو هو، مون آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هو. اُن ۾ دودنتسوف روسي بيوروڪريسيءَ ۽ ٽيڪنوڪريسيءَ تي ڪڙي تنقيد ڪئي هئي. ١٩٥٦ع جي سرءُ تائين اهو ڪتاب ادبي رسالي 'نووي مير' ('Novy Mir') ۾ ڇپيو هو ۽ اُن جي ڏاڍي مخالفت ٿي هئي. پارٽيءَ جي باري ۾ مصنف ناول ۾ خاموش رهيو هو. هُن ناول جي ڪردار لوپاٽڪن (Lopat-kin) ۽ هن جي دوستن کي سچا ڪميونسٽ سڏيو هو، جي بي اصول بيوروڪريسيءَ اڳيان بيوس هئا. جڏهن دودنتسوف چوڻ چاهيو ٿي ته رڳو فرد ئي لطف و ڪرم ۽ عنايت ڪري سگهن ٿا ۽ نه ادارا. آهو اُن دور جو وڏي ۾ وڏو ڪفر هو، جنهن تي ڪافي وقت لاءِ ککر ۾ ڪڙو لڳو.

١٩٦٢-٦٣ع ۾ ڪرشخوف کي آرٽ جي نمائش ۾ جديد تصويرون ڏسي غصو آيو هو ۽ هُن فن ۽ آزاديءَ تي جهل پل ڪرڻ لاءِ چيو هو. *

---

* مون روسي آرٽسٽ آرنسٽ نيزويسٽني (Ernst Neizvestny) جي ڪتاب (Art and Revolution) جو انگريزي ترجمو ڪافي سال اڳي پڙهيو هو. اُن ۾ لکيو ويو آهي ته جنهن وقت ڪرشخوف هن جي تصويرن ۽ سنگ تراشيءَ جي نمائش ڏٺي ته هن کي ڏاڍو دبايائين. اُن تي نيزويسٽنيءَ هن کي چيو: "توهان اُنهيءَ ماڻهوءَ سان ڳالهائي رهيو آهيو، جيڪو هاڻي جو هاڻي خودڪشي ڪري سگهندو آهي. توهانجا دڙڪا مون لاءِ ڪا معني نه ٿا رکن."

ان کان پوءِ ڪرشخوف هن سان نمائش ۾ ڏيڪاريل فن پارن تي بحث ڪرڻ لڳو هو ۽ آخر هن کان پڇيو هئائين: "توکي اسٽالن جي دؤر وارو آرٽ ڪيئن ٿو لڳي؟" اُن تي نيزويسٽنيءَ چيو هو: "بنهه واهيات ۽ آهي ئي آرٽسٽ توکي اڄ تائين ٺڳي

١٩٦٤ع ۾ ڪُرشخوف جي زوال کان پوءِ روسي اڳواڻ سوويت ادب کي وري اڳـي وانگر استعمال نـه ڪري سگهيا، جيتوڻيڪ ادب ۾ نظرياتي نظم و ضبط آڻڻ جون ڪُڏيڻگيون ڪوششون ڪيون ويون. بين الاقوامي گفتگو (Detente) جي ڪري سوويت حڪومت کي سوويت يونين کان ٻاهر بدناميءَ جو ڀئُه رهيو ۽ آمريڪا سوويت ادب تي پابندين کي پنهنجن سياسي مقصدن لاءِ اُڇاليندي رهي هئي. ڪُرشخوف جا مقصد ڪهڙا به هئا پر ان ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته هن نظرياتي اتحاد جي هڪ ـ پٿري ڏيڻ ۾ وڏا ڏرڙ ڪري وڌا هئا ـــ اُنهيءَ حالت ۾ جنهن جو اڳ وهم گمان به نه هو. پارٽيءَ عقيدي پرست ۽ آزادي پسند اديبن (Dogmatists and Liberals) ۾ وچ وارو رستو ورتـو. عقيدي پـرست وچولي درجي جا اديب هئا، جن ادب کي پنهنجي هٿ ۾ رکڻ ٿي چاهيو ۽ استالن واري دؤر جي واپسي ٿي چاهيائون ۽ پارٽيءَ جي نظم و ضبط کي چُهٽيا رهيا ۽ فني آزاديءَ جو اونو نـه ڪيائون ۽ آهي

اَندل صفحي ٢١٢ تان

رهيا آهن." اُن تي ڪُرشخوف چيو هو: "استالن جا طريقا غلط هئا پر ان جي دؤر وارو آرٽ صحيح هو."

ان کان پوءِ نيزويستنيءَ کي گرفتار ته نه ڪيو ويو پر هن جو معاشو ڪيو ويو ته هو چريو ته نه آهي، پر بنهه سالم دماغ نڪتو. هندستاني اديب، خواجه احمد عباس، ڪُرشخوف سان پنهنجي انٽرويو ۾ اشارتاً چيو آهي ته هو ادب جي باري ۾ اڻڄاڻ هو ۽ چيو هئائين ته بهتر ٿيندو ته اديب پنهنجا جهگڙا پاڻ نبيرين. حيرت جي ڳالهه آهي ته جنرل ضياءَ بـه علامه اقبال جا ڪجهه شعر پڙهي پـاڻ کي ادب تي سند ڏـو سمجهي ۽ ڪروڙين رپيا سنڌ ۾ رجعت پرست اديبن تي ضايع ڪيا اٿائين، جي ڪوڏي به نه لهن. هن منهنجن مخالفن کي انعام اڪرام ڏنا آهن ۽ اِئين ٿو سمجهي ته هو ادب جي اُنهيءَ طوفان کي روڪي سگهندو، جو منهنجي شاعريءَ سان شروع ٿيو آهي.

اندروني طور قوم پرست هئا ۽ شاونسٽ به، ۽ جن مان ڪي سامي نسل جي خلاف (Anti-semitic) هئا. ١٩٦٠ع واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ انهن پٺي نظر آيو ته ڪجهه عقيدي پرست اديب اسٽالن ڪان پوءِ جي دؤر مان اندرو مايوس هئا، جيترو آزادي پسند اديب. برزنيف ۽ ڪوسيجن جو پالٽ بيورو وچون دگ وٺي وڃي رهيو هو ۽ ساڃيءَ توڙي ڪابيءَ ڌر جي مخالفت ڪان پريشان هو. عقيدي-پرستن جي ڪجهه ناولن ۾ نظم و ضبط تي زور ڏنو ويو هو ۽ سخت گير حڪومت جي طلب ڪئي وئي هئي. ميخائل شولوخوف ڪان سواءِ عقيدي پرستن ۾ تمام ٿورا اديب هئا، جن ڪي صحيح معنيٰ ۾ اديب چئي سگهجي. انهن مان اڪثر صوبائي اديب هئا ۽ دارالخلافه جي اديبن ڪان سڙيا ويٺا هئا، جي زياده باشعور هئا. آهي RSFSR جي رائٽرس يونين ۾ ڪافي زور وارا هئا، جا يونين U.S.S.R جي رائيٽرس يونين جي مقابلي ۾ ناهي وئي هئي، جنهن تي ماسڪو جا اديب ڇانيل هئا. ڪجهه وقت ڪان پوءِ پوئينءَ يونين مان به گهڻا ئي آزادي پسند اديب ڪڍيا ويا.

سوويت ادب ۾ پردي پنيان لڪايل ڳالهين لاءِ چئبو آهي ته 'آهي ايسپ واريءَ (Aesopian) بوليءَ ۾ لکيون ويون آهن.' اهڙا ناول، نظم وغيره 'نو وي همير' رسالي ۾ ڇاپيا ويا، جنهن جو ايڊيٽر شاعر اليڪساندر تواردووسڪي هو، جو سچ ۽ ايمانداريءَ جو ڪوڏيو آهي. آزادي پسندن جي خيال موجب هڪ اديب ۽ شاعر جي ذميداري پنهنجي ضمير سان هئي. انهن جو اِن ۾ اعتبار هو ته حب الوطنيءَ ۽ صاف گوئيءَ ۾ ڪوئي تضاد نه هو ۽ پلي ته باهريان ماڻهو انهن جي ديس جون ڪمزوريون به ڄاڻن. هو روس ۽ مغرب جي وچ ۾ ثقافتي ديوارن رکڻ جا قائل نه هئا. اڻويهين صديءَ ۾ ڪجهه اديب هئا، جن کي 'مغرب پسند' (Westernizers) چيو ويندو هو ۽ جن جو اِن ڳالهه ۾ اعتبار هو ته روس مغرب مان ڪافي پرائيندو ۽ اِن طرح پنهنجا سماجي ۽ سياسي مسئلا حل ڪري سگهندو. ڪرُوشچوف واري دؤر ۾ به ساڳئي خيال وارا اديب پيدا ٿيا ۽ انهن

پاڻيو ٿي ته روسي ادب ۽ آرٽ، مغرب کان متاثر ٿي، عوامي راءِ کي درجي بدرجي ڦيرائي سگهندو ۽ سڌارن جي هڪ طريقي جو باني ٿيندو، جو آهستي آهستي اچڻو آهي.

اسٽالن کان پوءِ، جن ناولن ۽ ڪهاڻين چرپر پيدا ڪئي، اُنهن ۾ اليا اهرنبرگ جو ناول ”برف رجي وئي“ (Thaw) به هو، جو مون آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هو ۽ جنهن ۾ نه رڳو نيڪنو-ڪرسيءَ تي تنقيد هئي، پر اِن تي زور ڏنو ويو هو ته **جبر و ستم جي دؤر ۾ به فرد لاءِ عزت وارو رستو اِهو آهي ته پنهنجي ذهني ۽ اخلاقي راءِ جي ايمانداري برقرار رکي پوءِ کڻي هو اُن جو علي الاعلان اظهار نه به ڪري.** اهڙو خيال اهرنبرگ جي پنهنجي اڳئين ناول 'The Second Day' سان متضاد آهي. ڊوڊنٽسوف جي ناول ’رڳو ماني لاءِ نه‘ جو ذڪر مان اڳ ڪري آيو آهيان. ڊوڊنٽسوف تي چڙ ته ويهين ڪانگريس ۾ اسٽالن جي باري ۾ ڪروسچوف جي انڪشافن جو اثر ٿيو هو. جيتوڻيڪ اِهو ناول دوستوو سڪيءَ يا ٽالسٽاءِ جي ناولن وانگر ڪوئي عظيم ناول نه آهي پر پوءِ به اِن ۾ نيڪيءَ ۽ بديءَ جو تضاد چڱيءَ طرح ڏيکاريل آهي ۽ اِن جي قدرن (Values) ۾ به انقلاب ٿو نظر اچي. ڊوڊنٽسوف ۾ ’سچائي پارٽيءَ ۾ نه پر فرد جي ضمير ۾ ملي ٿي، جو سچ کان قيمت ڪاڻ لاءِ تيار آهي‘- اهڙا ڳالهه اُن وقت تائين سوويت ادب ۾ اجنبي هئي. 'Thaw' ۾ اهرنبرگ جا ڪردار اجتماعي دباءُ سان ٽڪر نه ٿا کائين پر ڊوڊنٽسوف جو هيرو نهايت جرأت ۽ بهادريءَ سان اُن سچ لاءِ لڙي ٿو، جنهن ۾ هن جو اعتبار آهي.

اِمئنيو ئيل ڪازاڪيوچ (Emmanuil Kazakevich) جي ناول The House on the Square روس ۾ آماحول جو پهريون ڀيرو اظهار ڪيو آهي، جو نازي جرمنيءَ جي شڪست کان پوءِ روسي فوج جي قبضي وقت جرمنيءَ ۾ پيدا ٿيو هو.

اليڪساندر ياشين جي ڪهاڻي The Levers به چرڪائيندڙ هئي چوته اُها اُن ڪوڙي عوامي رويي جي باري ۾ هئي، جو اسٽالن جي دؤر ۾ پيدا ٿيو هو. ڪيئي اديب پيدا ٿيا هئا، جي وسيع سماجي پس منظر کي ڇڏي، خانگي زندگيءَ جي ننڍڙين ڳالهين کي اهميت ڏيڻ لڳا هئا. اُنهن تي غصو به ڪيو ويو هو ته اُهي وڏا سماجي مسئلا ڇڏي ۽ ڪميونزم جي تعمير کي وساري، انساني زندگيءَ جي خسيس ڳالهين ۾ اُلجهي ويا هئا. اهڙي ادب ۾ مثبت هيرو (Positive Heros) ڪونه هئا، جي ڪلاسيڪي سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جي سورمن وانگر سوويت رهنمائن لاءِ اُتساهيندڙ نمونا ٿي پيش ٿين ها. اُن دؤر ۾ ڪيئي اديب ٿيا آهن، جن جو تفصيلي ذڪر هتي ممڪن نه آهي. بهرصورت اِهو ظاهر آهي ته اڪثر اديب پنهنجي ماحول کان مطمئن نه هئا ۽ اسٽالن واري دؤر جي گهٽ ٻوساٽ جي شڪايت ڪئي اٿائون.

مان هينئر اُن اديب تي اچان ٿو، جو اڃان سوويت يونين ۾ سرڪاري طرح اپنايو نه ويو آهي، جيتوڻيڪ هن جو ڪردار سخاروف کان گهڻو وڌيڪ دلچسپ آهي ۽ جو ٽالسٽاءِ ۽ دوستو-وسڪيءَ کان پوءِ عظيم‌ترين تخليقن جو باني آهي. ۱۹۶۲ع ۾ سولزي نتسن جو ننڍو ناول 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن' (One Day in the Life of I V A N Denisovich) ڇپيو، ته اُن ٽرٿلو مچائي ڇڏيو. اُهو 'نووي مير' رسالي ۾ به ساڳئي وقت ڇپيو هو. انگلنڊ ۾ ته 'دي ٽائيمس'، 'دي گارڊين'، 'دي ٽيلي گراف'، 'دي ڊيلي ميل'، 'دي ايوننگ اِسٽئنبرڊ' وغيره اخبارن ۾ ۽ بي.بي.سي. تي اُن جي باري ۾ ڏڌا ڏڌ خبرون آيون هيون ۽ تبصرا ٿيا هئا. 'نيو اسٽيٽسمئن' جي خاطوءَ لکيو هو: "اهڙي ڳالهه سوويت ادب ۾ اڳ نه ٿي آهي." حيرت جي ڳالهه اها آهي ته هيءُ روسي روايت کي اڳتي وڌائيندڙ ناول، جو پنهنجي پائدار قدر ۽ قيمت جي لحاظ کان پر ڪيو وڃي ها، هڪ واهيات سياسي سازش جي ڪري شايع ڪيو ويو هو. اِن ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته،

ڪرشچوف پاڻ 'نووي مير' ۾ ان جي اشاعت جي اجازت ڏني هئي، ڇاڪاڻ جو هُن سمجهيو هو تہ اسٽالن جي ڪنسينٽريشن ڪئمپ جو احوال هن جي فائدي ۾ عام راءِ کي هموار ڪندو ۽ هن کي اهڙي وقت تيڪ ملندي، جڏهن هن جا مخالف پريزيڊيم ۾ هن جي خلاف سازش ڪري رهيا هئا. جو الزام ڪرشچوف اسٽالن تي هنيو هو، اُن جرم جو هو خود مرتڪب ٿيو ۽ اِهو نہ سوچيائين تہ اُن جو دور رس نتيجو ڪهڙو نڪرندو. هن ساريون بندشون آڏائي ڇڏيون جي ان وقت تائين سوويت ادب تي هيون ۽ اهڙي ڪتاب کي اشاعت جي سرڪاري اجازت ڏني، جنهن ۾ نہ رڳو سوويت نظام جي بنيادي ڳالهين کي للڪاريو ويو هو پر جنهن ۾ ٻهريون پيرو چيو ويو تہ پارٽيءَ کي ادب تي ضابطي جو ڪو حق نہ آهي. مون هڪ ڪتاب پڙهيو هو **Solzhenitsyn-A Documentary Record**: اُن ۾ مئي ١٩٦٧ع ۾ سولزي نٽسن جو اُهو ڪليل خط بہ ڇپيل آهي، جو هن چوٿين رائيٽرس ڪانگريس کي لکيو هو، ۽ ٻيا بہ ڪيترائي دستاويز آهن، جي هن پوءِ پنهنجي جدوجهد هلندي لکيا هئا. اُنهن ۾ هن سوويت ادب جي سينسرشپ جي سخت خلاف لکيو آهي ۽ اِها شڪايت ڪئي آهي تہ رائيٽرس يونين اديبن جو تحفظ نہ ڪري سگهي آهي؛ پر 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن' جي ادبي اهميت اُن جي سياسي اهميت کان گهٽ آهي. بهترين سوويت ادب جي پرک جو اِهو پيمانو آهي تہ پڙهندڙ کي اُن ماحول جو ڪيترو شعور آهي، جنهن ۾ اُهو ادب تخليق ڪيو ويو آهي. اُن دؤر جي شعور کان سواءِ جنهن ۾ اُهو ادب تخليق ڪيو ويو آهي، ادب جو مطالعو اُها آنند مانڊ پيدا نہ ڪري سگهندو، جا اُن ڳالهہ جي ڄاڻ پيدا ڪري سگهندي تہ اديبن کي ادبي تخليق ڪندي ڪيترين مشڪلاتون درپيش آيون هيون.
جي اسان جو نئون نسل اُن مهاڳ جو مطالعو ڪندو، جو رشيد ڀٽيءَ منهنجي ڪتاب 'خط، انٽرويو ۽ تقريرون' تي لکيو آهي تہ اُن تي واضح ٿي ويندو تہ اسان جو ڪهڙن مذهبي جنونين سان واسطو

ٻيو هو، جي نه رڳو سنڌ پر پوري پاڪستان ۾ پکڙيل آهن ۽ گدوبندرين جي وچ ۾ رهي اسان لاءِ ادب جي تخليق ڪيڏي نه مشڪل ڳالهه هئي. دراصل مون وٽ انهن سوَن اخباري تراشن جا فائيل موجود آهن، جن ۾ منهنجي ۽ جويي جي ۽ اسان جي ٻين سائين خلاف اِئين لکيو ويو هو ڄڻ اسان ساري پاڪستان جي بنياد ڪيڏي وڏا هئا ۽ جنهن ڳالهه ڪي آڙ بڻائي اسان ڏي شهر نيڪاليون ڏنيون ويون هيون، جيلن ۾ وڌو ويو هو ۽ اسان جا ڪتاب بندش هيٺ آندا ويا هئا. چوويهه ڪلاڪ منهنجي گهر تي سي. آءِ. ڊي. جي نظرداري هوندي هئي، منهنجي هر چرپر جي جاچ رکي ويندي هئي، ۽ مقامي، ڪراچيءَ ۽ اسلام آباد جا بيورو-ڪريٽ اِهو سوچي چتا ٿي پيا هئا ته هي وٺ ۾ نه ٿا اچن ۽ ڪيئن هنن کي ڳپيا ڳپيا ڪيو وڃي. مون سان هڪ بيوروڪريٽ ڊارون تي بحث ڪندي بار بار چيو هو ته ”انسان باندر جي اولاد آهي.“ مون نيٺ بيزار ٿي هن کي چيو هو ته ”ائين برابر آهي ته هر انسان آدم جي اولاد نه آهي، آدم جي اولاد ٿيڻ لاءِ وڏي جدوجهد ڪرڻي ٿي پوي. پر اهو صحيح نه آهي ته سڀ انسان باندر جي اولاد آهن. ڪي ڪي انسان گڏهه جي اولاد آهن.“ منهنجي نظر ۾ جتي ڪٿي اڪثر بيوروڪريٽ گڏهه جي اولاد هوندا آهن. مون شروع کان انهن جي خلاف لکيو آهي. پر هاڻي وري سولزي نتسن ڏانهن موٽان ٿو. سوويت ادب جو مٿيون مطالعو ۽ ان کان پوءِ جي سوويت ادب جو سارو مطالعو منهنجي ڌيان ۾ هو، جڏهن مون شولوخوف، سولزي نتسن ۽ پاسترناڪ تي نثري نظم لکيا هئا، جي ’پٿر ٿو پوڄ ڪري‘، ’ٽڪرا ٽٽل صليب جا‘ ۽ ’واتون ڦلن چانئيون‘ ۾ ڇپيا هئا.

مٿيون ناول، ’اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن‘، ۾ سولزي نتسن هڪ آفاقي حقيقت جي عڪاسي ڪئي آهي، جيتوڻيڪ ناول جو پس منظر ڪنهن خاص زمان ۽ مڪان ۾ آهي. ”اوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن“ علامت آهي هر انهيءَ انسان جي هڪ ڏينهن جي، جو زندگيءَ جو جبر ۽ ستم

برداشت ڪري ٿو. **ڪافڪا جي ڪتاب 'The Trial' وانگر سولزي نٽسن انسان کي اهڙي قيد و بند ۾ ڏيکاري ٿو، جنهن مان فرار ڪونه آهي ۽ جنهن قيد و بند لاءِ ڪوئي معقول سبب به ڪونه آهي.** جيئن غالب چيو هو:

قيدِحيات و بند غم اصل مين دونون ايڪ هين
موت سے پہلے آدمي غم سے نجات پائے کيون.

اهو احساس * ته 'انسان اڪيلو رهجي ويو آهي' ۽ آن جي پڇاڙي ويجهي آهي، وڌيڪ تيز ٿي وڃي ٿو، جڏهن ڪنسينٽريشن ڪئمپ ڪي هڪ اڌپڙهيل هاريءَ جي اکين سان ڏسون ٿا، جيڪو پنهنجي مصيبت کي اِن طرح سوچ سمجهه سان ڏسي نه ٿو سگهي جيئن هڪ دانشور ڏسي سگهي ٿو.

اِهو سبب اسٽالن جي همه ڌرميءَ، ضد ۽ ڪوتاهه نظريءَ سبب هو، جو دانشورن ۾ ايتري مايوسي پيدا ٿي، نه ته سوويت روس جون حالتون ايترو مايوس ڪندڙ به نه هيون. مان پاڻ ١٩٧٦ع ۾ پاڪستاني اديبن جي سربراهه جي حيثيت ۾ روس ويو هوس. مون تي ڪابه جهل پل نه هئي ۽ مون جنهن سان به چاهيو، ڳالهائي ڏٺو. سوويت روس جا نهايت صاف سٿرا رستا هئا ۽ عام ماڻهوءَ جو من آنهن ڪان به صاف سٿرو هو، زيرزمين ريلوي جو نظام نهايت چڱو هو. بلڊنگ فارم ايترن جي تصور وانگر خوبصورت هئا، هر ماڻهوءَ کي ڪاڏي پيتي، ڪپڙي لٽي ۽ اجهي جي سهولت هئي، جا زار جي زماني ۾ خواب خيال ۾ به نه اچي سگهي ها. ڪن ڪن دانشورن، اديبن ۽ شاعرن ڪان سواءِ ڪنهن کي به گهٽ ٻوسات

---

* مون کي ياد ٿو اچي ته سنڌ جي چوٽيءَ جي مقرر، حفيظ قريشيءَ، مون کي هڪ ڀيري ٽڏو ساهه ڀري چيو هو: "اياز! اڪيلو رهجي وياسين، اڪيلو رهجي وياسين، اڪيلو رهجي وياسين."

جو احساس نه هو. ماڻهو پاڻ کي فخر سان ورڪر (پورهيت) چئي رهيا هئا. هر ورڪر کي پگهار سان وڪيشنون هيون ۽ سفر ۽ رهائش جي خرچ جو ڪافي حصو حڪومت تي برداشت ڪيو. مون اکين سان ڏٺو ته انسان ڪيڏو نه بي‌اونا هئا. مون پنهنجي گائيڊ، سرگيءَ، کي چيو هو ته "توهان سڀڪجهه ڪاڏي پيٽي تي صرف ڪري ٿو ڇڏين ۽ ٻئي ڏينهن لاءِ ڪجهه به نه ٿا بچائين!" ته هن جواب ڏنو هو ته "روس ۾ ڏکيا ڏينهن (Rainy days) ٿيندا ئي ناهن. ڇا جي لاءِ بچايان؟" سوويت روس جو اڌ حصو ايشيا ۾ آهي ۽ اهو انقلاب کان پوءِ انقلاب جي ڪري ئي ايتري ترقي ڪري سگهيو آهي، جو عام انسانن لاءِ ڄڻ ڌرتيءَ تي بهشت وانگر لڳي رهيو آهي. مون اتي رڳو هڪ ئي ڪمي محسوس ڪئي هئي ۽ اها هئي دانشور لاءِ پوريءَ آزاديءَ جو نه هجڻ ۽ اهو سڀ اسٽالن جي دؤر ۽ ان جي اثر جو نتيجو هو. اها ڪمي گورباچوف نهايت صاف گوئيءَ سان مڃي ۽ پوري ڪئي آهي.

مارڪس جو غور سان مطالعو ڪيو ته گورباچوف جي سچائي پڌري ٿي پوندي. ڪنهن چيو هو ته "مارڪس پنهنجن جوابن جي ڪري نه پر سوالن جي ڪري اڃ تائين سگهارو آهي." شروعات ۾ مارڪس ڪيئي سوال پڇيا هئا، سماج جي باري ۾، جي اڄ به دنيا ۽ خاص ڪري ٽين‌ءَ دنيا جي نوجوانن کي جهنجهوڙي رهيا آهن. اُنهن وانگر هو به هڪ فتنه پرور دؤر سان گذري رهيو هو، دورُ جو عبوري هوندي به ڪافي خللي ۽ سرڪش هو. هو زرعي سماج کان صنعتي سماج ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ هو سوچي رهيو هو ته نيون مشينون انساني روح تي ڪهڙو اثر ڇڏينديون. بار بار هُن انسانن جي ڌڪت، بي مڪاني (Estrangement) ۽ ونجوگ (Alienation) جو ذڪر ڪيو آهي. نه رڳو صنعتي سماج جا طور طريقا عوام جو غيرواجبي فائدو وٺي رهيا هئا پر هن کي پنهنجي ضروري انسانيت کان اوپرو ڪري رهيا هئا- هن کي ٽيڪنالاجيءَ جو ڄڻ پيو اوزار بڻائي رهيا هئا. مارڪس جي خيال

۾ انسان جي جدوجهد هميشه زياده آزاديءَ لاءِ رهي آهي. تنهنڪري ان لاءِ جي ڪنچاوت هن ڪـي وڏيڪ آزاد ۽ پورن سماج ٺاهڻ کان روڪي رهي هئي. اِها ڳالهه اڄ تائين عقل کي اُٽڙي ٿي. پر ڪميونزم جي اچڻ کان پوءِ اشتراڪي سماج مطلق العنانيت (Tatalitarianism) ۾ ڦاسي ويو هو. مارڪس ڪهڙو نه چڱو چيو آهي:

We do not want to anticipate the world dogmatically, but to find the new world from the critique of the old."

اڄڪلهه گورباچوف ساڳي ڳالهه ڪري رهيو آهي. اِن تي مون ڪجهه اڳ لکيو آهي ۽ ڪجهه پوءِ لکندس. في الحال مان سولزي نتسن جي ڀهرئين ناول ۾ ساڳئي نتيجي جو ذڪر ڪيان ٿو، جنهن تي گورباچوف جي "نئين تشڪيل" ٻهتي آهي. مون کي افسوس آهي تہ استالن جي زيادتين جي ڪري سولزي نتسن ڏ ڪارو ٿي آخرڪئنادا ۾ پناهه ورتي ۽ شعوري يا غيرشعوري طرح آمريڪي ايجنٽ جو ڪردار ادا ڪري رهيو آهي ۽ سوويت روس تي حملا ڪري رهيو آهـي ۽ زار جي زماني کـي بهتر چئي رهيو آهي. پر تاڙي ٻہ هٿي وڳي آهي ۽ قصور وڏيڪ استالن جـي تنگ نظريءَ جو هو.

'اوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن' پنهنجي فني اختصار ۽ قوت جـي لحاظ کان هڪ زبردست نـاول آهي ۽ هـر پڙهندڙ کي مجبور ٿو ڪري تہ ماضيءَ جي جبر و ستم تـي نگاهه آڇلي ۽ اُن جبر و ستم جون پنهنجي دؤر ۾ نشانيون ڳـولي. اُن ڪتاب ۾ سولزي نتسن ٻولي بـہ اُن ماحول (Milieu) جـي ڪم آندي آهي۔ هڪ ڪسان جي ٻولي جنهن ۾ ڪنسينٽريشن ڪيمپ جي ڪچيءَ اڌوڳابري ٻوليءَ جا لفظ ڳاڏر ساڏڙ آهـن. اِها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي ناول کي ٻئي هر نثر جي روسي ڪتاب کان متاثهون ڪري ٿي، جو استالن کان پوءِ جي دؤر ۾ لکيو ويو آهي. اِهو نثر وڏي ۾ وڏي للڪار آهـي، اُن نثر لاءِ جنهن ۾ سوشلسٽ حقيقت

نگاريءَ جا موڳا ۽ خصي اصطلاح هئا ۽ جن مان ان وقت تائين ٿورا اديب پنهنجي جند ڇڏائي سگهيا هئا، جنهن وقت مٿيون ڪتاب لکيو ويو هو. اُن ڪتاب ڪان پوءِ سولزي نتسن جي فقط هڪ ڪهاڻي 'نووي مير' رسالي ۾ ڇپي هئي ۽ ان ڪان پوءِ هن جي ڪائي به تحرير سوويت يونين ۾ نه ڇپي هئي. هن جا ٻه ٻيا ناول 'The Cancer Ward' ۽ 'The First Circle' اُتي قلمي ڪتابن جي حيثيت ۾ پڙهڻ لاءِ ورهايا ويا هئا ۽ جڏهن اُنهن جون ڪاپيون ٻاهرين ملڪن ۾ پهتيون هيون، تڏهن اُتي اُهي ٻيهر روسيءَ ۾ ڇپايا ويا هئا ۽ پوءِ انهن جا انگريزي ترجما ڇپيا هئا، جي مون ٿامس ائنڊ ٿامس ڪتاب گهر تان ورتا هئا. The First Circle دوستوفسڪيءَ جي روايت جو هڪ عظيم ناول آهي. ان ۾ نرزن (Nerzbin)، جو ناول جو مکيه ڪردار آهي، ڪنهن حد تائين ناول جي مصنف وانگر آهي. ڇو ته اهو ناول سولزي نتسن جي سرگذشت آهي. ناول ۾ سوويت پراسيڪيوٽر ۽ اُن جي ڪٽنب جو ڪردار به ناقابل فراموش آهي. ساڳيءَ ريت اُهي حصا، جي اسٽالن جي باري ۾ آهن، جنهن وقت هو خيال ۾ غرق نظر اچي ٿو. اُن ڪتاب جي ڇپائيءَ ڪان ويهه سال اڳ آرٿر ڪئسلر، اسٽالنزم جو تصوراتي احوال پنهنجي شاهڪار ناول 'Darkness At Noon' ۾ ڏنو هو، جنهن جي باري ۾ مون ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ اڳي ئي لکيو آهي. سولزي نتسن اُن موضوع کي وڌيڪ وسعت ڏني آهي ۽ واقعي هڪ سچي ناول نويس وانگر ماحول کي عورتن ۽ مردن جي زندگيءَ تي اثر انداز ٿيل ڏيکاريو آهي. ڪتاب ۾ اڌين سولزي نتس جي آتم ڪهاڻيءَ جون جهلڪون آهن، جيئن هن جي ٻئي ناول 'Cancer Ward' ۾ آهن، جنهن جي ڪردار ڪوسٽوگلوٽوف (Kostoglotov) جي زندگي به سولزي نتس جي زندگيءَ وانگر آهي. ١٩٤٥ع ۾ سولزي نتسن جي گرفتاريءَ ڪان پوءِ هن کي اٺ سال سزا ڏني وئي هئي. جنهن مان ٻهريان چار سال هن ڪنهن مخصوص اداري ۾ گذاريا هئا، جنهن جو احوال هن 'The First

'Circle' ۾ ڏنو آهي. دراصل اهو ادارو ماسڪو جي ٻاهران هڪ قيدخانو هو، جنهن ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جا ماهر رکيا ويندا هئا، ۽ جي هو ڪن خاص منصوبن تي ڪم ڪرڻ جو اقرار ڪندا هئا ته انهن تي ٻين قيدين کان گهٽ سختي ڪئي ويندي هئي. اهو قيدخانو اسٽالن جي چوڻ تي خفيه پوليس جي سربراهه نهرايو هو. سولزي نتسن کي به اتي موڪليو ويو هو، ڇو جو هن کي علم طبعيات (Physics) ۽ علم رياضيءَ جي ڪافي ڄاڻ هئي. ڪم کان انڪار جو نتيجو ڪنسينٽريشن ڪئمپ ۾ نظربندي هئي جنهن جو ذڪر 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن' ۾ آيو آهي، جتي ١٩٤٩ع ۾ سولزي نتسن کي رکيو ويو هو. ١٩٥٣ع ۾ هن کي قزاقستان ۾ جلاوطنيءَ ۾ رهڻو پيو. جڏهن هو بيمار ٿي پيو ۽ ڪئنسر جي ڪنهن قسم ۾ مبتلا هو، تڏهن هن کي تاشقند جي ڪنهن اسپتال ۾ موڪليو ويو هو، جنهن جو ذڪر هن 'Cancer Ward' ۾ ڪيو آهي، جو ١٩٦٣-٦٦ع تائين لکيو ويو هو. انهن ٻنهي ناولن ۾ اسٽالن جي دور ۽ هن جي موت کان به ٽي سال پوءِ جي سوويت زندگيءَ جو پورو منظر چٽيو ويو آهي. انهن ٻنهي ڪتابن تي تالسٽاءِ ۽ اڻويهين صديءَ جي روسي ناولن جو اثر آهي. ١٩٧١ع ۾ هن پنهنجو ناول 'آگسٽ ١٩١٤ع' لکيو، جنهن ۾ هن روسي انقلاب جون جڙون ڳوليون ۽ روسي تاريخ جي سرڪاري اظهار ۽ ان جي روايت کي للڪاريو. هن سوويت قيدخانن ۽ سزائن جي طور طريقن کي پنهنجي ڪتاب 'The Gulag Archepelago' * ۾ وائکو ڪيو آهي. 'گولگ' جهڙي جوش ۽ جذبي سان لکيل ڪتاب' سوويت حڪومت جي صبر جي انتها ڪري ڇڏي، پر عالمي راءِ جي ڀَوَ کان هن کي وڌيڪ سزا نه ڏني وئي ۽ رڳو هن کان سوويت شهريت کسي وئي ۽ ١٩٧٤ع ۾ هن کي مغربي جرمنيءَ ۾ جلاوطن ڪيو ويو، جتان هو ڪئناڊا لڏي ويو ۽ اڄ تائين اتي آهي. سولزي نتسن جي

* Archepelago — سمنڊ ۾ ٻيٽن جو ميڙ.

حمايتن ھن جي مرحبا ڪئي آھي ۽ ھن جي ھر رجعت پرستيءَ تي چشم پوشي ڪئي آھي. ســان ھن جي اِھا ڳالھہ مڃڻ لاءِ تيار نــہ آھيان تہ آڪٽوبر انقلاب روس ۾ ھر بُرائيءَ جي جڙ آھي. مغربي دنيا جي رجعت پرستن لاءِ تہ سولزي نتسن وڏي ٽيڪ ٿي آيو. ھو ھن جي ڪنھن ڳالھہ تــي مخالفت ڪرڻ لاءِ تيار نــہ ھئا ۽ اُھين سمجھي رھيا ھئا تہ سولزي نتسن جي ڪنھن بہ غلطيءَ جي نشاندھي ڇڻ تہ برزنيف جي حمايت ھئي ۽ اسٽالن جي جبر و ستم تي پردي وجھڻ جي برابر ھئي. سان اھو بہ غلط ٿو سمجھان تــہ مارڪسزم جي معنيٰ قيد و بند آھي، جيئن سولزي نتسن بار بار چئي رھيو آھي. اِئين برابر آھي تہ ھُن نھايت جرأت ۽ ھمت سان سوويت حڪومت جي ڀرپور طاقت جو مقابلو ڪيو آھي ۽ ھو اُنھيءَ جبر و ستم جو عيني شاھد آھي، جو اسٽالن جي دؤر ۾ ڪيو ويو ھو، پر اِھو عيني شاھد ھڪ جــزتو پيغمبر آھــي. ھُن ويتنام ۾ عوام تي ظلم و ستم ڪرڻ وارن جــي ۽ انڊونيشيا ۾ قتل و غـارت ڪرڻ وارن جــي حمايت ڪئي ھئي. حيرت آھي تہ سوويت يونين جو ھــي آزادي پسند اديب مغربي جمھوريتن جــي انڪري شڪايت ڪري رھيو آھي تہ اُھي ڪافي جبر نہ ٿيون ڪيون! ھينري ڪسنجر کي ھــن سان گڏ نوبل پرائيز مليو ھو. جڏھن ڪسنجر کان ھــن جي باري ۾ پڇيو ويو تہ ڪسنجر چيو تہ ”ھو ’گولڊ واٽر‘ جي بہ ساڄي پاسي بيٺو آھي.“ ھو پنھنجي ديس ۾ ”سلاوفوفائيل تحريڪ“ * جو حمايتي

* سلاوفوفائيل– لفظ **Slavophile** ”سلاف“ ســان نڪتو آھــي. سلافَ يورپ جــي مشرقي ۽ وچ واري حصي جا باشندا آھن. مثلاً روسي، پول، چيڪ، بلغاريہ جــا رھواسي، سربو-ڪروٽَ **(Serbo-croats)** وغيرہ، جي نسلي طرح ھڪپئي جي ويجھو آھن.
سلاوفوفائيل تحريڪ – روس ۾ اُڻويھين صديءَ ۾ ڪجھہ سلاوفوفائيل پنھنجا خاص حق ۽ فائدا برقرار رکڻ لاءِ نظرياتي ڍونگ

(ڏسو صفحو ٢٢٥)

آهي. ۽ اُن جــي اشتقاقي (Etymological) لحاظ کان ڏسي هڪ رجعت پرست آهــي. پاڪستاني نظريــي پرستن وانگر هــو ڪــهن تصوراتي ماضيءَ پٺيان پئڪي رهيو آهــي، ۽ جيئن هي اورنگزيب جي دؤر کي ٺيڪ هو زار جــي زماني کي پڏائي رهيو آهي ۽ چوي ٿو ته ”اُن پرڪسان خوش هوندا هئا“ نــه رڳو هو آڪٽوبر انقلاب کي بڇرو ڪوٺي رهيو آهي پر اُن جي جــڙ ۾ وڃي، فرينچ انقلاب کي پهريون گناهه ڪوٺي رهيو آهي ۽ ان کي نازي ازم سان پيٽي رهيو آهــي. چاڪاڻ جو اسٽالن جيڪو ظلم و ستم ڪيو هو، ان جي باري ۾ سولزي نٽسن صحيح آهي، مان هــن جو هر غلط فلسفو مڃڻ لاءِ تيار نه اهيان، ۽ هو هــن وقت صريحاً غلط آهي. پــر اِن ڪري سولزي نٽسن جــو روسي ادب ۾ دلسوز اضافو وساري نه ٿو سگهجي، ۽ جي اِئين ڪبو ته اِها وڏي حماقت ٿيندي. ٺيڪ ته ائين

تلاش ڪري رهيا هئا. پر پيا اهڙا به هئا، جي هڪ ڏي ٽپي سان سوشلسٽ حڪومت لاءِ سوچي رهيا هئا ۽ ڪئپيٽلزم جو دؤر ائين ڏي ٽپي وڃڻ ٿــي چاهيائون جيئن ”ڪاٺي ڏاڏي پنهنجي پوٽين لاءِ ڏيڻ کان وڌيڪ پيار ڏيکاريندي آهي.“ سولزي نٽسن سلاوفائيل تحريڪ جــي نهايت پٺتي پيل حصي جي نمائندگي ڪري ٿو. هن کي پيٽراعظم ۽ قهار اِوان (Ivan the terrible) جي دؤر جون سارونيون اچن ٿيون. هو چراگاهن جا خواب لهي ٿو، روس جــي اُنهن غلام هارين (Serfs) جا، جي پيٽر ۽ اِوان جي دؤر ۾ خوش گذاريندا هئا. روس کــي جديد بڻائڻ وارا هن جي نظر ۾ وحشي آهن. ڪهڙو بــه طريقو چونه ورتو وڃي، هو جديد زماني جي طرز سان موافق ٿيڻ (Modernization) جو مخالف آهي. هو علم ماحول (Ecology) مـــان دليل ڏئي رهيو آهي. Ecology جي باري ۾ آمريڪا ۽ روس، ٻنهي ۾ لکجي رهيو آهي، ۽ خــاص ڪري نيوڪليئر ڪچري، ڪاربان ڊاءِ

(ڏسو صفحو ٢٢٦)

ڳهرحي ته جيڪي هن جي آدرش سان سهمت نه آهن، انهن کي هن سان ٿوڙ تائين سفر ڪري، اهو سمجهڻ گهرجي ته آڪٽوبر انقلاب کان پوءِ ڪتي غلطي ٿي، ڪڏهن غلطي ٿي ۽ ڇو غلطي ٿي. آڪٽوبر انقلاب ۾ هڪ نئين دنيا جنم ورتو ۽ ان کان ڪجهه عرصو پوءِ هڪ نئون دؤر شروع ٿي ويو ۽ هڪ نئين دنيا وجود ۾ آئي. آڪٽوبر انقلاب ڪائي آپدا نه هئي، مصيبت نه هئي، آفت نه هئي. جي به ڪميونسٽ شخصيت پرستيءَ جي آڙ ۾ غلطيون ڇپائين ٿا، سامراج جا هٿ مضبوط ڪن ٿا. سامراجي مارڪسزم ۽ قيد و بند کي ساڳي ڳالهه چئي رهيا آهن، ۽ انقلاب تي هر ڪتاب يا ناول ۽ هر رسالي ۾ اڪيل انقلاب بابت مضمون ۾ چون ٿا ته انقلاب آزاديءَ جو انحراف آهي.

هڪ سولزي نتسن جهڙو اديب، جو جوانيءَ ۾ اسٽالن سان اختلاف رکي ٿو، جڏهن وچولي وهي ٽپيندو ته مسيحيت جي بهشت

آڪسائيڊ وغيره جي مهلڪ اثرات جي باري ۾. پر اهو ڪو جديد زندگيءَ جي مخالفت لاءِ جواز نه آهي. هڪ هنڌ هو لکي ٿو ته "روس جي ستياناس تڏهن شروع ٿي جڏهن

The intelligentia repudiated religious morality and chose for itself an athiestic humanism."

اسان وٽ مذهب کي استحصال جو هٿيار ڪري ڪم آندو ويو آهي ۽ ان جي ذريعي فڪر جي هر آزادي دٻائي وئي آهي، ۽ انڪري منهنجو سولزي نتسن سان اتفاق بلڪل نه آهي. جيتوڻيڪ هاڻي گورباچوف سوويت يونين ۾ مذهبي اخلاق جي بلڪل مخالفت نه ٿو ڪري ۽ ٿوڙي سوويت رياست جو فلسفو اڃان تائين **'Athiestic Humanism'** ئي آهي، پر اهو چرچ وغيره ته ڪابه بندش نه ٿو وجهي ۽ ان کي پروپيگنڊا جي آزادي ڏني اٿائون، جيئن سوويت يونين جي جون، جولاءِ، آگسٽ ١٩٨٨ع جي انگريزي اخبارن ۽ رسالن مان ظاهر آهي.

ڏانهن ڏڪي ٿو ۽ هن جا سارا قدر ڦري وڃن ٿا، اِها ڳالهه ڏيکاري ٿي ته اسٽالن واري دؤر سوويت يونين سان ڪيترا نه هاڃا ڪيا آهن، جو ڪيترن ئي دانشورن جو انقلاب جي فلسفي مان اعتبار ئي کڄي ويو آهي. سولزي نتسن، هن وقت جڳ مارڻ جي باوجود هڪ علامت آهي، روڳ جو آثار آهي، روسي سماج جي اندرئين آزار جي نشاني آهي، جنهن تي خروشچوف آڱر رکي هئي ۽ گورباچوف جنهن جو ڦٽ کولي، ظاهر ڪري، اُن جو علاج ڪري رهيو آهي.

سولزي نتسن ڪي سوويت يونين جي نفرت ڇڄ ته پئي ظلم ڏانهن انڌو ڪري ڇڏيو آهي. سوويت يونين ۾ قيدين تي جو وهي واپري ٿو، سولزي نتسن اُن جا روئڻا تـه روئي ٿو پر اِنڊوچائنا ۾ جيڪي ڪجهه سامراج ڪيو اُن تي چشم پوشي ٿو ڪري. اُتي ته انسان جانورن وانگر پڃرن ۾ قيد ڪيا ويا هئا. ۱۹۶۵ع ۾ هو انڊونيشيا ۾ ڪميونسٽن جي شڪست جي خبر ٻُڌي ڏاڍو خوش ٿو ٿئي ۽ اِن جي پرواهه نه ٿو ڪري ته اُنهيءَ شڪست ڪيتري تباهي آندي هئي، ڪيتري خونريزي ٿي هئي، ڪيترا انسان ماريا ويا هئا! انڊونيشيا ۾ جيترو قتل عام ٿيو، اُن مان ظاهر آهي ته اُتي انسان ائين قيمو ڪيا ويا هئا، جيئن اسٽالن روس ۾ به نه ڪيا هئا. حيرت آهي ته اُنهيءَ قتل عام تي سولزي نتسن خوش ٿو ٿئي! سولزي نتسن مسيحيت جي محبت، سخاوت ۽ نيڪ انديشيءَ جي اُتي ڳالهه به نه ٿو ڪري، جتي ڪميونسٽ مظلوم آهن! هُونءَ ته هو اهنسا جو ڍونگ رچائي ويٺو آهي پر آمريڪا جي هڪ واقعي هن جي قلعي کولي ڇڏي آهي. ڊينئل اهرنبرگ، هڪ آمريڪي حڪومت جي ملازم، آمريڪا جي وزارت جنگ جا ڪجهه دستاويز شايع ڪيا آهن، جي هن جي ضمير تي بار ڪري بيٺا هئا ۽ جنهن ڪري هن تي مقدمو هليو هو، پر عدالت هن جي سزا ۾ نرمي ڏيکاري هئي، جنهن تي سولزي نتسن پڙڪي اُٿيو هو ۽ چيو هئائين: ”عدالت پنهنجي منصبي فرض کي وساري ڇڏيو ۽ اهڙي انسان کي ناحق

چڙي ڏنو، جنهن وزارت جنگ جا دستاويز چوري ڇپايا هئا!"

مون سولزي نتسن جو ڪتاب 'زورچ ۾ لينن' (Lenin in Zurich) پڙهيو آهي: ان ۾ هُن ڏيکاريو آهي ته ڪيئن هن انقلاب کان اڳ جا دستاويز هٿ ڪري لينن تي آهو ڪتاب لکيو آهي: اُن ۾ هُن لينن ۽ آڪٽوبــر انقلاب جي خلاف پرچار ڪيو آهي. جڏهن هن ڊينئل اهرنبرگ جي خلاف لکيو ته هن آهائي بوليءَ ۾ آندي جا هن کي چيچلائيندڙ ڪم آئيندا رهيا آهن. نه وري هُن کي ڪائي بورجوا يا ٻيءَ ڪنهن جمهوريت لاءِ محبت آهي. نه هن کي مطلق العنان (Authoritarian) حڪومتن تي ڪوئي اعتراض آهي، جيڪڏهن آهي پنهنجي خدا ۽ ضمير سان ذميدار آهن! اتي مون کي سولزي نتسن ۽ مودوديءَ ۾ ڪو به فرق نظر نه ٿو اچي. سولزي- نتسن آڪٽوبر انقلاب ۽ فرانس جي انقلاب کي ٽيءَ ريخ (Reich) سان ڀيٽ ڪري ٿو، پر هن جي نظر ۾جي انسان ذات جو ڪوئي وڏي ۾ وڏو گناهه آهي تـه اهو مارڪسزم آهي. هو چوي ٿو تـه سرمائيداريءَ محنت ڪش جو استحصال ڇڏي ڏنو آهي ۽ مارڪسزم کي تاريخ مسترد ڪري ڇڏيو آهي ۽ آها Anachronistic (تاريخ جو آجوڳو عجوبو) آهي ۽ اُڻويهين صديءَ جو محض هڪ يادگار آهي: شرعي چَرچ (Orthodox Church) جو نظريو انسان جي جديد ذهن جي پيداوار آهي، البت هو پاڻ پندرهين صديءَ جي چَرچ جي نظرين جي حمايت ڪري ٿو، جنهن وقت روس جي ڪنهن به زارَ روس کي جديد بڻائڻ جي ڪوشش نه ڪئي هئي. هڪ رجعت- پرست رومانيت پسند مان ٻي ڪهڙيءَ ذهني استقامت ۽ ڪهڙي ربط جي توقع ٿي سگهي ٿي؟

اِن ۾ ڪوئـي شڪ نـه آهي تـه پنهنجي ڪتاب 'Gulag Archepelago' ۾ هو پنهنجي قلم جي امانت پوري ڪري ٿـو، قيد و بند انسان جي پيڙا آجاگر ڪري ٿو، پنهنجي ڪهاڻي نهايت مؤثر طريقي سان بيان ڪري ٿـو، جو ڪجهه ڏٺــو اٺائين آن جو چڱيءَ ريت اظهار ڪري ٿو، اهو تفصيل چونڊي ٿـو ۽ هر نندي

واقعي ڪي ايتري اهميت ڏني ٿو جو آهو پوريءَ زندگيءَ لاءِ اهم ٿي پوي ٿو. هو پيڙا جا تجربـا ائين اُجاگر ڪري ٿـو، جو آهي جيئرا جاڳندا پاسن ٿا. ڇا ڇا نـه هن ڇپيو آهي— هڪ نوجوان نامي وارن واري ڇوڪري رات جو بيٺي آهي ۽ پنهنجا ڳوڙها پي رهي آهي ۽ بي يـار و مددگار پنهنجي تقدير جي منتظر آهي، جنهن جو فيصلو يونيفارم ۾ هڪ دهمانيءَ (Bulley) ڪي ڪرڻـو آهي؛ ريل جي اُنهيءَ سفر جي پيڙا جو، جيڪو ڪنهن ڪي نظربنديءَ جي ڪئمپ ڏانهن وٺي وڃي رهيو آهي ۽ بيرحم پراڻن ڪارڪنن (Old Timers)، چورن لڳن، حڪومت جي ڪارندن، هن ڪان سارو سرو سامان ڪسي ورتـو آهي؛ ٻارن جو، جي ٻاڻ ڪي زنده رکڻ جي جدوجهد ۾ڇڻ تہ 'نندا شيطان' ٿي پيا آهن! اهڙن منظرن جو مجموعي تاثر 'گولگ' ڪي هڪ ڀيانڪ تجربو بڻائي ٿو ڇڏي، ڇڻ تـہ جهنم اکين اڳيان پيو نظر اچي. سولـزي نتسن ڪي عبرت لاءِ پڙهڻ گهرجي، توڙي هن جديد دوُر جي باري ۾ نهايت اخمقانہ رايا قائم ڪيا آهن. جڏهن بورجوا سماج ڪي نقصان جو انديشو ٿئي ٿو تہ هو يڪدم آزاديءَ جي ڳالهہ ڪري ٿـو. پورچوگال ۾ سالزار (Salazar) جـي آمريت جي خاتمي ڪان پـوءِ اهڙيءَ طرح هـن جمهوريت جون ڳالهيون ڪيون، جهڙيءَ طـرح چليءَ ۾ آلندي جي حڪومت وقت ڪيون هيون. پر هن سالزار جي سياسي پوليس تي چشم پوشي ڪئي آهي، ۽ پنوشي (Pinochei) جي دوُر ۾، جو ظلم چليءَ جيءوام تي ڪيو ويو آهي، اُن جي باري ۾هو ڪجهہ بہ ٻڌڻ لاءِ تيار نـہ آهي. جي هن ڪان جنرل ضياءالحق جي باري ۾ پڇيو وڃي تہ هو ضياء جو حمايتي ٿيندو ۽ حدود آرڊيننس ۽ ڪوڙن جي سزائن جي پنيرائي ڪندو.

سولزي نتسن اِها ڳالهہ وساري ڇڏي آهي تہ ڪيئن انسان اِستاليني جلادن جي ٽـولن (Execution Squads) جـي سامهون ويندا هئا ۽ پنهنجي پياري قاتل استالن جو نـالو هنن جي چپن تي هوندو هو، هن آهي هزارين ماڻهو وساري ڇڏيا آهن جي ”بـري يا

چڱي، پارٽي منهنجي آهي" جا نعرا هڻندي گولين جو ڪاج ٿي ويا هئا ۽ نہ آهي سياسي مفڪر هن ڪي ياد آهن جن اهو سوچيو هو تہ پنهنجي دؤر جي حڪومت سان ٽڪر کائيو تہ انقلاب خطري ۾ اچي ويندو. اِها ڳالهہ آڪٽوبر انقلاب کان پوءِ واري دؤر کي وسيع پس منظر ڏئي ٿي، جيئنوٽيڪ هاڻي جڏهن پُٺتي ڏسجي ٿو تہ اُن جا اڪثر ڪردار خبطي ۽ جُنوني لڳن ٿا: اِها وسعت ڪٿي بہ سولزي. نٽسن جي نگاهہ ۾ نہ ٿي جهلڪي.

هو هڪ هنڌ چوي ٿو: "جي اوهان ١٩٣٦ع ۽ ١٩٣٨ع کان وٺي گرفتارين ۽ مقدمن جو غور سان مطالعو ڪندؤ تہ اوهان کي پڇاڻ اسٽالن ۽ هن سان گناهہ ۾ شريڪ ماڻهن تي نہ ايندي پر انهن ذليل ۽ نفرت انگيز ملزمن تي ايندي، جي پهرين تہ فخر، غرور ۽ سنگدلي ڏيکاريندا هئا پر پوءِ ايتري روحاني ڪميڻائي ڏيکاريائون جو ڏسي اُلٽي اچي وڃي." ڇا، اهو هڪ بهادر ۽ جرأت مند انسان جو رد عمل آهي، جنهن کي ان دؤر جي آنهن ملزمن جي بيدينگي ۽ بيهودي هلت ڏسي ٿيو هجي؟ نہ، اهڙي ڪائي ڳالهہ نہ آهي. سولزي نٽسن کي اسٽالن جي مخالفن لاءِ بہ ايتري ئي نفرت آهي جيتري اسٽالن سان، ڇو تہ آهي بالشيوڪ پنهنجي اصولن تان توڙ تائين نہ ڦريا هئا ۽ ڪئمپن ۾ بہ سوشلزم ۾ پنهنجي يقين ڪامل کي سيني سان سانديو هئائون ۽ اطمينان ڪُليءَ سان موت قبوليو هئائون. هن اسٽالن وروڌي ٽولن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ڪوليما (Kolyma) ۾ هڙتالون ڪيون هيون. آنهن وؤرڪُوتا (Vorkuta) ۾ بُک هڙتال ڪئي، جا ١٩٣٦ع جي سرءُ ۾ شروع ٿي ۽ هڪ سؤ پنجهہ ڏينهن هلي. باهران تہ ڇڻ سرڪار جهُڪي پئي پر اڳتي هلي بک هڙتالين تي نهايت سختيءَ سان ڪاروائي ڪيائين. ١٩٣٨ع جي شروعات ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ ٽراٽسڪائيٽ ۽ ڊيسيمسٽ (Decemists جن کي Democratic Centralists

* پورو اطمينان يا سڪون.

به چيو ويندو هو) وورڪوٽا ۾ ڪٺا ٿيا. جتي انهن جي خيمن ۾ غنڊا موڪليا ويا، جن هنن کي ذليل ڪرڻ ۽ غصي ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جڏهن هنن اهڙيءَ هلت جو مقابلو ڪيو ته هنن کي گوليون هڻي پورو ڪيو ويو. انهن مان جي بچيا، انهن کي گرفتاريءَ هيٺ نبو ويو ۽ ٽنڊرا ۾ گوليون هڻي ختم ڪيو ويو.
سولزي نٽسن اها ڳالهه دردانگيز لهجي ۾ته بيان ڪئي آهي پر ائين ٿو لڳي ته اندر ۾ هو ڪڇيون هڻي رهيو آهي. هو اهو سوچي به نه ٿي سگهيو ته اسٽالنزم جي خلاف سوشلزم جي نالي ۾ ڪنهن جدوجهد جو امڪان هو. **گورباچوف، سولزي نٽسن کي بلڪل غلط ثابت ڪيو آهي. هن اسٽالنزم جا سارا گناهه ڪاميابيءَ سان وائڪا ڪيا آهن ۽ روس کي جمهوريت جي راهه تي گامزن ڪيو آهي.**
هن اظهار جي ايتري آزادي ڏني آهي، جو ١٩٨٧ع ۾ ٺهيل روسي فلم 'پڇتاءَ' (Repentence) ۾ههڙيءَ سٽ تي به گرفت نه ڪئي وئي:
"What good is a street that does not lead to a church!"
('انهيءَ گهٽيءَ مان ڪهڙو فائدو، جا ڪنهن گرجا تي نه ٿي ڪُڇي!')
هاڻي ڏسجي ته سولزي نٽسن ڇا ٿو چوي!
جيئن سولزي نٽسن نثر ۾ انقلاب آندو آهي، تيئن شاعرن نظم ۽ ان جي ٻوليءَ ۽ طرز اظهار ۾ انقلاب آندو آهي. گذريل ٻاويهن ٽيويهن سالن ۾ سوويت يونين جي شاعريءَ ۾ آهنا بغاوت ملي ٿي، جا اسٽالن جي دؤر ۾ ٻوليءَ جي جمود پيدا ڪئي هئي. شاعرن کي قدرن (Values) جي پيچ ڏاهه، ٽوڙ مروڙ ۽ ستياناسيءَ وڏيڪ ڏڪارو ڪيو هو، ڇو جو شاعريءَ جو قدرن سان بنيادي واسطو آهي. اسٽالن واري دؤر ۾ پيو ته نهيو، جي ڪنهن ماياڪوفسڪيءَ جي پيروي به ڪئي ٿي ته هن تي ظاهرداريءَ ۽ نمائش پرستيءَ جو الزام ٿي هنيو ويو. پاسترناڪ ۽ اخمتوفا، جيڪي انهيءَ دؤر جا قابل اعتبار ۽ مستند آواز هئا، اهي جنگ وارو عرصو ڇڏي، ٻئي دؤر ۾ خاموش

کيا ويا هئا، ۽ رڳو اُهي شاعر، جن ۾ ڪا انفراديت نه هئي ۽ جي سچ جو آواز اُپارڻ کان عاري هئا، بچيا رهيا هئا. مون ڪٿي اخمتوفا جو هيٺيون نظم پڙهيو هو جو هن جنگ کان پوءِ ڇپيو هو ۽ جنهن تي اسٽالن واري دؤر جو اثر هو:

”حرفت سان ماهتاب
شاهي دروازن جي پٺيان لڪي ڏٺو
ته ڪيئن مان شام جي وقت
پنهنجي موت کان پوءِ
پنهنجي شهرت موٽائي ڏني.
هاڻي هو مون کي وساري ڇڏيندا
منهنجا ڪتاب المارين ۾ پيا بوسيده ٿيندا
۽ ڪائي گـلي يا گذرگاهه
اُئنا اخمتوفا جي نالي سان نه سڏي ويندي.“

ڪيڏي نه مايوسي آهي، اِن نظم ۾! ،

پاسترناڪ هڪ نظم لکيو هو، جو يو.ڪي. ۾ ڇپيل هڪ ڪتاب (Post-war Russian poetry) ۾ ڇپيو آهي:

”جهنگ ۾ زمين جي هڪ عوامي سرويئر وانگر
موت هڪ قبرستان جي وچ ۾ بيٺو آهي
۽ مُردي جي پيلي ڇهري ڏانهن ڏسي رهيو آهي
جيئن اُن کي ڪڇي، اُن جي قبر ناهي.
هرڪو چوي ته ڏسي ٿو
ته ڪوئي خاموش آواز هن جي پرسان بيٺو آهي.
اهو آواز ڪنهن پيغمبر جو آواز آهي،
جنهن کي فرسودگي ويجهي به نه آئي آهي.“

اسٽالن جـي دؤر ۾ اهڙا آواز خاموش ٿـي ويـا هئا. شاعر ايوگيني يـوتوشينڪو نهايت هوشياريءَ سان اسٽالنزم جـي خلاف پنهنجي نفرت جو اظهار ڪيو. هن پهريون پيرو Babiyar جهڙو نظم ١٩٦١ع ۾ يهوديت دشمنيءَ (Anti-Semiticism) تي لکيو.

ڪجهه سال اڳ مون Babiyar تي ناول به پڙهيو هو. (بابي‌يار ۾ ڪيئي يهودي هڪ وقت ماري چونڊي جي ڪنڊ ۾ وڌا ويا هئا.) يوتوشينڪو اسٽالنزم ڏانهن موٽڻ جي خطري جي نشاندهي پنهنجي نظم Stalins heirs ۾ به ڪئي آهي، جو ١٩٦٢ع ۾ ڇپيو هو. يوتوشينڪو، ييسينين وانگر هڪ ترنم وارو شاعر آهي، جنهن ايمانداريءَ سان پنهنجي فڪر جو اظهار ڪيو آهي. آندرئي-وزنيسينسڪي هن کان ٿورو وقت پوءِ ميدان ۾ آيو ۽ پنهنجو پاڻ مڃائي ورتائين. هن ۾ نهايت دلڪش انفراديت آهي. يوتوشينڪو پنهنجن پڙهندڙن کي اخلاقي شعور ۽ توانائي ڏني آهي ته وزنيسينسڪيءَ روسي اصطلاح ۽ شاعريءَ ۾ اظهار کي جاندار بڻايو آهي. مون ٻنهي جي نظمن جا ترجما پڙهيا آهن، جي اصل جهڙا خوبصورت ٿا لڳن. اهي ٻئي شاعر پنهنجي دور ۾ ئي ديوتائون ٿي ويا آهن ۽ جڏهن هو عوام جي اڳيان پڙهن ٿا ته ماسڪو جا اسٽيڊيم ماڻهن سان سٿجي ٿا وڃن. ٻيا به ڪيترائي شاعر آهن، جن پنهنجو نالو ڪڍيو آهي، جن جي تفصيل ۾ هن وقت نه ٿو وڃان. جوزف براڊسڪيءَ کي ١٩٦٥ع ۾ اُن وقت پنج سال سزا ڏني وئي هئي جڏهن اسٽالن جي موت کان پوءِ، آزادي پسند اديبن جي خلاف يلغار ڪئي وئي هئي. هو هڪ غير سياسي ۽ لاابالي شاعر آهي. هن تي مقدمي مغرب جو ڌيان ڇڪايو هو ۽ هو سوويت يونين کان ٻاهر ڏاڍو ڇپيو ويو هو. جون ١٩٧٢ع ۾ هو روس ڇڏي ويو ۽ هن وقت مشي گن (Michi gun) يونيورسٽيءَ ۾ (Poet-in-residence) آهي ۽ گذريل سال هن کي ادب لاءِ نوبل پرائيز مليو هو. منهنجي ڌيان ۾ مٿي بيان ڪيل حالتون هيون، جڏهن مون هينيون سٽون لکيون هيون، جي ’ڪي جو پيچل ٻوليو‘ ۾ ڇپجي چڪيون آهن:

ڳاڙهي گل جي خوشبو سنگهه،
۽ پوءِ ڪنڌي تي ويچار!

ٻه سوليون سٽون رچڻ لاءِ ڪيڏي نه جاکوڙ ڪرڻي ٿي پوي! ڪيڏو نه مطالعو ۽ گهرو فڪر ٿئي ٿو آنهن جي پنيان!

ڪيترا نہ سال تہ لڳن اُنهيءَ مطالعي ۽ گهري فڪر کي جو الامَ ڪيءَ جي لاڙا وانگر اندر ئي اندر اُبڙڪا ڪائيندي، جيستائين اُهو ڦاٽ ڪائي ٿو!

ڪجهہ وقت ڪان اُنهن اديبن جي آباد ڪاري ڪئي ٿـي وڃي، جن کي اسٽالن جي زماني ۾ نهوڙيو ويو هو.

ميخائيل بلگاڪوف ۱۹۴۰ع ۾ مري ويو ۽ مرڻ ڪان ٿورو وقت اڳي هن پنهنجو نـاول 'The Master and Margarita' پورو ڪيو هو، جو ۱۹۶۶/۶۷ع ۾ ڇپيو هو. اُهو ناول گوئٽي جي 'فائوسٽ' (Faust) وانگـر سوويت يـونين جـي هـڪ ڪهاوت (Legend) تـي ٻيو آهي. اُن ۾ ڪرسٽ جي مصلوب ٿيڻ جـي باري ۾ هڪ خيالي ملامت آهي ۽ اُن جهڙو مزاحيہ شهپارو اڃان تائين روسي ادب ۾ سرجيو نہ ويو آهي. تـازو جولاءِ ۱۹۸۸ع جو سوويت لٽريچر جو سارو شمارو ميخائيل بلگاڪوف تي نڪتو آهي، جنهن ۾ هن تي اٽڪل ڏيڍ سَوَ صفحا لکيا ويا آهن. ڪيترائي ناول-نويس ۽ شاعر، جي اسٽالن واري دؤر ۾ مري کپي ويا هئا، سي وري چمڪي رهيا آهن. روس جو مشهور ترين ناول 'ڊاڪٽر زواگو'، جنهن تي پاسترناڪ کي نوبل پرائيز مليو هو، جو حڪومت جون اکيون ڏسي، پاسترناڪ ونڃ ڪان نابري واري هئي، هڪ عظيم ناول آهي، جنهن مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آهي ۽ مون کي ڪيتري وقت کان حسرت رهي آهي تہ مون کي ايتري فرصت ملي، جو مان برصغير جي باري ۾ اهڙو ناول لکان ها، اِها ٻي ڳالهہ آهي تہ جي منهنجي ساري شاعري غور سان پڙهي وينديتہ اهڙو ئي ناول لڳندي.

موت ڪان پوءِ پاسترناڪ ۽ مينڊالسٽام (جنهن کـي اسٽالن مارايو هو) پنهنجيءَ وانگر ٿي پيا آهن ۽ پيريڊيلڪو (Peredelkino) واريءَ وستيءَ ۾، جتي اڪثر اديب رهندا آهـن ۽ موت ڪان پوءِ پوريا ويندا آهن، اُنهن ٻنهي شاعرن جي قبرن تي روز هزارين ماڻهو اچن ٿا ۽ گلن جا انبار چاڙهين ٿا. اهڙيون خبرون مون خود 'ماسڪو نيوز' ۾ پڙهيون آهن، جن ۾ تـازو شايع ڪيل، وزنيسينسڪي جو

پاسترناڪ جي قبر تي گلن چاڙهڻ جو اُنهنءَ ڪانبارينڊز احوال به آهي.

سوويت لٽريچر جي آگسٽ جي شماري ۾ گورباچوف جي دور ۾ ڇپيل بيوروڪريسيءَ خلاف مشهور ناول Children of Arbat جا ذڪرا ڏنا ويا آهن. اُن ناول جي باري ۾ مون اڳيئي News Week ۾ ٽي چار صفحا پڙهيا هئا ۽ اُن جو ذڪر گذريل تقرير ۾ ڪيو هيم، جا مون آرٽس ڪائونسل ۾ ڪئي هئي.

روسي فن ۽ ادب کي مڪمل آزادي ملي چڪي آهي ۽ هينئر رجعت پرستن وٽ سوويت يونين جي خلاف ڪوئي خاص هٿيار نه رهيو آهي. هاڻي هو پروپيگنڊا نه ڪري سگهندا ته روس ۾ آرٽ ۽ ادب کي دٻايو وڃي ٿو.

اسان وٽ صدر ضياءُالحق جو ”حدود آرڊيننس“ لڳل آهي ۽ ڪائي فن جي آزادي نه آهي؛ صدرضياءُ الدين کي رشوتون ڏيئي خريد ڪري رهيو آهي ۽ مون کي اعتبار جهڙي ذريعي کان معلوم ٿيو آهي ته جي اديب ۽ دانشور هن جي وَٽَ ۾ نه ٿا اچن، اُنهن لاءِ هن 'Hit List' ٺهرائي آهي، جنهن ۾ منهنجو نالو به آهي. هر انسان قدرت جي 'Hit List' تي آهي ۽ ڪنهن نه ڪنهن وقت ته هُن جو خاتمو ٿيڻو آهي. سو ڇا لاءِ ڪنهن جو ڊپ ڪجي! ضياءُالحق کي جي بي‌نظير جو ڀَوُ نه هجي ها ته هو اسان کي ڪيترو وقت اڳي ائين مارائي ڇڏي ها جيئن بنگلاديش ۾ هڪ وقت ٻه سؤ دانشور ماريا ويا هئا. مون کي فخر آهي ته ڪنهن به لوڀ لالچ، ڀَوَ ڏَر سان هو مون کي چُپ ڪرائي نه سگهيو آهي. مون جيترو ضياءُالحق جي دؤر ۾ لکيو ۽ ڇپايو آهي، ايترو سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيو آهي. پنهنجي آواز کان سواءِ آءٌ آءٌ نه آهيان. اُن کان سواءِ مان جيئان به ته ڇا، جي نه جيئان به ته ڇا! مون کي يقين آهي ته هِن دؤر جو سچ جيئن مون پنهنجي شاعريءَ ۾ ڏنو آهي، برصغير جي ٻئي ڪنهن به شاعر اُن کي ائين نه ڏنو آهي. مان ننڍپڻ کان چوٽيءَ تائين هڪ سپنو ٿي چڪو آهيان. مون پنهنجي زندگيءَ

ڪي شعلي ۾ بدلايو آهي جو نهايت تيزيءَ سان ٻري رهيو آهي ۽ ڪنهن وقت به پنهنجي ليڪي وسامي سگهي ٿو. پر هڪ سچي ڪي گولي ته مٽائي نه ٿي سگهي، نه وري هڪ شعلي کي ٻُجهائي ٿي سگهي! (١٢ آگسٽ، ١٩٨٨)

———

پلنامون

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٢٠	٢١	خاتمي جي	خاتمي جو
٢١	١٢	آرينا	اِرينا
٢١	٢١	اخهاتووا	آخمتووا
٢۷	٢٢	جهٽڪ	جهٽڪو
٣۴	١١	داندان	دندان
۴۵	۵	منظوم وري	وري منظوم
۴٨	۵	nsdruck	Insdruck
۵٠	٩	ڪري ۾ شامل	ڪري شامل
۵۴	۵	۾ 'گاليلو'	'گاليلو' ۾
۵۴	٦	سينيوار	سينيورا
۵٨	۷	هندستان ۾ اچان	هندستان اچان
٦١	١۴	واد وودا	واد وواد
١٠٠	١٢	تير	تيز
١٠٦	٢۴	بهترين	بهترين دوست
١٠٨	١٣	Scap	Scar
١١٣	٢۵	ڪس	ڪسي
١١۴	۵	غنڊن جو جٿو	غنڊن جي جٿي
١٢٣	٢٢	آهن.	آهي.
١٢٩	٨	شاعري،	شاعري، (٣)
١٣١	آخري	hot	not
١٣٢	٨	ڪتان آيو	ڪتان جو
١٣۵	١١	پنجويهه سا	پنجويهه سال
١۴٦	۴	نتيم	نتيم

١٥٠	٢	Attruist	Altruist
١٥٠	٦	(مارڪس)	(مارڪسسٽ)
١٦٢	٥	Peer	Beer
١٦٢	٢٦	ڪري.	ڪري."
١٦٤	١٢	ڪي	ڪي ٻه
١٦٩	٢٠	نيوڪليئر	نيوڪليئر هٿيارن
١٩٣	٤	نہ هيون.	۾ نہ هيون.
١٩٦	٩	ويا،	ويا هئا،
٢١٥	٢٥	آماحول	آن ماحول
٢٢٤	١٧	ڪيون	ڪن
٢٢٦	٢٥	وغيره تہ	وغيره تي
٢٢٨	٢٦	قيد و بند	قيد و بند ۾
٢٢٩	٢٠	Pinochei	Pinochet
٢٣٤	٢٤	پيريڊيلڪو	پيريڊيلڪنو

شيخ اياز
ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون
نيو فيلڊس (116)

شيخ اياز جا شايع ٿيل ڪتاب

١. پونر پري آڪاس
٢. جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي
٣. ڪُلهي پاتم ڪينرو
٤. وڄون وسڻ آيون
٥. پتڻ ٿو پور ڪري
٦. پن ڇڻ پڇاڙان
٧. پنهل کان پوءِ
٨. ٽڪرا ٽٽل صليب جا
٩. واٽون ڦُلن ڇانئيون
١٠. جڳ مڙيوئي سپنو
١١. چنڊ چنبيليءَ ول
١٢. رڻ تي رم جهم
١٣. ڀڳت سنگهه کي ڦاسي
١٤. ساهيوال جيل جي ڊائري
١٥. راج گهاٽ تي چنڊ
١٦. ڪپر ٿو ڪن ڪري
١٧. ڪي جو ٻيجل ٻوليو
١٨. لڙيو سج لڪن ۾
١٩. خط، انٽرويو ۽ تقريرون
٢٠. ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي
٢١. اکن نيرا ڦايا
٢٢. ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون
٢٣. شاهه جو رسالو (اردو ترجمو)
٢٤. جو ٻيجل نے اکھيا (پنجابي)
٢٥. حلقه ميرے زنجير کا (اردو)
٢٦. نيل ڪنٺه اور نيم کے پتے (اردو)

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ٿي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڀُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگھجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَکَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

ڄئن ڄئن ڄاڙ وڌي ٿي ڄَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٺين، جيڪي بہ ڪٺين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڻَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڻَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَڻَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽَل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها، توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَڻَ پَڻَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)